

VELIKA VOJNA

IN SLOVENCİ

Uredila Peter Vodopivec in Katja Kleindienst

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1914/1918"(082)

VELIKA vojna in Slovenci : 1914-1918 / [uredila Peter Vodopivec in Katja Kleindienst].

- V Ljubljani : Slovenska matica, 2005

ISBN 961-213-145-7

1. Vodopivec, Peter

221072128

VELIKA VOJNA IN SLOVENC

SLOVENSKA MATICA

2005

N 2 3 -09-2005 /567

15846

IN STOLENCE
ACIV
LEIKY

V knjigi zbrane razprave so rezultat posveta, ki ga je 21. in 22. junija leta 2004 – ob devetdeseti obletnici atentata v Sarajevu in začetka prve svetovne vojne – priredila Slovenska matica. Slovenci še nimamo zaokroženega in izčrpnega prikaza razmer na slovenskem ozemlju med prvo svetovno vojno, saj jim je bilo po letu 1918 posvečeno nekaj več javne in strokovne pozornosti le v luči slovenske opredelitve za Jugoslavijo, po letu 1945, ko je spomin na prvi svetovni »globalni« spopad in njegove posledice za Slovence zasenčila z vidika zmagovalcev izjemna in za poražence skrajno tragična izkušnja druge svetovne vojne, pa so bile v obravnavanju prve svetovne vojne - ob jugoslovanskem in majniškem gibanju – večjega zanimanja raziskovalcev deležne le še soška fronta, usoda primorskih beguncev, kulturne in gospodarske razmere v mestih ter odisejade slovenskih vojakov in vojni ujetnikov v avstrijskih in italijanskih uniformah. V knjigi Velika vojna in Slovenci 1914–1918 objavljene razprave tako prvič celoviteje in pregledno – z zornega kota različnih znanstvenih strok predstavljajo dogajanje na Slovenskem med prvo svetovno vojno, posledice vojne za slovensko prebivalstvo in njeno podobo v slovenski umetnosti.

P. V.

PRVA SVETOVNA VOJNA V ZGODOVINI 20. STOLETJA

PETER VODOPIVEC

Ko so se v Čarobni gori Thomasa Manna udeleženci znamenitega disputa med leporečnim liberalcem Lodovicom Settembrinijem in totalitarizme 20. stoletja napovedujočim »malim jezuitom« Leom Nafto kratko dotaknili bližajoče se vojne nevarnosti, je glavni junak romana Hans Kastorp izjavil, da politike ne razume in ga ne zanima. Toda ob »velikem tresku«, kot to imenuje Mann, je Kastorp »svojo malo usodo« brez obotavljanja povezal z nemško in obče evropsko, saj je skupaj z milijoni mladih ljudi brez pomislekov odšel na bojišče in izginil v vojnem požaru. V Kastorpu naj bi bilo precej Mannovega, avtobiografskega. Kot je znano, je rastoči vojni vihar sprva tudi Thomas Mann razglašal za »čiščenje, osvobajanje in veličastno upanje«, nato pa je v letih množičnega ubijanja spremenil stališče in ugotovil, da sta »velika vojna« obrat in meja, ki sta globoko »razklala življenje in zavest«.¹

Vendar je v Kastorpu tudi nemalo zgodovinskega: raziskovalci prve svetovne vojne se danes strinjajo, da niso imele zahteve po vojnem obračunu v začetku 20. stoletja še nikjer, tudi v nemškem cesarstvu ne, široke javne podpore in se je javno razpoloženje pod vplivom nacionalistično militaristične propagande ter, kot pravi Michel Winock, z mlajšimi bojevitejšimi generacijami spremenilo šele v zadnjih letih pred začetkom sovražnosti. »Vojna je božanska«, je bil leta 1913 francoski odgovor na nemško dokazovanje, da je bližajoči se vojaški spopad »razvojna in biološka« nujnost. Avtor besedila o božanski naravi vojne je bil Ernest Psichari, šestindvajsetletni vnuk Ernesta Renana.² V takšnem ozračju sta lažje razumljiva tudi nedosledno obnašanje socialdemokratskih in socialističnih poslancev, ki so tik pred vojno opustili mirovna gesla druge Internacionale in glasovali za vojno politiko svojih vlad, ter tragična smrt francoskega socialističnega voditelja Jeana Jaurès, ki je zvest mirovnim načelom mednarodnega socialističnega združenja 31. julija 1914 – na dan nemškega ultimata Franciji – izgubil življenje pod streli francoskega nacionalističnega zanesenca.

¹ Andrej Mitrović, *Istorijsko v Čarobnom bregu, Pokušaj interdisciplinarnog ogleda*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd 1977, str. 28–33.

² Michel Winock, *L'Echec des pacifistes*, Les Collections de l'Histoire N. 21, La Grande Guerre 1914–1918, Paris 2003, str. 20–25.

Vojaški obvezniki so leta 1914 v večini Evrope, izjema je bila morda Rusija,³ kjer je notranji minister Peter Durnovo ob začetku vojne carja preroško svaril pred vojnim porazom in vsesplošnim socialnim nezadovoljstvom,⁴ odhajali na fronto ob domoljubnem vzklikanju množic in s pesmijo na ustih, prepričani, da bo vojna kratka, že v nekaj mesecih pa se je pokazalo, da bo spopad, ki ga je sprožil atentat v Sarajevu, povsem nova oblika vojaške konfrontacije in temeljit prelom z zgodovino. Tisto, kar je šokiralo že sodobnike, nista bila le vseobsežnost, totalnost vojne, kot se še danes rado poudarja, temveč njena množičnost in neusmiljena brutalizacija. V letih 1914–1918 se je na bojišnih v raznih delih Evrope borilo okoli 65 milijonov mož, ki so bili opremljeni s smrtonosnejšim orožjem kot kdajkoli prej. Čeprav so bili v začetku vojne na razpolago le nekateri dosežki novejšje vojaške tehnike – strojnice in težko topništvo – so že leta 1914 zastale vse ofenzive, v naslednjih letih pa so si novi proizvodi »podivjane tehnologije in znanosti«, kot je Thomas Mann imenoval izdelke moderne oboroževalne industrije, sledili drug za drugim. Med njimi so bili za vojaške potrebe predelana letala, oklepne ladje, metalci ognja, tanki in vojaška transportna vozila, vendar je med vojaki bolj kot vse drugo vzbujal grozo in strah vojni plin, ki so ga kljub izrecni prepovedi haške konvencije leta 1914 prvi uporabili Francozi, nato pa v nevarno vojno orožje razvili in leta 1915 pri Ypresu v francoske bojne järke spustili Nemci. Shrljiva ironija zgodovine je, da je bil znanstvenik, ki je vodil izdelavo nemškega plinskega orožja, profesor Haber, po rodu Jud in je postal v času nacizma kot Jud žrtev uničevalnega nemškega preganjanja.⁵

Strahotnega števila vojnih žrtev (8 in pol milijona mrtvih in 21 milijonov ranjenih in pohabljenih)⁶ v prvi svetovni vojni seveda ni mogoče razložiti le z novimi orožji in kršenjem v miru sklenjenih dogovorov. Civilno prebivalstvo je bilo v vojni prizadeto kot še nikoli od nemške tridesetletne vojne v 17. stoletju dalje, z nasiljem nad nemočnimi civilnimi prebivalci pa so se prvi »proslavili« Nemci po nemškem vdoru v Belgijo in Francijo.⁷ Toda največ vojnih žrtev ni

³ Vendar so tudi v Rusiji, posebej v mestih, neposredno pred ruskim vstopom v vojno prirejali množične manifestacije, ki naj bi razkrivale, da je »ljudstvo vojno vzelo za svojo«, kot je pozneje zapisal Kerenski. Gl. Hélène Carrère d'Encausse, Nicholas II, *La Transition interrompue*, Pluriel-Hachette, Paris 1999, str. 319.

⁴ David Stevenson, 1914–1918, *The History of the First World War*, Alien Lane, an imprint of Penguin Books, London 2004, str. 28. Carja je pred aktivnim posegom v vojno svaril tudi Rasputin, ki je menil, da Balkan ni vreden vojne in je carjeviču prestolonasledniku pisal: »Naj oče ne gre v vojno. Kajti vojna pomeni konec Rusije in vas samih. V njej boste izginili«. H. Carrère d'Encausse, v op. 3 nav. delo, str. 318.

⁵ Imanuel Geiss, *Reflections on Total War in the 20th century, The Great World War 1914–45, Volume 2, The Peoples Experience* (Ed. By Peter Liddle, John Bourne, Ian Whitehead, Harpers Collins Publisher, London 2001, str. 460).

⁶ Te številke navajam po I. Geissu, cit. v op. 4, str. 459. V literaturi so številke o mrtvih in ranjenih precej različne, tudi višje (več kot 10 milijonov mrtvih in okoli 30 milijonov ranjenih in pohabljenih).

⁷ Gerd Krumeich, *La barbarie allemande a-t-elle existée?* Les Collections de l'Histoire, cit. v op. 2, str. 60–61.

bilo med civilisti, temveč med vojnimi obvezniki na bojiščih. Za veliko število mrtvih, pohabljenih in ranjenih v vojnih spopadih naj bi bili pri tem odgovorni predvsem vojaški poveljniki in generali, ki s svojo pametjo preprosto niso dohajali moderne vojaške tehnologije in so s strategijami in metodami usodno zaostajali za razvojem in možnostmi vojaške tehnike, kar bi bilo lahko, če bi kdo resno jemal zgodovino, svarilo za vse 20. stoletje. »To je bila vojna vitezov v industrijski dobi«, je zapisal Marc Ferro. Strateški načrti nemškega in francoskega vojaškega poveljstva, ki so, kot bi ne opazili moči in učinkovitosti novih defenzivnih orožij, temeljili na izkušnjah zadnje večje evropske vojne, tj. francosko-pruske vojne iz let 1870/1871 in vso pozornost posvečali preboju in ofenzivi, so doživeli polom že jeseni leta 1914, ko se je na zahodu Evrope oblikovala skoraj neprekinjena fronta od severnega morja do Švice. Odtlej je bilo za vse poveljujoče najpomembnejše vprašanje, kako premakniti zahodno fronto z mrtve točke, edini odgovor, ki so ga poznali, pa so bile ofenzive, v katere so pošiljali vedno nove množice vojaških obveznikov in nove količine vojaškega materiala. Tradicionalne bitke so postale zgodovina, bojišča pa so se spremenila v prostorsko razvlečena obleganja, ki so opustošila tisoče kvadratnih kilometrov vasi, manjši krajev in mest in povsem depersonalizirala vojni spopad. Čeprav so v vojaških vrhovih skoraj vseh večjih v vojno vpletenih sil do leta 1916 zamenjali prvotne vojaške poveljnike in odločujoče stratege, je bilo tudi med njihovimi nasledniki malo mož, ki so znali uporabljati nove ofenzivne vojaško tehnološke dosežke. Prve svetovne vojne na ta način, kot trdijo sodobni avtorji, niso odločila nova tehnološka orožja, npr. oklepna vozila z gosenicami, po tedanji kodni oznaki imenovana tanki, temveč gola moč človeške in vojaške sile, ki jo je po razpadu vzhodne fronte in revoluciji v Rusiji, zahodni, že močno izčrpani antantni strani lahko zagotovilo šele aktivno zavezništvo z ZDA.⁸

Prva svetovna vojna se je začela kot evropska vojna in se je vse do konca večinoma odvijala na evropskih tleh. V vojskovanje so bile vpletene skoraj vse večje evropske države razen Španije, Nizozemske, treh skandinavskih dežel in Švice. Toda velike evropske države so imele zunaj Evrope tudi obsežna kolonialna posestva in vplivna območja, od koder so vozile čete vojakov in kamor so razširile vojni spopad. Čeprav so bile nemške kolonije v Afriki ob britanski premoči na morju odrezane od metropole, so spopadi na afriškem jugovzhodu trajali vse do leta 1917. Na daljnem vzhodu je kot britanska zaveznica svoj položaj v Pacifiku in (proti britanski volji) v smeri Kitajske utrjevala Japonska. Otomansko carstvo je bilo učinkovitejši vojaški zaveznik, kot so pričakovali v Berlinu, in močnejši nasprotnik, kot so napovedovali v Londonu in Parizu. Otomanske enote so na evropskih in azijskih bojiščih »zaposlile« več zahodnih in

⁸ A. J. P. Taylor, *From Sarajevo to Potsdam*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1975, str. 31, 43.

ruskih vojaških sil kot v Evropi italijanske in romunske avstrijskih ter po mnenju britanskega premiera Lloydja Georgea in nemškega generala Ludendorffa pomembno prispevale k podaljšanju vojne.⁹ Neuspel britanski poskus izkrcanja na polotoku Galipoli in britansko-francoskega prodora skozi Dardanele se je leta 1915 zaradi močnega turškega odpora in več stotisoč mrtvih na zavezniški in otomanski strani spremenil v krvavo napoved množičnega umiranja na zahodnoevropskih frontah slabo leto-dve pozneje. Na Bližnjem Vzhodu so otomanske čete z nemškimi svetovalci in s pozivi k sveti vojni, džihadu, ogrozile Britance v Egiptu, ti pa so ob spodbujanju mladega arabskega nacionalizma vojaške operacije preusmerili proti Bagdadu in v Mezopotamijo in pripravljali temelje povojni francosko-britanski delitvi arabsko-islamskega sveta. V Londonu, kjer je zunanji minister Balfour oznanil, da bodo Židje v Palestini zopet dobili svoje ognjišče, so si poskušali brez pravega razmisleka o usodni daljnosežnosti danih obljub poleg arabske pridobiti še židovsko podporo. Mladoturški otomanski vrh pa je vojno proti Rusiji v Zakavkazju izrabil še za skrajno brutalno etnično čiščenje – neusmiljeni poboj milijona in pol Armencev,¹⁰ kar je bil prvi veliki genocid v zgodovini sicer z načrtnim in množičnim uničevanjem narodnostnih in rasnih manjšin prepolnega 20. stoletja.

Toda vsemu povedanemu navkljub je postala prva vojna v resnici planetarna šele z odločitvijo Washingtona, da ZDA opustijo leta 1914 razglašeno nevtralnost in vstopijo v vojskovanje na strani antantnih sil. Glavni razlog, da so ZDA leta 1914 poskušale ostati ob strani seveda ni bila t.i. Monroejeva doktrina, ki so jo ameriški predsedniki v ekspanziji v Pacifik in proti Aziji v 19. stoletju že večkrat prekršili. Takšno odločitev so narekovali predvsem gospodarski interesi države, ki je bila ob začetku vojne že prva gospodarska sila sveta, nanjo pa je vplivala tudi njena pestra etnična sestava, saj nemški Američani niso podpirali vojne proti svoji domovini, Irci ne vojne na britanski strani, Poljaki in Židje pa ne vojskovanja na strani ruskega carstva. Kot je znano, je prišlo do sprememb v ameriškem vojni nenaklonjenem razpoloženju in politiki šele zaradi nemških podmorniških napadov, ki so prizadeli tudi ameriško trgovino in ameriške državljane, vojna mobilizacija ameriške industrije in množični prihod »american boys« na bojišča stare celine pa sta povsem spremenila razmerja v dotlej večinoma še vedno predvsem evropskem vojskovanju.¹¹ Do leta 1917, ko so stopile ZDA v vojno, so se v vojni zvečine spopadale države, ki so pred letom 1914, kot se je zdelo, obvladovale svet. Od leta 1917 dalje pa je bil, ne da bi se v evropskih prestolnicah tega že povsem jasno zavedali, izid vojne ka-

⁹ D. Stevenson, nav. delo, str. 114.

¹⁰ *Le crime de silence, La genocide des Armeniens*, Préface de Pierre Vidal-Nacquet, Flammarion, Paris 1984, str. 67 in naprej.

¹¹ Pierre Milza, *Et la guerre devient mondiale*, Les Collections Histoire, cit. v op. 2, str. 74–79.

tastrofe vse bolj odvisen tudi od zunajevropske velesile. Proces mondializacije in globalizacije mednarodnih odnosov, ki se je začel na prelomu 19. in 20. stoletja, je doživel z relativnim upadom pomena in vpliva Evrope v zadnjih dveh letih prve svetovne vojne odločilen obrat.

Evropa, ki se je zdela (vsaj svojim elitam) pred prvo svetovno vojno kot središče sveta, je med vojno vztrajno izgubljala prednost, na kateri je temeljila njena prevlada. Upadanje njene dotlej prevladujoče vloge je bilo najprej čutiti na gospodarskem področju. Zahodnoevropske, antantne države so se ob pomankanju najnujnejših kmetijskih pridelkov in surovin, pa tudi orožja in kreditov, po pomoč obračale k Japonski in Združenim državam, pri čemer je v letih 1913–1918 samo Japonska trikratno povečala izvoz. Še bolj kot Japonska je doživljala razcvet ameriška industrija. Pred vojno ameriško blago skoraj ni prišlo na evropsko tržišče, proizvodi made in U.S.A pa z evropskimi še niso tekmovali niti v mednarodni menjavi. Samo v letih 1914–1916 pa se je ameriški izvoz podvojil in to predvsem na osnovi izvoza v Evropo. Antantni zavezniki so nakupe v ZDA v začetku plačevali z gotovino in zlatom, že leta 1915 pa so začeli najemati posojila, ki jih tudi po vojni ne bi mogli odplačati, če bi jim ameriške banke ne odobrile novih kreditov. Evropa je na ta način med prvo svetovno vojno izgubila svojo finančno samostojnost, dotlej največja imperialna sila Velika Britanija, ki se ni nikoli povsem opomogla od posledic prve svetovne vojne, pa je morala vodilno mesto v mednarodnem gospodarskem sistemu prepustiti ZDA.

V zgodovinopisni literaturi prevladuje mnenje, da sta bila za prvo svetovno vojno odgovorna predvsem nemški militarizem in nemško cesarstvo, ki naj bi vojno tudi začelo, omenja pa se tudi odgovornost avstrijskega zunanjega ministrstva in generalnega štaba, ki sta za vsako ceno vztrajala pri vojaški konfrontaciji s Srbijo. V avstrijskem zunanjem ministrstvu je julija 1914 res prevladalo prepričanje, da Srbija s svojo »agresivno politiko« ne ovira le habsburških interesov na Balkanu, temveč s spodbujanjem nezadovoljstva in nacionalizmov med južnoslovanskimi narodi ogroža tudi notranjo stabilnost monarhije.¹² Glavni argument zagovornikov vojne v nemškem cesarstvu pa je bil vse bolj negotov nemški zunanjepolitični položaj, ki naj bi ga ogrožali rusko-francosko-britansko povezovanje, pa tudi britansko-francoska prevlada na morju, ki je ovirala nemške težnje po krepitvi vojaške in trgovske mornarice. Nemška politika je vse od Bismarcka dalje poskušala preprečiti zблиževanje zahodnoevropskih nemških nasprotnikov z Rusijo, ki bi lahko pripeljalo do »sovražne« obkolitve nemškega cesarstva. Ko je Francija konec 19. stoletja obljubila

¹² Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie, Österreichische Geschichte 1804–1914*, Hg. Von Herwig von Wolfram, Ueberreuter, Wien 1997, str. 570.

vojaško pomoč Rusiji, to nemških vojaških strategov in cesarja Viljema II, sicer bližnjega sorodnika (»malega bratranca«) ruskega carja Nikolaja II, še ni posebej vznemirjalo. Izboljšanje odnosov med Parizom, Sankt Petersburgom in Londonom v začetku 20. stoletja pa je bilo v Berlinu znak za preplah. Na nemško odločitev za vojno pri tem niso vplivali le zunanje, temveč tudi notranjepolitični in vojaško-gospodarski razlogi. Nemško cesarstvo je bilo tudi v začetku 20. stoletja socialno, gospodarsko, kulturno in politično raznolika in protislovna tvorba, ki je zanosna nacionalistična gesla niso uspela učinkovito poenotiti. Vseeno nemajhen del zgodovinarjev danes ugotavlja, da so še bolj kot notranja nemška politična in socialna nasprotja na nemško odločitev za vojno vplivali interesi nemške vojaške industrije, ki je bila za gospodarske in politične stratege v Berlinu nepogrešljivi del nemškega gospodarstva.¹³

Manj jasen pa je odgovor na vprašanje, kako da evropski državniki, ki so pred letom 1914 razrešili kar nekaj priostrenih mednarodnih kriz, hkrati pa glasno in javno obsojali barbarskost balkanskih vojn, v času svetovnega požara niso več uspeli doseči kompromisa, ki bi ustavil dotlej največje uničevanje in morijo. Leta 1914 – v nasprotju z letom 1940 – gotovo niso bile ideologije, ki so delile vojskujoče se strani, piše Eric Hobsbawm, razen kolikor ni bilo treba z nacionalističnimi in ideološkimi gesli mobilizirati javnega mnenja.¹⁴ Neideološke in nerevolucionarne vojne pa niso bile dotlej nikoli vojevane na vse ali nič. Odgovor, da je bila prva svetovna vojna tako brezkompromisna, ker je bila to vojna za globalne politične in gospodarske interese, torej neomejene cilje, za »gospodstvo v Evropi in svetu«, kot je to že pred desetletji imenoval A.J.P. Taylor, se prav tako ne zdi posebno konkreten. Bolj konkretna se zdi teza, da je bila to prva vojna, v kateri je prišlo do tesne zveze med dobičkonosno vojno industrijo in vojaško-političnimi krogi, ki so se v prvih dveh vojnih letih skoraj povsod izmaknili nadzoru civilne politike in vzeli vojskovanje povsem v svoje roke. Za brezkompromisni potek vojne je bila v tej luči odločilna gospodarska in vojaška moč agresorja – nemškega cesarstva, ki zlasti po popuščanju vzhodne fronte ni bilo pripravljeno na večje kompromise. Ko je konec leta 1916 z mirovno pobudo nastopil ameriški predsednik Wilson, so iz Berlina sporočili ne le, da niso pripravljene Franciji vrniti Alzacije in Lorene, temveč tudi, da žele ohraniti oblast nad Belgijo, kar je bilo seveda za antantne sile povsem nesprejemljivo.

Antantne in Centralne sile so stopale v vojno vsaka s svojimi pričakovanji in ambicijami, njihovi vojni cilji pa so se v času vojskovanja spreminjali ter povzročali trenja in razhajanja med državami-zaveznicami. »Moj vojni cilj je«, je leta 1917, ko je postal predsednik francoske vlade, dejal Georges Clemen-

¹³ D. Stevenson, nav. delo, str. 21.

¹⁴ Eric Hobsbawm, Čas skrajnosti, Svetovna zgodovina 1914–1991, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 2000, str. 27.

ceau, »zmaga«. Toda »zmaga« sama zase, kot prepričljivo ugotavlja britanski zgodovinar David Stevenson, ni bila »vojni cilj«, temveč predpogoj njegove uresničitve.¹⁵ V Berlinu so poudarjali, da je »glavni nemški vojni cilj« zagotoviti nemškemu cesarstvu varnost tako na vzhodu kot na zahodu. Na zahodu naj bi to dosegli s priključitvijo Luksemburga, z železom in premogom bogatih francoskih področij in s podreditvijo Belgije, ki bi postala nemška vazalna država, na vzhodu pa s premikom ruskih meja kar najdlje od nemških in z ustanovitvijo tamponske poljske države pod nemško ali habsburško suverenostjo. Nemčija naj bi se z vojno hkrati končno uveljavila kot »velika sila«, kar naj bi ji zagotovila novo pridobljena kolonijalna posest v srednji Afriki. Na Dunaju so bili manj velikopotezni, saj so težili predvsem k okrepitvi avstro-ogrskega vpliva na Balkanu, k oslavitvi in razkosanju Srbije ter h priključitvi črnogorskega primorja. Nemški načrti s Poljsko jih niso navduševali, ker so se bali nemirov med Poljaki v Galiciji, med nemško govorečimi Avstrijci pa je imela le malo privrženecv tudi ideja o nemško-avstroogrski »srednjeevropski« carinsko-gospodarski uniji, ki jo je leta 1915 s knjižno uspešnico o Mitteleuropi propagiral nemški državni poslanec Friedrich Naumann.

Oblikovanje »združene« Poljske, ki bi – seveda v tesni zvezi z Rusijo – ločevala nemško cesarstvo od carstva Romanovov – so načrtovali tudi v Petrogradu (kot se je od avgusta 1914 imenoval dotedanji Sankt Petersburg), vprašanje o tem, kako »avtonomna« bi bila takšna Poljska, pa je povzročalo v ruskem vrhu in cesarski okolici ostra razhajanja. Ruski politiki so imeli tudi drugače nemajhne ozemeljske ambicije, saj so razmišljali o priključitvi vzhodne Galicije, ki bi jo odvzeli Avstroogrski ter vzhodne Prusije, delov Poznana in vzhodne Šlezije, ki bi jih pridobili na račun nemškega cesarstva. Njihova glavna pozornost pa je bila seveda usmerjena k bosporskim ožinam in Dardanelam ter zagotovitvi prostega prehoda ruskim ladjam iz Črnega v Sredozemsko morje. Ker je bilo vnaprej jasno, da Britanci in Francozi ožin Rusom ne bodo kar prepuščili, so se v Petrogradu najprej zavzeli za mednarodni nadzor nad njimi, ko so se začeli boji za Dardanele in Galipoli pa so svoje stališče spremenili in zaveznike pozvali, naj jim obljubijo, da bo Rusija po uspešno končani vojni dobila zeleno luč za priključitev Carigrada in bosporskih ožin, na kar so v Londonu in Parizu s »stisnjenimi zobmi« tudi pristali.¹⁶ V Franciji in Veliki Britaniji so bili pri opredeljevanju vojnih ciljev manj konkretni in bolj previdni. V Franciji je bilo splošno prepričanje, da ne more biti miru brez vrnitve Alzacije in Lorene in obnovitve suverene in samostojne Belgije, leta 1915, ko je postal francoski zunanji minister in premier Aristide Briand, pa so se povečale tudi francoske želje in se razširile na težnje po priključitvi levega brega Rena in

¹⁵ D. Stevenson, nav. delo, str. 127 in naprej.

¹⁶ Prav tam, str. 139.

s premogom bogatega Posarja Franciji. V Veliki Britaniji v nasprotju z zavezniki v Parizu in Petrogradu za pridobitev novih ozemelj na evropski celini niso bili zainteresirani in jih prekranje meddržavnih meja v Evropi tudi ni posebej zanimalo. Vendar so bili trdno odločeni, da Nemčiji po vojni ne bodo dovolili obnoviti vojne mornarice, njene vzhodno-afriške kolonije pa bodo dobili v svoje roke. Tako Francozi kot Britanci so imeli vsak svoje interese ne le v Afriki, temveč tudi na Bližnjem in Srednjem Vzhodu, kjer sta morali državi neizogibno pristajati na dogovarjanja in kompromise.

Apetiti so bili torej na vseh straneh veliki, misel na sporazumen mir pa se je zdela vse od začetka vojne enaka porazu. Antantne zaveznice so se zato že leta 1914 medsebojno obvezale, da se s Centralnimi silami ne bodo posamično pogajale. V Berlinu so od leta 1915 vseeno večkrat poskušali »trojno antanto« razbiti z mirovnimi ponudbami Rusiji, toda so jih v Petrogradu odločno zavračali. Zato so v nemškem vrhu v letih 1916–1917 tem bolj pozorno prisluhnili vročerkvemu ruskemu socialdemokratu, ki je mednarodno družbo sodrugov v Švici prepričeval, da je »imperialistično vojno treba spremeniti v državljanski spopad« in obljubljal, da bo to storil v Rusiji. Februarska revolucija v Rusiji spomladi leta 1917, kot je znano, ni bila neposredno uperjena proti vojni in to je bila napaka z usodno dolgoročnimi posledicami. Lenin je bil aprila 1917, ko je s pomočjo nemškega vrhovnega štaba pripotovali iz Švice v Petrograd, močno osamljen v svojih revolucionarnih načrtih. Uresničitev zamisli, ki so se zdele sprva preradikalne celo njegovim najbližjim somišljenikom, je postala novembra istega leta mogoča predvsem zaradi nadaljevanja vojne, novih porazov ruske vojske in neuresničenih pričakovanj, da bodo februarški revolucionarji zagotovili mir, prva svetovna vojna pa je na ta način 20. stoletje zaznamovala še z zmago boljševiškega komunizma.

Boljševiška revolucije je imela velik odmev, vendar še zdaleč ne takšnega, kot je pričakoval Lenin. Čeprav je tako v Nemčiji in Avstroogrski kakor v antantnih deželah v zadnjih dveh letih vojne prihajalo do stavk in uporov preizčrpanih vojakov, niso imela oktobrska gesla do konca vojne na razpoloženje njihovega prebivalstva in vojaštva skoraj nikjer množičnega vpliva. Zato pa so postale obtožbe o simpatiziranju z boljševiki dobrodošlo orožje v obračunavanju z maloštevilnimi kritiki strategije, ki je stavljala le na »vse ali nič«. Nasprotniki vojne so bili v vseh v vojskovanje vpletenih deželah od začetka osamljeni posamezniki brez pravega zaledja, medtem ko so milijoni mož brez večjega odpora vztrajali na bojiščih, prepričani, da branijo svoje domove in se borijo za svojo domovino. Njihova vztrajnost ter privrženost domovini in njenim poveljnikom sta bili nedvomno tudi posledica učinkovite propagande, ki se je ne bi bilo mogoče zamisliti brez množične pismenosti in časopisja. Vojna propaganda je bila z uporabo časopisja, ilustracij, razglednic in letakov bolj množična, agresivnejša in brutalnejša kot kdajkoli prej. V propagandi so sprva

prednjačile Centralne sile,¹⁷ nemško nasilje nad civilisti v Belgiji in Franciji pa je postalo tudi na antantni strani učinkovito gradivo za spodbujanje morale antantnih čet. Vseeno pa vprašanja, kako so milijoni mobiliziranih disciplinirano vzdržali na bojišču, ni mogoče pojasniti le z indoktrinacijo.

Na koncu ne kaže spregledati, da je dobil za milijone Evropejcev z razrušitvijo starega evropskega reda ob koncu prve svetovne vojne pojem domovine povsem novo podobo, drugačno od tiste, za katero naj bi se borili. Meddržavni sistem s koreninami v sedemdesetih letih 19. stoletja, v času združevanja Nemčije in Italije, je s propadom treh velikih carstev: habsburškega, otomanskega in ruskega izgorel v prvi svetovni vojni in ne šele v Versaillesu, kjer so mu zarisali nove meje. Tudi nova, ob koncu vojne nastala združba nacionalnih držav v evropski sredini, kjer je bila dotlej Habsburška monarhija, ni bila preprost plod Wilsonovih samoodločitvenih točk, temveč posledica razvoja, ki se je začel že mnogo prej. Medtem ko so bili dolgotrajni množični, neprizanesljivi in krvavi vojni spopadi v zahodni in v pretežnem delu vzhodne Evrope rezultat dolgoletnega oblikovanja, spodbujanja in negovanja nacionalno-državnega patriotizma, so dobili srednjeevropski narodi šele ob koncu prve svetovne vojne priložnost za uresničitev svojih nacionalno-državnih ambicij.

Prva svetovna vojna je bila pač v isti sapi začetek in prelomnica. Po mnenju mnogih zgodovinarjev se je 19. stoletje izteklo šele v letih 1914–1918, hkrati pa se je prav tedaj začelo 20. stoletje. Za Francoze in Britance je bila vojna, ki se je začela z atentatom v Sarajevu, sprva preprosto »velika vojna« (in ta oznaka se je ponekod obdržala vse do danes), o »prvi svetovni vojni« so začeli v francoskem in britanskem zgodovinskem govoriti in pisati šele v tridesetih letih 20. stoletja. Leta 2004, v priložnostnih zapisih ob devetdeseti obletnici večkrat omenjana teza, da se je leta 1914 začela »doba totalne vojne«, ki je nato trajala vse do leta 1945, pa se ne zdi prepričljiva. Prva svetovna vojna je bila prav zaradi svoje neideološke narave bistveno različna od druge. Čas med dvema vojnama s skrajnimi ideološkimi polarizacijami in množično obsedenostjo z velikimi kolektivi (narodom, stranko, razredi in raso) nikakor ni bil le epizoda, temveč doba s številnimi izvirnimi potezami, ki je neizogibno privedla do nove »totalne« in »globalne« vojne. Vendar ta vojna ni bila preprosto nadaljevanje prve, temveč v nasprotju s prvo povsem nedvoumen ideološko-vojaški spopad, ki je imel glavna nasprotnika v fašizmu in nacionalsocializmu.

¹⁷ Gl. Hans Weigel, Walter Lukan, Max D. Peyfuss, *Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss, ein Franzoss, Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland*, Wien 1983.

ZGODOVINOPISJE O PRVI SVETOVNI VOJNI

WALTER LUKAN

1. Uvod

Prva svetovna vojna, »prakatastrofa 20. stoletja«,¹ spada v okviru splošne novejšje zgodovine med raziskovalna polja, ki so tako kvantitativno kot tudi kvalitativno najboljše obdelana. Publikacije tega vsaj do šestdesetih let prejšnjega stoletja neredko precej emocionalno obravnavanega tematskega sklopa medtem polnijo knjižnice.² Lahko bi rekli, da se je vsaka generacija v luči starih spoznanj in novih izkušenj ponovno spoprijela s to globalno in epohalno zarezo. Še danes – po devetdesetih letih – je prva svetovna vojna, tako za znanost kot tudi za širšo javnost, močno privlačna. Največ literature so spripevali Angleži, Francozi, Nemci, Avstrijci in Italijani, že znatno manj avtorji iz ZDA, kjer prva svetovna vojna nikoli ni imela takšnjega odmeva kot v Evropi. V komunistični Rusiji so se raziskave osredotočile predvsem na revolucijo leta 1917 in v veliko manjši meri na celoten kompleks prve svetovne vojne. Sicer v manjšem obsegu, pa je svoje prispevalo tudi zgodovinopisje v drugih prizadetih in tudi posredno prizadetih – nevtralnih – državah.

S splošno težnjo po razčlenitvi zgodovinske znanosti v smer »histoire totale«, ki je v zadnjih desetletjih odprla nova raziskovalna polja – naj bodo omenjeni le različni družbenozgodovinski pristopi, Gender Studies, študije o vsakdanjem življenju, mentalitetno- in kulturnozgodovinski izseki – preti celo izvedencu za »veliko vojno«,³ da zgubi pregled nad témo.⁴ Poskus takega pre-

¹ Tvorec te oznake, ki ga danes pogosto navajajo, je ameriški zgodovinar in pisatelj George F. Kennan, ki jo je prvič uporabil v svojem delu *Bismarcks europäisches System in der Auflösung. Die französisch-russische Annäherung, 1875–1890* (Frankfurt a. M. 1981) 12.

² Marc Ferro je v nemški izdaji svojega priročnika: *Der große Krieg 1914–1918* (Frankfurt a. M. 1988; franc. original: *La Grande Guerre 1914–1918*, Paris 1969) zabeležil (str. 417), da je imela takrat (1988) glavna francoska ustanova za zbiranje gradiva in literature o prvi svetovni vojni, namreč *Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine* v Parizu, izkazanih že nad 50.000 naslovov, in v tej številki niti niso bili zajeti časopisi, časopisni članki, tiskano arhivsko gradivo, filmi in ikonografski dokumenti. V zadnjih dveh desetletjih pa je zadevna literatura še silno narasla.

³ To oznako so predvsem uporabljali Francozi, Angleži in Italijani (*la Grande Guerre*, the Great War, *la Grande Guerra*), medtem ko je v nemškem jezikovnem območju prevladoval pojem »svetovna vojna« – *der Weltkrieg* – in po drugi svetovni vojni *der Erste Weltkrieg*.

⁴ Celotnega bibliografskega in historiografskega pregleda o prvi svetovni vojni v svetovnem merilu še ni. Pripravlja ga avtor te razprave. Obstojta pa nekaj dobrih pregledov – v glavnem nacionalnih – ter tudi ocen tega zgodovinopisja. Izbor iz te že zelo obsežne literature naj bo tukaj naveden: *Zwischen Nation und Region. Weltkriegsforschung im internationalen Vergleich. Ergebnisse und Perspektiven*, ed. Oswald Überegger (Innsbruck 2004) [Überegger, *Zwischen Nation und Region*]; *La Grande Guerre*

gleda, ki hoče predstaviti glavne linije in dosežke mednarodne historiografije o prvi svetovni vojni, naj daje pričujoči prispevek.

2. Med obema vojnama

Historiografija o prvi svetovni vojni se je začela že v vojni sami. »Veliki, slavni čas«, kot so ga imenovali sodobniki, so takoj začeli opisovati in predstavljati, za te, ki so ga doživljali in za potomce. V domala vseh vojskujočih se državah so nastale v besedi in sliki obsežne kronike in dokumentacije,⁵ v katerih je bila močno prisotna tudi propaganda. Moderna tehnika tiska, fotografije in tudi že filma je pospešila in sploh omogočila množični interes za vojno, obenem pa tudi identifikacijo z vojskovanjem lastne države.

Neredko po privatni iniciativi so nastale velike vojne zbirke, iz katerih so se razvili v dobi med obema vojnama pozneje tudi od države prevzeti ali podprti vojni muzeji in biblioteke, tako npr. še danes osrednje ustanove:

- Imperial War Museum v Londonu
- Bibliothèque de Documentation Internationale e Contemporaine v Parizu
- Weltkriegsbücherei, danes Bibliothek für Zeitgeschichte, v Stuttgartu.⁶

Te ustanove so začele izdajati časopise,⁷ knjižne serije in druge publikacije o prvi svetovni vojni. Znanstvenost teh in tudi drugih produktov je bila le deloma izpričana. Vsaj faktografsko sprejemljivo in na nemškem jezikovnem območju eno najbolj razširjenih in odmevnih del o vojni je bil v letih 1917–1921 izdani pregled švicarskega publicista Hermanna Stegemanna z naslovom »Geschichte

1914–1918. 80 ans d'historiographie et de représentations, ed. Jules Maurin, Jean-Charles Jauffret (Montpellier 2002); Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse, ed. Wolfgang Michalka (München 1994), poglavje VI: Der Erste Weltkrieg als Problem der internationalen Forschung [Michalka, EWK]; tematski, historiografiji o prvi svetovni vojni posvečeni zvezek 1994/2 revije: Neue politische Literatur (Frankfurt a. M.); Neue Forschungen zum Ersten Weltkrieg. Literaturberichte und Bibliographien von 30 Mitgliedsstaaten der »Commission Internationale d'Histoire Comparée«, ed. Jürgen Rohwer (Koblenz 1985); Alfred G. S. Enser, A Subject Bibliography of the First World War. Books in English 1914–1978 (London 1979, 2nd ed., rev. and enl. to 1987, Aldershot 1990). – Gerd Krumeich, Kriegsgeschichte im Wandel, v: »Keiner fühlt sich mehr als Mensch ...« Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs (Frankfurt a. M. 1996) 11–29; Gerd Krumeich, Gerhard Hirschfeld, Die Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg, v: Enzyklopädie Erster Weltkrieg, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, Markus Pöhlmann (Paderborn/München/Wien/Zürich 2003) 304–315; Wolfgang J. Mommsen, Der große Krieg und die Historiker. Neue Wege der Geschichtsschreibung über den Ersten Weltkrieg (Essen 2002); John Horne, Conclusion: la Grande Guerre dans l'histoire, v: Encyclopédie de la Grande Guerre 1914–1918. Histoire et culture, ed. Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jaques Becker (Paris 2004) 1241–1252.

⁵ Nekaj primerov teh neposrednih produktov: The Times History of War (London 1914–1920), 21 zvezkov; Gabriel Hanotaux, Histoire illustrée de la guerre de 1914 (Paris 1916), 14 zv.; Der Völkerkrieg. Eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914, ed. C. H. Baer (Stuttgart 1914–1923), 28 zv. – na rob te zadnje od navedenih kronik naj bo omenjeno, da se v njej kar večkrat pojavlja tudi ime Antona Korošca, predsednika državnozbornskega »Jugoslovanskega kluba« na Dunaju, in sicer zaradi tega, ker je ta nemška kronika kar vestno spremljala tudi notranjepolitično dogajanje v habsburški monarhiji.

⁶ Prim. Krumeich/Hirschfeld, Die Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg 304.

⁷ Najvažnejši tak časopis, ki je izhajal v Parizu, je nosil naslov: »Guerres mondiales et conflits contemporains«.

des Kriegeres».⁸ Obstaja pričanje, da je to delo zelo cenil tudi Adolf Hitler, sam udeleženec vojne.⁹

Znanstveni napredek predstavljajo nadalje obširne uradne in poluradne dokumentacije posameznih držav, nastale na podlagi virov iz državnih arhivov. Začele so izhajati takoj v dvajsetih letih, vendar so nekatere zaključili šele po drugi svetovni vojni – italijansko dokumentacijo npr. šele leta 1988. Tako je dobila velika vojna v vseh glavnih v vojno vključenih državah (oz. njenih naslednicah) celotne vojnogodovinske preglede, faktografsko zanesljive, čeprav seveda pristranske, ki so pomenile in še pomenijo izvrstne podlage za nadaljnje raziskovanje. Tako slonijo npr. novejšše slovenske in avstrijske publikacije o vojaškem dogajanju na Soški fronti še vedno v glavnem na monumentalnem delu »Österreich-Ungarns letzter Krieg« (7 zv. teksta, 7 zv. zemljevidov), ki je izšlo v letih 1930–1938.¹⁰

Te, lahko bi rekli, državne zgodovine o prvi svetovni vojni so bile na eni strani vojaške zgodovine, ki so jih napisali visoki vojaški dostojanstveniki, udeleženci vojne, in na drugi strani so to bile obsežne zbirke diplomatskih dokumentov, pri katerih so sodelovali diplomati sami in arhivisti. Poklicni zgodovinarji so se v tem času le redko ukvarjali s tematiko komaj pretekle vojne. Bali so se še sodobne zgodovine, tako da so prevladovali »generalštabski zgodovinarji« in publicisti. To velja predvsem za Nemčijo,¹¹ Avstrijo¹² in do neke mere za Italijo,¹³ manj za Francijo in angloameriško območje.

⁸ Hermann Stegemann, *Geschichte des Kriegeres*, I–IV (Stuttgart 1917–1921). Delo je doživelo več izdaj.

⁹ Prim. Rainer Zitelmann, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs* (München 1998) 310.

¹⁰ Zadevne dokumentacije drugih držav (izbor) – Nemčija: *Der Weltkrieg 1914–1918* (Berlin 1925–1956), 16 zv. v treh oddelkih; *Der Krieg zur See 1914–1918* (Berlin/Frankfurt a. M. 1920–1966), 23 zv. v 7 serijah; *Schlachten des Weltkrieges* (Berlin 1921–1930), 36 zv.; – Bolgarija: *Bälgarskata armija v Svetovna vojna 1915–1918* (Sofija 1936–1946), 9 zv.; – Velika Britanija: *History of the Great War. Based on Official Documents of the Committee of Imperial Defence* (London 1920–1949), 45 zv. v več oddelkih; – Francija: *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*, ed. État Major de l'Armée, Service Historique de l'Armée de Terre (Paris 1922–1939), 11 zv.; – Rusija: *Sbornik dokumentov mirovoj imperialističeskoj vojny na ruskem fronte (1914–1917)* (Moskva 1933–1941), 5 zv.; – Italija: *L'esercito italiano nella Grande Guerra 1915–1918*, ed. Ministero della guerra, Ufficio storico dell'Esercito (Roma 1927–1988), 37 zv.; *La marina italiana nelle Grande Guerra*, ed. Ufficio storico della Marina militare (Firenze 1935–), 8 zv.; *Riassunti storici dei corpi e comandi nella guerra 1915–1918*, ed. Ministero della guerra, Ufficio storico dell'Esercito (Roma 1926–1929), 10 zv.; – ZDA: *United States Army in the World War, 1917–1919*, ed. U. S. Department of the Army, Historical Division (Washington 1948), 6 zv.; – Romunija: *Romania in războiul mondial 1916–1919*, ed. Ministerul Apărării Naționale, Marele Stat Major (București 1934–1946), 9 zv.; – Belgija: *La Belgique et la guerre* (Bruxelles 1922–1924), 4 zv.; – Srbija: *Veliki rat Srbije za oslobođenje Srba, Hrvata i Slovenaca*, izd. Glavni generalštab (Beograd 1924–1937), 32 zv.

¹¹ Prim.: Markus Pöhlmann, *Kriegsgeschichte und Gesellschaftspolitik: Der Erste Weltkrieg. Die amtliche deutsche Militärgeschichtsschreibung 1914–1956* (Paderborn 2002).

¹² Prim. Rudolf Jeřábek, *Die österreichische Weltkriegsforschung*, v: Michalka, EWK 953–971.

¹³ Prim. Giorgio Rochat, *Die italienische Historiographie zum Ersten Weltkrieg*, v: Michalka, EWK 972–990.

V politični zgodovini o vojni, ki je skupaj z vojaško zgodovino v dobi med obema vojnama prevladovala, je dolgo časa – do sedemdesetih let 20. stoletja – stalo v ospredju vprašanje o vzrokih za vojno in v Nemčiji še posebej vprašanje o krivdi za vojno (»Kriegsschuldfrage«). Nemške vlade so podpirale raziskave, ki naj bi razkrinkale »laž o nemški krivdi za vojno« (»Kriegsschuldlüge«) in s tem tudi sporni člen 231 versajske mirovne pogodbe, ki je razsodil, da mora Nemčija »kot povzročiteljica« vojne poravnati vso škodo antante, ki je nastala zaradi »agresije« Nemčije in njenih zaveznikov. Pri nemškem zunanjem ministrstvu so ustanovili »Kriegsschuldreferat«, ki je koordiniral celotno namero, in leta 1923 je celo začel izhajati »znanstveni« časopis z naslovom »Die Kriegsschuldfrage«.¹⁴ Tenor nemških raziskav, pri katerih poklicni zgodovinarji večinoma niso sodelovali, je bil: Nemčija se je znašla leta 1914 v položaju nujne obrambe, in sicer ne samo svojih interesov, pač pa celo svoje eksistence, ker je bila obkrožena.¹⁵ To obkroženost je skušala dokumentirati tudi 40 zvezkov obsegajoča nemška edicija dokumentov »Die große Politik der europäischen Kabinette, 1871–1914«, ki je izhajala v letih 1922–1927.¹⁶ Z obsežnimi edicijami diplomatskih dokumentov so stopile na plan tudi Anglija,¹⁷ Francija,¹⁸ Avstrija¹⁹ in še ZDA,²⁰ tako da lahko govorimo o pravi »vojni dokumentov«. V glavnem so bile te dokumentacije kljub skrajšanjem in izpuščanjem važnih dokumentov ter pristranskih sodb in redakcijskih posegov izdateljev še dokaj zanesljive.²¹

¹⁴ Die Kriegsschuldfrage. Herausgegeben von der Zentralstelle zur Erforschung der Kriegsursachen, Schriftleitung Alfred von Wegerer, 1–6 (Berlin 1923–1928). Od 7. letnika dalje je časopis izhajal pod naslovom Berliner Monatshefte (für internationale Aufklärung) 7–22 (Berlin 1929–1944).

¹⁵ Obširen prikaz te apologetske nemške pozicije daje Alfred von Wegerer, Der Ausbruch des Weltkrieges, 1–2 (Hamburg 1939). »Wegerer« je veljal v Nemčiji do konca petdesetih let za standardno delo. K problematiki prim. Ulrich Heinemann, Die verdrängte Niederlage. Politische Öffentlichkeit und Kriegsschuldfrage in der Weimarer Republik (Göttingen 1983).

¹⁶ Die große Politik der europäischen Kabinette, 1871–1914. Herausgegeben im Auftrage des Auswärtigen Amtes von Johannes Lepsius, Albert Mendelsohn-Bartholdy, Friedrich Thimme, 1–40 (Berlin 1922–1927). Prim še: Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch, gesammelt von Karl Kautsky, im Auftrage des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Karl Kautsky, Max Montgelas und Walther Schücking, 1–4 (Berlin 1919–1921; druga pomnožena izdaja, 1–6, 1927).

¹⁷ British Documents on the Origins of the War, 1898–1914, ed. George P. Gooch and Harold Temperley, 1–9 (London 1926–1938).

¹⁸ Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914–1918, 1–11 (Paris 1929–1936).

¹⁹ Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußern, ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger, 1–9 (Wien/Leipzig 1930).

²⁰ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Supplements 1914–1918: The World War, ed. U. S. Department of State (Washington 1928–1932), 7 zv.; Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Lansing Papers, 1914–1920, 1–2 (Washington 1939–1940).

²¹ Prim. Kureich/Hirschfeld, Die Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg 306–307; ameriški profesor Holger H. Herwig očita nemški ediciji tudi ponaredbe; prim. njegov članek: Von Menschen und Mythen – Gebrauch und Mißbrauch der Geschichte und des Ersten Weltkriegs, v: Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert, ed. Jay Winter, Geoffrey Parker, Mary R. Habeck (Hamburg 2002) 298–328, predvsem 302.

Kot je bilo pričakovati, so se tudi francoski avtorji le težko odmaknili od uradnega stališča, ki se je glasilo: Nemčija je neodgovorno in iz nizkih motivov inscenirala »človeško klavnico«, Francija pa je postala nedolžna žrtev hudobne agresije. Do objektivnejših presoj pa se je zgodaj dokopal pomembni francoski zgodovinar Pierre Renouvin, ki je že v februarju 1920 študentom Sorbonne v seminarju predstavil grobe ponaredbe francoske barvne (rumene) knjige o nastanku vojne 1914²² in je pozneje zagovarjal tezo, da omenjeni paragraf 231 ne pomeni moralne, pač pa juridično obsodbo Nemčije. Renouvin je bil tudi tisti, ki je skušal premostiti nastalo nepovoljno ločitev med vojaško in politično zgodovino.²³

V Nemčiji so Renouvinova dela²⁴ kljub temu recipirali šele po drugi svetovni vojni. Prevzeli, prevedli in tudi finančno podprli pa so v inozemstvu vse – in če je bilo v znanstvenem oziru še tako pomanjkljivo – če je le ustrezalo lastnemu ugovarjanju krivdi za vojno. Dobrodošli sta bili deli ameriških zgodovinarjev Sydneya B. Faya in Harrya E. Barnes, avtorjev, ki sta zavzela nekakšno posredovalno, nemškemu uradnemu stališču bližjo pozicijo. Njuni deli sta bili takoj prevedeni²⁵ in ju je zunanje ministrstvo na stroške nemških davkoplačevalcev razdelilo.²⁶ Angleški zgodovinar William H. Dawson, ki je zagovarjal upoštevanja vredno tezo, da je sistem dveh pred vojno nastalih blokov (antante in centralnih sil) povzročil vojno, pa je bil – ne edini med angleškimi zgodovinarji – celo v službi »Kriegsschuldreferata«.²⁷ Seveda je bil tudi pogosto citirani izrek angleškega premiera Georgea Lloyda Georgea, da so namreč vsi nekako »zdrsnili« v vojno (»All powers slithered over the brink into the boiling cauldron of war«), voda na mlin nemških apologetov.²⁸

V okviru zadevnega zgodovinopisja v dobi med obema vojnama je treba posebej izpostaviti znameniti mednarodni projekt ameriške Carnegie-ustanove (Carnegie Endowment for International Peace) z naslovom »Economic and Social History of the World War«. V različnih splošnih in nacionalnih serijah je izšlo več kot sto knjig, ki imajo še danes visoko znanstveno vrednost, sicer ne

²² La Guerre Européenne 1914, ed. Ministère des Affaires Étrangères (Paris 1914).

²³ Prim. Gerd Krumeich, Vergleichende Aspekte der »Kriegsschulddebatte« nach dem Ersten Weltkrieg, v: Michalka, EWK 913–928, predvsem 921–924.

²⁴ Pierre Renouvin, Les origines immédiates de la guerre (Paris 1925); njegovo glavno delo tega časa: La crise européenne et la Grande Guerre (1904–1918), Paris 1934, je doživelo več izdaj in je bilo prevedeno tudi v hrvaščino: Evropska kriza i prvi svjetski rat (Zagreb 1965).

²⁵ Sidney B. Fay, The Origins of the World War after Sarajevo, 1–2 (New York 1930) – nemška izdaja: Der Ursprung des Weltkrieges, 1–2 (Berlin 1930); Harry E. Barnes, The Genesis of the World War (New York/London 1926) – nemška izdaja: Die Entstehung des Weltkrieges (Stuttgart 1928).

²⁶ Herwig, Von Menschen und Mythen 302. Povsem drugače je uradna Nemčija ravnala z Bernadottejem E. Schmittom: Njegovo kritično knjigo The Coming of the War, 1914, 1–2 (New York 1930) niso prevedli v nemščino in Schmitta so odklanjali v Nemčiji tudi kot predavatelja.

²⁷ Hartmut Pogge von Strandmann, Britische Historiker und der Ausbruch des Ersten Weltkrieges, v: Michalka, EWK 929–952, tukaj 934/35.

²⁸ Prav tam 936.

toliko, kar se tiče analiz, ki pogosto ne ustrezajo več modernim zahtevam – njih glavni pomen je v enkratnem bogastvu zbrane snovi. Projekt, ki je hotel opozoriti na ogromne človeške in materialne žrtve vojne, ter pospešiti mirovno idejo, na žalost ni bil v celoti izveden – ostal je nadvse pomemben torzo.²⁹ Na primer: v 13 zvezkov obsegajoči avstro-ogrski seriji so pristojni strokovnjaki (nezgodovinarji) napisali knjige o zdravstvu, o avstrijski vladi in upravi v vojni ali o vojaški upravi na ozemljih, ki so jih zasedle avstrijske čete, knjige so nepogrešljive za naše znanje o teh področjih.³⁰

Čas med obema vojnama je zaznamovala še posebna zvrst literature o pretekli vojni: memoarska literatura. Skoraj vsi pomembnejši politični in vojaški dostojanstveniki so objavili svoje spomine: nemški državni kancler Theobald von Bethmann Hollweg³¹ francoski maršal Ferdinand Foch,³² avstrijski zunanji minister Ottokar Czernin³³ najpomembnejši ruski vojkovodja general Aleksej A. Brusilov,³⁴ Winston Churchill³⁵, poveljnik ameriških ekspedicijskih čet general John J. Pershing.³⁶ Navedli bi lahko nad sto takih memoarskih objav. Publicirani pa so bili – in sicer ravno tako v znatnem številu – tudi spomini in korespondence navadnih vojakov in civilistov,³⁷ ki so danes, skupno s poznejšimi pričevanji te vrste,³⁸ pomemben vir za prikaz vojnega doživetja »od spodaj«. K pestri sliki tega doživetja pa so deloma že za časa vojne, predvsem pa v dvajsetih in tridesetih letih veliko prispevali tudi leposlovni teksti, ki so jih napisali znani ali tudi danes le še strokovnjakom znani avtorji, kot so: Henri Barbusse,³⁹ Siegfried Sassoon,⁴⁰ Ernest Hemin-

²⁹ Prim. *Economic and Social History of the World War. Outline of Plans*, gen. ed. James-Thomson Shotwell (Washington: Carnegie Endowment for International Peace 1922) = načrt projekta; *Carnegie Endowment for International Peace: Summary of Organization and Work 1911–1941* (Washington 1941), s podrobnimi podatki o realizaciji posameznih serij projekta.

³⁰ Clemens Frh. von Pirquet, *Die Volksgesundheit im Weltkrieg*, 1–2 (Wien 1926); Joseph Redlich, *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg* (Wien 1925); Hugo Kerchnawe et al., *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten* (Wien 1928).

³¹ Theobald von Bethmann Hollweg, *Betrachtungen zum Weltkrieg*, 1–2 (Berlin 1922).

³² Ferdinand Foch, *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre de 1914–1918* (Paris 1931).

³³ Ottokar Czernin, *In dem Weltkrieg* (Berlin/Wien 1919).

³⁴ Aleksej A. Brusilov, *Moji vospominanje* (Moskva 1929).

³⁵ Winston Churchill, *The World Crisis 1911–1918*, 1–5 (London (1923–1929)).

³⁶ John J. Pershing, *My Experiences in the World War*, 1–2 (New York 1931).

³⁷ En sam, pozneje pogosto uporabljen primer: *Kriegsbriefe gefallener Studenten*, ed. Philipp Witorp (München 1930).

³⁸ Med temi pričevanji je zdaj že dosti znanstvenih edicij. Nekaj primerov: *Paroles de poilus. Lettres et carnets du front (1914–1918)*, ed. Jean-Pierre Guéno, Yves Laplume (Paris 1999); *Armageddon Road. A VC's Diary 1914–1918*, ed. Billi Kongreve, Terry Norman (London 1982); *Diario dall'inferno. Memoire di guerra di un ufficiale d'artiglieria dal Carso all'Ortigara 1915–1917*, ed. Luciano Viazzi (Chinari 1998); Dominik Richert, *Beste Gelegenheit zum Sterben. Meine Erlebnisse im Kriege 1914–1918*, ed. Angelika Tramitz, Bernd Ulrich (München 1989); *Die Pöhlmanns im Krieg. Briefe einer sozialdemokratischen Bremer Arbeiterfamilie aus dem Ersten Weltkrieg*, ed. Doris Kachulle (Köln 1982).

³⁹ Henri Barbusse, *Le feu. Journal d'une escuade* (Paris 1917). Slovenski prevod (Anton Debeljak): Ogenj (Dnevnik desetnije) (Ljubljana 1921).

⁴⁰ Siegfried Sassoon, *Memoirs of a Fox Hunting Man* (London 1928).

gway,⁴¹ Aleksandr Blok,⁴² Ernst Jünger,⁴³ Edlef Köppen,⁴⁴ Erich Maria Remarque,⁴⁵ Karl Kraus,⁴⁶ Jaroslav Hašek,⁴⁷ in tudi na Prežiha⁴⁸ v tej zvezi ne smemo pozabiti. Na analitično in kritično obdelavo teh tekstov pa je bilo treba še dolgo počakati.

Facit historiografskih prizadevanj v dobi med obema vojnama: vojaška zgodovina je dominirala in ustvarila predvsem faktografsko zanesljivo podlago za nadaljnje raziskovanje; politična zgodovina – na drugem mestu – se je preveč vrtela okrog vprašanja o vzrokih ter krivcih za vojno; za socialno in gospodarsko zgodovino je ustvaril projekt Carnegie-ustanove kar precej širok, čeprav še ne trden temelj. Na kulturnohistoriografskem področju pa je treba zabeležiti prve začetke. To velja nenazadnje tudi za Nemčijo, kjer so spori okrog Remarquove knjige in filma »Im Westen nichts Neues« povzročili v tridesetih letih očitno poseben interes za leposlovje o prvi svetovni vojni, ki se je manifestiral celo v sicer ideološko bolj ali manj obremenjenih disertacijah na to temo v ožjem in o kulturnih vprašanjih vojne v širšem smislu.⁴⁹

3. Po drugi svetovni vojni

V prvem desetletju po drugi svetovni vojni se je v nemškem zgodovinoписju nadaljevala linija, začeta v času Weimarske republike. Nemški zgodovinar Wolfgang Jäger⁵⁰ jo je pozneje imenoval »Burgsicherungs-Mentalität« – to pomeni, na vsak način zavarovati svoj grad, lastno pozicijo, ne oziraje se na desno in na levo. Ni naključje, da nemška historiografija tudi ni sprejela znamenitega dela prominentnega italijanskega publicista in zgodovinarja Luigija Albertinija o izvoru prve svetovne vojne, ki je izšlo 1942/43 in v angleškem prevodu 1952–1957.⁵¹ Albertini, ki je akribično rekonstruiral julijsko krizo in začetek vojne na podlagi vsega do tedaj znanega gradiva, sicer vsem držav-

⁴¹ Ernest Hemingway, *A Farewell to Arms* (New York/London 1929). Slovenski prevod (Rado Bordon): *Zbogom, orožje!* (Maribor 1964).

⁴² Aleksandr Blok, *Dvenadcat* (Petrograd 1918).

⁴³ Ernst Jünger, *In Stahlgewittern. Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers* (Berlin 1920).

⁴⁴ Edlef Köppen, *Heeresbericht* (Berlin 1930).

⁴⁵ Erich Maria Remarque, *Im Westen nichts Neues* (Berlin 1929). Slovenski prevod: *Na zahodu nič novega* (Maribor 1966).

⁴⁶ Karl Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit* (Leipzig 1922).

⁴⁷ Jaroslav Hašek, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*, 1–4 (Praha 1921–1922). Slovenski prevod: *Dobri vojak Švejk*, 1–6 (Ljubljana 1952).

⁴⁸ Prežihov Voranc [Lovro Kuhar], *Doberdob* (Ljubljana 1940).

⁴⁹ Prim. Günther Lutz, *Das Gemeinschaftserlebnis in der Kriegsliteratur* (Greifswald 1936); Wilhelm Rey, *Die Bewältigung des Weltkrieges im nationalen Kriegsroman* (Frankfurt a. M. 1937); Gertrude Bub, *Der deutsche Film im Weltkrieg und sein publizistischer Einsatz* (Berlin 1938); Karl Kurth, *Die deutschen Feld- und Schützengrabenzeiteugen des Weltkriegs* (Leipzig 1937).

⁵⁰ Wolfgang Jäger, *Historische Forschung und politische Kultur in Deutschland. Die Debatte 1914–1980 über den Ausbruch des Ersten Weltkriegs* (Göttingen 1984).

⁵¹ Luigi Albertini, *Le origine della guerra del 1914*, 1–3 (Milano 1942–1943); angleški prevod: *The Origins of the War of 1914*, 1–3 (Oxford 1952–1957).

nikom pripisuje odgovornost za izbruh vojne, vendar vidi v Nemčiji dejansko gonilno silo, ker se brez nemškega pritiska Avstro-Ogrska v juliju 1914 ne bi odločila za vojno s Srbijo.

Nemško zgodovinarstvo pa je, zdaj s široko vključitvijo strokovnih zgodovinarjev, vztrajalo na starih pozicijah o obkroženosti in eksistenčni stiski Nemčije leta 1914. Skušalo je – po polomu nacizma in šoka leta 1945 – prvo svetovno vojno postaviti v pozitivno tradicijo nemške zgodovine. To vztrajanje na dozdevnih vrednotah starejšega nacionalnega zgodovinarstva, ki je onemogočalo soočanje z novimi dosežki raziskovanja prve svetovne vojne v inozemstvu, sta reprezentirala takrat morda najbolj vplivna nemška zgodovinarja Friedrich Meinecke in Gerhard Ritter.⁵² Vodilni položaj je pripadal Ritterju.⁵³

To nacionalnozgodovinsko omejenost je močno omajal in končno tudi razsul hamburški zgodovinar Fritz Fischer, ki je leta 1961 objavil nadvse pomembno knjigo »Griff nach der Weltmacht«⁵⁴ in z njo postavil dotedanji, ne brez političnega vmešavanja doseženi nemški historiografski konsenz radikalno pod vprašaj. Fischer je namreč dobro dokumentirano, upošteva tudi Albertinija, pripisal Nemčiji glavno odgovornost za vojno. Odločujoči nemški politični in vojaški krogi naj bi vsaj od leta 1912 dalje načrtno pripravljali vojno. Nastala je znamenita »Fischerjeva kontroverza«, ki je segla daleč čez nemške meje in v svetovnem merilu silno pospešila raziskovanje o prvi svetovni vojni.⁵⁵ Na mnoge angleške in francoske zgodovinarje je napravilo globok vtis, da je ravno nemški zgodovinar izrekel to sodbo.⁵⁶ Fischerjevi glavni knjigi na obravnavanju področju – leta 1969 je potem objavil še »Krieg der Illusionen« – sta bili seveda takoj prevedeni v angleščino in francoščino.⁵⁷

⁵² Prim. njuni deli: Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden 1946, ⁵1955); Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk*, 1–4 (München 1954–1968).

⁵³ Ob Ritterju, ki je bil sam še udeleženec velike vojne, prim. Christoph Cornelißen, Gerhard Ritter. *Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf 2001).

⁵⁴ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf 1918). Glavne, v knjigi temeljiteje obdelane teze je Fischer sicer predstavil že dve leti prej v članku: *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918*, v: *Historische Zeitschrift* [HZ] 188 (1959) 249–310.

⁵⁵ Iz obširne literature o Fischerjevi kontroverzi nekaj važnejših del: Imanuel Geiss, *Die Fischer-Kontroverse. Ein kritischer Beitrag zum Verhältnis zwischen Historiographie und Politik in der Bundesrepublik*, v: Imanuel Geiss, *Studien über Geschichte und Geschichtswissenschaft* (Frankfurt a. M. 1974) 108–198; John A. Moses, *The politics of illusion. The Fischer controversy in German historiography* (London 1975); Fritz Fischer, *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus* (Düsseldorf 1977); Volker R. Berghahn, *Die Fischer-Kontroverse – 15 Jahre danach*, v: *Geschichte und Gesellschaft* 6 (1980) 403–419; Fritz Fischer, *Twentyfive Years Later: Looking at the »Fischer Controversy« and its Consequences*, v: *Central European History* 21 (1990) 207–223.

⁵⁶ Prim. npr. Pogge von Strandmann, *Britische Historiker* 938.

⁵⁷ Delo »Griff nach der Weltmacht« je dobilo v angleškem prevodu naslov: *Germany's Aims in the First World War* (London 1961) in delo *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik 1911–1914* (Düsseldorf 1969) dobesedno prevedeni naslov: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914* (New York 1975). V francoščino sta bili obe knjigi skupaj prevedeni pod naslovom: *Les buts de guerre de L'Allemagne impériale* (Paris 1970).

Nemški zgodovinarji so povečini sledili Fischerju, predvsem mlajša generacija na čelu z Imanuelom Geissom, medtem ko je Ritter v »Historische Zeitschrift«, centralnem glasilu nemških zgodovinarjev, Fischerju očital celo »znanstveno in politično neodgovornost«. ⁵⁸ Geiss je zagovarjal stališče, da nosi Nemčija največji del odgovornosti za vojno, ker je obotavljajočo se Avstro-Ogrsko potisnila v vojno, ne nazadnje v hladnem pričakovanju, da lahko zmaga v kontinentalni vojni, če – in na to so njeni vodilni krogi upali – ostane Velika Britanija nevtralna. ⁵⁹ Danes je Fischerjeva osrednja teza, da Nemčiji pripada poglavitni delež krivde za vojno, obče sprejeta. Ni se pa uveljavila njegova druga teza, da so namreč Nemci načrtno pripravljali aneksijsko vojno. Wolfgang J. Mommsen, eden najvidnejših nemških raziskovalcev problematike prve svetovne vojne, upravičeno ugotavlja, da nemški državniki niso imeli daljnosežnih politično-vojaških ciljev, da pa so vodili politiko skrajnega rizika. ⁶⁰

Mednarodne raziskave, ki se niso osredotočile samo na agiranje političnih in vojaških elit, so medtem tudi bolje osvetlile soodgovornost drugih velesil za sprožitev vojne. Tako je angleški zgodovinar James Joll v temeljni študiji analiziral »neizrečene domneve«, ki so evropsko javnost potisnile v vojno. ⁶¹ Francoz George-Henri Soutou pa je v odlični primerjalni študiji predstavil ekonomske vojne načrte vseh velesil in s tem tudi dinamiko imperialističnih interesov. ⁶²

Ko je vsak mislil, da je Fischerjeva kontroverza že zdavnaj zaključena, pa je nastopil leta 1998 mladi angleški zgodovinar Niall Ferguson s silno odmevno knjigo »The Pity of War«, v nemškem prevodu (1999) »Der falsche Krieg« (Napačna vojna). ⁶³ V tem »Anti-Fischerju« določi avtor Veliko Britanijo za glavnega krivca vojne in si postavi vprašanje, ali ne bi bilo bolje, ko bi britanske elite leta 1914 vse moči vložile v ohranitev kolonialnega imperija, namesto da so posegle z ogromnimi človeškimi žrtvami in materialnimi stroški v vojno in s tem preprečile »normalni« nemški hegemonialni razvoj na kontinentu. Ferguson, ki je

⁵⁸ Gerhard Ritter, *Eine neue Kriegsschuldthese? Zu Fritz Fischers Buch »Griff nach der Weltmacht«*, v: HZ 191 (1960) 646–668.

⁵⁹ Imanuel Geiss, *Die Kriegsschuldfrage – Das Ende eines Tabus*, v: *Aus Politik und Zeitgeschichte* B 25 (1969) 24. Važnejša Geissova dela, ki so prispevala k prodoru Fischerjeve linije: *Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs* (München/Wien 1978); *Das Deutsche Reich und der Erste Weltkrieg* (München/Wien 1978); *Julikrise und Kriegsausbruch 1914. Eine Dokumentensammlung*, 1–2 (Hannover 1963–1964), angleški prevod: *July 1914. The outbreak of the First World War: selected documents* (London 1967).

⁶⁰ Prim. Mommsenova dela: *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918* (= *Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte* 17, Stuttgart 2002); *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters* (Frankfurt a. M. 2004).

⁶¹ James Joll, *1914 – the Unspoken Assumptions. The Origins of the First World War* (London 1968), nemški prevod: *Die Ursprünge des Ersten Weltkrieges* (München 1988).

⁶² George-Henri Satou, *L'or et le sang. Les buts de guerre économiques de la Première Guerre mondiale* (Paris 1989).

⁶³ Niall Ferguson, *The Pity of War* (London 1998); *Der falsche Krieg. Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert* (Stuttgart 1999).

očitno hotel provocirati, je sicer predložil duhovito pisano delo z mnogimi novimi podatki in vsaj deloma sprejemljivimi presojami, toda knjiga je slabo dokumentirana in sloni na večinoma zastarelem gradivu, tako da glavna teza ni prepričljiva. Zaradi tega so jo vodilni nemški strokovnjaki tudi ostro kritizirali.⁶⁴

Fischerjeva kontroverza je pomenila v Nemčiji nekak labodji spev starejše nacionalnozgodovinske tradicije. Zanimivo pa je, da je Fischer sam metodološko ostal na liniji klasične diplomatske zgodovine. Gospodarska in socialna vprašanja, ki jih je sicer upošteval, so stala pri njemu v ozadju, podrejena politiki, in to velja najprej tudi za večji del mednarodne debate. Toda kmalu pride do spremembe paradigme in – spominjajoč se dosežkov Carnegie-projekta – zopet stopi socialna in ekonomska problematika močneje v ospredje zanimanja. Na tem področju je začel ameriški zgodovinar Gerald D. Feldman, ki je že leta 1966 objavil knjigo o armadi, industriji in delavstvu v Nemčiji 1914–1918.⁶⁵ Pomembno mesto pripada v tem oziru tudi študiji o nemški razredni družbi v vojni, z njo je leta 1973 znani nemški zgodovinar Jürgen Kocka obogatil to raziskovalno usmeritev,⁶⁶ ki je kasneje v sedemdesetih letih prevladovala in si pridobila trajne zasluge.⁶⁷ Toda razvila se je v nekakšno strukturalno zgodovino, ki je zanemarjala individualno konkretno plat. Vojno je predstavila v prvi vrsti kot socialno-ekonomski problem razrednih struktur,

⁶⁴ Benjamin Ziemann npr. je Fergusonovo knjigo označil kot »širokoustno zmes polresnic, manjkajoče kritike virov in zgrešenih spekulacij« – prim. njegov članek *Enttäuschte Erwartung und kollektive Erschöpfung. Die deutschen Soldaten an der Westfront 1918 auf dem Weg zur Revolution*, v: *Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, ed. Jörg Duppler, Gerhard P. Groß (München 1999) 181 (op. 61). Prim. tudi Ziemannovo recenzijo Fergusonove knjige v *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 59 (2000) 501–502.

⁶⁵ Gerald D. Feldmann, *Army, Industry and Labor in Germany, 1914–1918* (Princeton, N. J. 1966).

⁶⁶ Jürgen Kocka, *Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918* (Göttingen 1973).

⁶⁷ Nekaj izstopajočih del tega časa: Gerd Hardach, *Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert*, 2: *Der Erste Weltkrieg* (München 1973); angleška izdaja: *The First World War* (London 1977); Carl-Ludwig Holtfrerich, *Die deutsche Inflation 1914–1923. Ursachen und Folgen im internationalen Vergleich* (Berlin/New York 1980); Hans-Joachim Bieber, *Gewerkschaften in Krieg und Revolution. Arbeiterbewegung, Industrie, Staat und Militär in Deutschland 1914–1920*, 1–2 (Hamburg 1981); Günther Mai, *Kriegswirtschaft und Arbeiterbewegung in Württemberg 1914–1918* (Stuttgart 1983); *Arbeitschaft in Deutschland 1914–1918. Studien zu Arbeitskampf und Arbeitsmarkt im Ersten Weltkrieg*, ed. Günther Mai (Düsseldorf 1985); Rudolf Neck, *Arbeitschaft und Staat im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, 1–2 (Wien 1964); Robert J. Wegs, *Die österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918* (Wien 1979); Robert E. Bunselmeyer, *The Cost of the War, 1914–1918. British Economic War Aims and the Origins of Reparations* (Hamden, Conn. 1975); Kathleen Burk, *Britain, Amerika and the Sins of War, 1914–1918* (London 1985); Bernard Waites, *A Class Society and War: England, 1914–1918* (Lemington Spa 1987); *Stato e classe operaia in Italia durante la prima guerra mondiale*, ed. Giovanna Procacci (Milano 1983). – Pomembnejša poznejša dela na področju socialne in gospodarske zgodovine: Anver Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford 1991); John Horne, *Labour and War: France and Britain, 1914–1918* (Oxford 1991); Gerald J. DeGroot, *Blighly. British Society in the Era of the Great War* (London/New York 1996); *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*, ed. John Horne (Cambridge 1997); Hew Strachan, *Financing the First World War* (Oxford 2004); Jean-Louis Robert, *Les ouvriers, la patrie et la révolution, 1914–1919* (Paris 1995); Regina Roth, *Staat und Wirtschaft im Ersten Weltkrieg. Kriegsgesellschaften als kriegswirtschaftliche Steuerelemente* (Berlin 1999).

trga, dela, produkcije in gospodarske logistike, ne pa toliko kot ekstremno eksistenčno situacijo individuuma. Analizirale so se strukture, pozabilo pa se je na človeka.⁶⁸ Predvsem to velja za nemško historiografijo, manj za francosko in angleško.

4. Moderni socialno- in kulturnozgodovinski pristopi

Kot reakcija na strukturalni zornik pride zopet do spremembe paradigme. V osemdesetih letih – s predhodniki v Franciji – se uveljavi v mednarodnem merilu zgodovina vsakdanjika v povezavi z mentalitetno. Centralne teme zgodovinarstva o prvi svetovni vojni postanejo fasete in ravni »vojnega doživetja« in »vojnih izkušenj« posameznika ter skupin na fronti in v zaledju.⁶⁹ Materialna podlaga teh raziskav pa so bili privatni dnevniki, spomini in korespondence vojakov in civilistov, vojne razglednice, fotografije, frontni časopisi in materialni ostanki vojne. Zdaj šele se začne znanstveno ceniti slikovno gradivo⁷⁰ in vojna pošta postane pomemben vir⁷¹ za t. i. »zgodovino od spodaj«, za »zgodovino malega človeka«.⁷² Opomba ob robu: v komunističnih državah, kjer je bila historiografija tudi ideološka podpora boja tlačanih, ta pogled od spodaj v že tako skromni historiografiji o prvi svetovni vojni popolnoma manjka!

Medtem ko so v Nemčiji stali v ospredju raziskav vloga, delo in mišljenje intelektualcev in umetnikov,⁷³ se je francoska in angleška znanost, ki tega

⁶⁸ To oceno da Krumeich, *Kriegsgeschichte im Wandel* 13–14.

⁶⁹ K razvoju nemške historiografije na tem področju prim.: Bruno Thoß, *Der Erste Weltkrieg als Ereignis und Erlebnis. Paradigmenwechsel in der westdeutschen Weltkriegsforschung seit der Fischer-Kontroverse*, v: Michalka, *EWK* 1012–1043; Krumeich, *Kriegsgeschichte im Wandel* 14–25; Krumeich/Hirschfeld, *Geschichtsschreibung zum Ersten Weltkrieg* 310–313; Gerd Krumeich, *Die Erforschung des Ersten Weltkrieges in Deutschland*, v: Überegger, *Zwischen Nation und Region* 19–31. – Najvažnejši zborniki na temo »vojno doživetje« – »vojne izkušnje« so izšli v Nemčiji šele v devetdesetih letih: »Keiner fühlt sich mehr als Mensch...« *Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz (Essen 1993); *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkriegs*, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Dieter Lange-wiesche, Hans-Peter Ullmann (Essen 1997); *Eine Welt von Feinden. Der große Krieg 1914–1918*, ed. Wolfgang Kruse Frankfurt a. M. 1997).

⁷⁰ Že prej je izšlo kar dosti slikovnih dokumentacij, ki so pa bile namenjene predvsem popularnemu knjižnemu trgu.

⁷¹ Annick Cochet, *L'opinion et la morale des soldats en 1916 d'après les archives du contrôle postal*, 1–2 (Paris: dis. 1986); Peter Knoch, *Feldpost – eine unentdeckte historische Quellengattung*, v: *Geschichtsdidaktik* 11 (1962) 2, 154–171; Bernd Ulrich, *Die Augenzeugen. Deutsche Feldpostbriefe in Kriegs- und Nachkriegszeit 1914–1933* (Essen 1997); isti, *Feldpostbriefe des Ersten Weltkrieges – Möglichkeiten und Grenzen einer alltagsgeschichtlichen Quelle*, v: *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 53 (1994) 1, 73–84.

⁷² Prim. npr. *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, ed. Wolfram Wette (München/Zürich 1992).

⁷³ Prim. Klaus Schwabe, *Wissenschaft und Kriegsmoral. Die deutschen Hochschullehrer und die politischen Grundfragen des Ersten Weltkriegs* (Göttingen 1969); *Kultur und Krieg. Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*, ed. Wolfgang J. Mommsen (München 1996); Kurt Flasch, *Die geistige Mobilmachung. Die deutschen Intellektuellen und der Erste Weltkrieg* (Berlin 2000); Peter Hoeres, *Krieg der Philosophen. Die deutsche und die britische Philosophie im Ersten Weltkrieg* (Paderborn 2004).

izseka tudi ni zanemarjala,⁷⁴ od vsega začetka posvetila tudi vojni zgodovini od spodaj in skušala povezati izkušnje vojakov in civilnega prebivalstva v tej prvi »totalni vojni« 20. stoletja.⁷⁵ Nekak klasičen pojav na tem področju je postala francoska zbirka dokumentov, ki je že leta 1959 izšla pod naslovom »Vie et mort des Français, 1914–1918« in nosi značilen podnaslov »Simple histoire de la Grande Guerre«.⁷⁶ Jean-Jacques Becker, ki se je pozneje razvil v prvega francoskega izvedeneca za zgodovino velike vojne, pa je s svojim habilitacijskim delom o reakciji Francozov na začetek vojne⁷⁷ postal spodbudni pionir na tem raziskovalnem sektorju. Kot izjemna dosežka moramo navesti še deli angleških zgodovinarjev Trevorja Wilsona »The Myriad Faces of War«⁷⁸ in Jaya Winterja »The Great War and the British People«.⁷⁹ Winter je bil tudi prvi, ki je vojno doživetje sistemiziral; on razlikuje:

- vojno vojakov
- vojno generalov in
- vojno civilistov.⁸⁰

Zanimanje za situacijo navadnega vojaka, sploh za človeka v vojni, je imelo v Angliji že daljšo, v dobo med obema vojnama segajočo tradicijo, in to velja še posebej za Francijo, kjer je svoje prispevala tudi tradicija šole »Annales«. Ravno francoski zgodovinarji (Jacques Meyer,⁸¹ Guy Perdoncini,⁸² Antoine Prost,⁸³ Stéphane Audoin-Rouzeau⁸⁴) so potem v svojih raziskavah o vojnem doživetju, mišljenju in mentaliteti vojaka, in v tem okviru tudi o discipliniranju in upornosti vojaka, dali obilo raziskovalnih in tudi metodoloških pobud, ki so padle predvsem v Angliji (Gloden Dallas in Douglas Gill,⁸⁵ Peter Liddle,⁸⁶ John

⁷⁴ Prim. npr. Stuart Wallace, *War and the Image of Germany. British Academics 1914–1918* (Edinburgh 1988); Martha Hanna, *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War* (Cambridge 1996); *Les philosophes et la guerre de 14*, ed. Philippe Soulez (Saint-Denis 1988); Christophe Prochasson, Anne Rasmussen, *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la Première Guerre mondiale, 1910–1919* (Paris 1996).

⁷⁵ Prim. pregled o sodobnih trendih francoske in angloameriške historiografije o prvi svetovni vojni: Stéphane Audoin-Rouzeau, *Von den Kriegsursachen zur Kriegskultur. Neuere Forschungstendenzen zum Ersten Weltkrieg in Frankreich*, v: *Neue Politische Literatur* 39 (1994) 2, 203–217; Jay M. Winter, *Cultural politics and the First World War: recent Anglo/American historiographical trends*, v: *Neue Politische Literatur* 39 (1994) 2, 218–223.

⁷⁶ *Vie et mort des Français, 1914–1918. Simple histoire de la Grande Guerre*, ed. André Ducasse, Jacques Meyer, Gabriel Perreux (Paris 1959).

⁷⁷ Jean-Jacques Becker, *1914. Comment les Français sont entrés dans la guerre* (Paris 1977).

⁷⁸ Trevor Wilson, *The Myriad Faces of War* (London 1986).

⁷⁹ Jay Winter, *The Great War and the British People* (London 1986).

⁸⁰ Jay Winter, *The Experience of World War I* (Cambridge 1988).

⁸¹ Jacques Meyer, *La vie quotidienne des soldats pendant la Grande Guerre* (Paris 1967).

⁸² Guy Pedroncini, *Les mutineries de 1917* (Paris 1967).

⁸³ Antoine Prost, *Les Anciens combattants et la Société française (1914–1939)*, 1–3 (Paris 1977).

⁸⁴ Stéphane Audoin-Rouzeau, *14–18. Les combattants des tranchés* (Paris 1986).

⁸⁵ Gloden Dallas, Douglas Gill, *The Unknown Army: Mutinies in the British Army in World War I* (London 1985).

⁸⁶ Peter Liddle, *The Soldier's War, 1914–1918* (London 1988).

G. Fuller⁸⁷) in v Nemčiji (Bernd Ulrich,⁸⁸ Benjamin Ziemann,⁸⁹ Christoph Jahr,⁹⁰ Anne Lipp⁹¹) na rodovita tla. V Italiji pa je, sicer osamljena, že leta 1968 izšla izredna knjiga izpod peresa Enzeja Forcelle in Alberta Monticoneja o discipliniranju italijanskega vojaka, kot se zrcali v analizi delovanja vojaških sodišč.⁹² K temi vojak (in vojni ujetnik) med odpornostjo in represijo se je znova vrnila v Italiji šele 1993 Giovanna Procacci.⁹³

Tudi za raziskovanje »vojne civilistov«, vsakdanjega življenja v zaledju, t. i. »notranje fronte«, so dali Francozi prve pobude. Omenili smo že zbirko dokumentov »Življenje in smrt Francozov 1914–1918«, Jean-Jacques Becker pa je leta 1980 prispeval tudi prvo moderno raziskavo o življenju civilnega prebivalstva med veliko vojno v eni državi, v tem primeru Franciji.⁹⁴ Študije za druge države so sledile.⁹⁵ Pri tem so k pestri sliki »notranje fronte« veliko prispevale regionalne in lokalne študije,⁹⁶ ki so obenem pokazale, da je treba topos o »navdušenju za vojno« ob začetku vojne, to »avgustovo doživetje«, močno relativizirati. Začetno navdušenje za vojno je sicer prevladovalo v urbanih centrih, ne pa tudi na podeželju, kjer je v ospredju stala bolj skrb za prihodnost.⁹⁷

⁸⁷ John G. Fuller, *Troop Moral and Popular Culture in the British and Dominion Armies, 1914–1918* (Oxford 1990); prim. še *Hot Blood and Cold Steel: Life and Death in the Trenches of the First World War*, ed. Andy Simpson (London 1993).

⁸⁸ Prim. npr. Bernd Ulrich, *Die Desillusionierung der Kriegsfreiwilligen von 1914*, v: *Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten*, ed. Wolfram Wette (München 1992) 110–126; Bernd Ulrich, unter Mitarbeit von Benjamin Ziemann, *Das soldatische Kriegserlebnis 1914–1918* (Hagen 1995); *Frontalltag im Ersten Weltkrieg. Wahn und Wirklichkeit. Quellen und Dokumente*, ed. Bernd Ulrich, Benjamin Ziemann (Frankfurt a. M. 1994).

⁸⁹ Npr. Benjamin Ziemann, *Enttäuschte Erwartung und kollektive Erschöpfung. Die deutschen Soldaten an der Westfront 1918 auf dem Weg zur Revolution*, v: *Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*, ed. Jörg Duppler, Gerhard P. Groß (München 1999) 165–182.

⁹⁰ Christoph Jahr, *Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1918* (Göttingen 1998).

⁹¹ Anne Lipp, *Meinunglenkung im Krieg. Kriegserfahrungen deutscher Soldaten und ihre Deutung 1914–1918* (Göttingen 2003).

⁹² Enzo Forcella, Alberto Monticone, *Plotone d'esecuzione. I processi della prima guerra mondiale* (Bari 1968).

⁹³ Giovanna Procacci, *Soldati e prigionieri italiani nella Grande Guerra* (Roma 1993).

⁹⁴ Jean-Jacques Becker, *Les Français dans la Grande Guerre* (Paris 1980). Prim. še: *L'autre front. 1914–1918. Etudes coordonnées par Patrick Fridenson avec Jean-Jacques Becker* (Paris 1977); *The French Home Front, 1914–1918*, ed. Patrick Fridenson (Oxford 1977).

⁹⁵ Prim. n. pr. Richard Van Emden, Steve Humphries, *All Quiet on the Home Front. An Oral History of Life in Britain during the First World War* (London 2003); *Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung*, ed. Peter Knoch (Stuttgart 1989).

⁹⁶ Nekaj primerov: Volker Ullrich, *Kriegsalltag. Hamburg im Ersten Weltkrieg* (Köln 1982); Andrea Haußmann, *Alltagsleben im Krieg. Freiburg 1914–1918* (Freiburg i. B. 1994); Ontario and the First World War, ed. Barbara M. Wilson (Ontario 1977); Bruno Barbier, *La Grande Guerre à Amiens* (Amiens 1992); François Chochet, *1914–1918. Rémois en guerre. L'héroïsation au quotidien* (Nancy 1993); *La prima guerra mondiale e il Trentino*, ed. Sergio Benvenuti (Rovereto 1980).

⁹⁷ Za Nemčijo prim. Benjamin Ziemann, *Front und Heimat. Ländliche Kriegserfahrungen im südlichen Bayern 1914–1923* (Essen 1997). Podobno diferencirano sliko o »navdušenju za vojno« je pokazala tudi že omenjena Beckerjeva študija o reakciji Francozov na začetek vojne.

V sklopu raziskav o vsakdanjem življenju so postale pomembne teme: ženska, otroštvo, družina, šola v vojni, življenje vojnih ujetnikov in beguncev, zdravstvo in še kaj. Prve raziskave na tematiko ženska in družina v vojni, ki naj bo tukaj izpostavljena, se začnejo – lahko bi rekli pričakovano – v Angliji, in sicer že v drugi polovici šestdesetih let.⁹⁸ V angloameriškem območju je doživel ta izsek v historiografiji potem tudi največji razcvet⁹⁹ in posebne zasluge za to so si pridobile Američanke Margaret R. Higonnet,¹⁰⁰ Claire Tylee¹⁰¹ in Belinda Davis.¹⁰² Pionirsko vlogo v Franciji pa je igrala s svojo leta 1986 izdano knjigo o položaju ženske v vojni družbi Françoise Tebaud,¹⁰³ medtem ko je pripadala ta vloga v Nemčiji Uti Daniel¹⁰⁴ in v Avstriji, s časovno zamudo, Christi Hämmerle.¹⁰⁵ Osnovno delo o otroštvu v vojni pa je prispeval eden od glavnih francoskih strokovnjakov za prvo svetovno vojno Stéphane Audoin-Rouzeau.¹⁰⁶

⁹⁸ Prim. David Mitchell, *Women on the Warpath. The Story of the Women of the First World War* (London 1966); glej tudi: Arthur Marwick, *Women at War 1914–1918* (London 1977).

⁹⁹ Nekaj pomembnejših primerov (glej tudi naslednje tri opombe): *Working for Victory? Images of Women in the First World War*, ed. Diana Condell, Jean Liddiard (London 1987); *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914–1918*, ed. Richard Wall, Jay Winter (Cambridge 1988); Gill Thomas, *Life on all Fronts. Women in the First World War* (Cambridge 1989); Susan R. Grayzel, *Women's Identities at War. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War* (Chapel Hill, NC 1999); Lottie Gavin, *American Women in World War I: They also Served* (Boulder 1997); Susan Zeiger, *In Uncle Sam's Service. Women Workers with the American Expeditionary Force, 1917–1919* (Cornell 2000).

¹⁰⁰ *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, ed. Margareth R. Higonnet et al. (New Haven/London 1991); *Lines of Fire: Women Writers of World War I*, ed. Margareth R. Higonnet (Harmondsworth 1999).

¹⁰¹ Claire Tylee, *The Great War and Women's Consciousness* (Iowa City 1990).

¹⁰² Belinda Davis, *Home Fire's Burning: Food Politics and Everyday Life in World War I* (Berlin/Chapel Hill/London 2000); ista, *Heimatfront. Ernährung, Politik und Frauenalltag im Ersten Weltkrieg*, v: *Heimat-Front. Militär und Geschlechterverhältnisse im Zeitalter der Weltkriege*, ed. Karen Hagemann, Stefanie Schüler-Springorum (Frankfurt/New York 2002) 128–149.

¹⁰³ Françoise Thebaud, *La femme au temps de la guerre de 1914* (Paris 1986). Izpod peresa francoskega avtorja imamo tudi izjemno delo o seksualnemu vprašanju za časa velike vojne: Jean-Yves Le Naour, *Misères et tourments de la chair durant la Grande Guerre. Les mœurs sexuelles des Français 1914–1918* (Paris 2002).

¹⁰⁴ Ute Daniel, *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg* (Göttingen 1989); ista, *The War from Within: German Working Class Women in the First World War* (Oxford/New York 1997).

¹⁰⁵ Prim. njeno disertacijo »Zur Liebesarbeit sind wir hier, Soldatenstrümpfe stricken wir...« *Zu Formen weiblicher Kriegsfürsorge im Ersten Weltkrieg* (Wien 1996). Christa Ehrmann-Hämmerle, univ. prof. na Dunaju, je v zadnjih letih objavila več razprav o vlogi žensk in otrok na »domači fronti« in je ena od redkih avstrijskih raziskovalcev prve svetovne vojne, ki je na mednarodnem parketu zaznavna. Avstrijsko zgodovino pisje o prvi svetovni vojni se namreč giblje še bolj v tradicionalnih tirih in – razen izjem (npr. oddelek za zgodovino na univerzi v Innsbrucku) – le počasi in nezadovoljivo dohiteva moderne mednarodne raziskovalne standarde. Prim. Oswald Überegger, *Vom militärischen Paradigma zur »Kulturgeschichte des Krieges«? Entwicklungslinien der österreichischen Weltkriegsgeschichtsschreibung im Spannungsfeld militärisch-politischer Instrumentalisierung und universitärer Verwissenschaftlichung*, v: Überegger, *Zwischen Nation und Region* 63–122. – Primer modernega pristopa iz univerzitetne »delavnice« Innsbruck: Oswald Überegger, *Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg (= Tirol im Ersten Weltkrieg* 3, Innsbruck 2002).

¹⁰⁶ Stéphane Audoin-Rouzeau, *La guerre d'enfants (1914–1918). Essai d'histoire culturelle* (Paris 1993). Prim. še: *Kindheit im Ersten Weltkrieg*, ed. Christa Hämmerle (Wien/Köln/Weimar 1993);

Reindividualizacija zgodovine o veliki vojni se je v zadnji fazi, ki sega do danes, razvila v kulturno zgodovino prve svetovne vojne, obsegajoč zelo širok spektrum problemov: tradicije, ideologije, vera/cerkev v vojni, javno mnenje, propaganda, inteligenca, stereotipi, miti, spominska kultura. Predvsem v Franciji, v angloameriškemu območju, v Nemčiji in tudi v Italiji gre razvoj v to smer. Predhodniki pa so bili ameriški literarni zgodovinarji,¹⁰⁷ posebno mesto pripada Paulu Fusselu, ki je že leta 1975 objavil znamenito knjigo »The Great War and Modern Memory«.¹⁰⁸ V tej posebni kulturni zgodovini velike vojne je prepričljivo prikazal problematiko literarnega dojemanja spominov na prvo svetovno vojno. Vpliven pa je bil tudi Eric J. Leed, ki je štiri leta pozneje izdal nič manj pomembno delo »No Man's Land. Combat and Identity in World War I«.¹⁰⁹ Fusselova in Leedova knjiga sta napravili posebno močan vtis na italijanske zgodovinarje,¹¹⁰ ki so se nato vse bolj zavedali, da se bo treba natančneje soočati z modernimi tokovi svetovne historiografije o prvi svetovni vojni, kar se je potem zelo intenzivno zgodilo na simpoziju v Roveretu leta 1985.¹¹¹ Produkt Leedovega in Fusselovega vpliva je bila tudi leta 1991 izdana knjiga Antonija Gibelija »L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale«.¹¹² Ne smemo pa v tem pogledu pozabiti, da je Mario Isnenghi, vodilni italijanski zgodovinar za prvo svetovno vojno, na podlagi v bistvu iste metode v obdelavi spominske literature kot Fussel objavil že dobrih deset let prej znamenito delo »Il mito della Grande Guerra«.¹¹³ Prerok v lastni deželi ...

S tem da je Fussel opozoril na dejstvo, da so literarna (in umetniška) dela dostikrat bližja realnim dogajanjem na fronti kot neposredni viri – recimo vojna pošta, dnevniki – ker vojak največkrat ni bil zmožen opisati doživete grozote, ki so se odtegnile pismenemu fiksiranju – to je bolje uspelo pesniku, pisatelju – je literarna veda dobila za zadevno zgodovinopisje pomembno vlogo. V vseh prizadetih državah so potem ravno literarni zgodovinarji veliko prispevali k boljšemu razumevanju prve svetovne vojne.¹¹⁴

Gudrun Fiedler, *Jugend im Krieg. Bürgerliche Jugendbewegung, Erster Weltkrieg und sozialer Wandel 1914–1923* (Köln 1989).

¹⁰⁷ Prim. Ronald Smelser, *Die amerikanische Weltkriegsforschung*, v: Michalka, EWK 991–1011.

¹⁰⁸ Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Oxford 1975).

¹⁰⁹ Eric J. Leed, *No Man's Land. Combat and Identity in World War I* (Cambridge 1979).

¹¹⁰ Prim. Rochat, *Die italienische Historiographie zum Ersten Weltkrieg* 983; Holger Afflerbach, *Italien im Ersten Weltkrieg – Forschungstrends und neuere Literatur*, v: *Neue Politische Literatur* 39 (1994) 2, 224–246, tukaj 241. Prim. tudi najnovejši pregled: Giovanna Procacci, *Die italienische Forschung über den Ersten Weltkrieg. Die »patriotische Deutung« des Krieges und die Kontroversen über die Legitimations- und Delegitimationsprozesse*, v: *Übergewicht, Zwischen Nation und Region* 33–62, predvsem 48.

¹¹¹ *La Grande Guerra: esperienza, memoria, immagini. Atti del convegno di Rovereto 1985*, ed. Diego Leoni, Camillo Zadra (Bologna 1986).

¹¹² Izšla v Torinu; prim. istega avtorja: *La grande guerra degli Italiani. 1915–1918* (Milano 1998).

¹¹³ Mario Isnenghi, *Il mito della Grande Guerra* (Bari 1980, novi izdaji Bologna 1989 in 1997).

¹¹⁴ Iz silno obsežne literature tega sektorja nekaj važnejših primerov: Léon Riegel, *Guerre et*

Na kompleksnem področju po Fusselu inspirirane kulturne zgodovine so se od konca osemdesetih let dalje pojavile zelo specifične teme, vse več ali manj povezane s fenomenom smrti. Kanadčan Modris Eksteins, ki v svoji odmevni knjigi »Rites of Springs« (v nemškem prevodu »Tanz über Gräbern«)¹¹⁵ najprej zagovarja sporno tezo, da je prinesla prva svetovna vojna prodor moderne,¹¹⁶ se ukvarja konec koncev tudi s smrtjo, z masovno smrtjo in z nastajanjem politično instrumentaliziranih mitov po vojni, ki so skušali dati tej nesmiselni smrti smisel. V to raziskovalno smer kaže tudi izredno odmevna knjiga ameriškega zgodovinarja Gerorgea L. Mosseja »Fallen Soldiers«,¹¹⁷ ki se ukvarja s kultom padlega vojaka. Mosse v njej nazorno razloži idejo o daritvi padlega vojaka, ki obvezuje bodoče generacije, da njegovo delo, za katero je žrtvoval življenje, nadaljujejo, če potrebno, v novi vojni. Pokaže, kako so te ideje našle v Nemčiji ugodna tla, npr. v mitu, da so bile nemške armade na bojnem polju nepremagane (»im Felde unbesiegt«) in da jih je domači sunek v hrbet (»Dolchstoßlegende«) oropal zmage, pokaže tudi, kako je znal nacizem te in še druge mite spretno izrabiti. Na v Angliji po letu 1918 pojavljajoče se verovanje v vrnitev padlih vojakov, ki obiskujejo živeče, pa je opozoril že omenjeni Jay Winter, ki je v duhovitem delu »Sites of memory, sites of mourning«¹¹⁸ tematiziral tudi – upošteva je notranjo mentalno dispozicijo človeka v zvezi s smrtjo in drugimi človeškimi mejnimi izkušnjami v vojni – različne oblike žalovanja kot poseben kulturnozgodovinski vidik.

littérature. Le bouleversement des consciences dans la littérature romanesque inspirée par la Grande Guerre (littérature française, anglosaxonne et allemande 1910–1930) (Paris 1978); Frank Field, British and French Writers of the First World War. Comparative Studies in Cultural History (Cambridge 1991); The Literature of the Great War Considered. Beyond Modern Memory, ed. Patrick J. Quinn, Steven Trout (Basingstoke 2001); Elisabeth Marsland, The Nation's Cause: French, English and German Poetry of the First World War (London 1991); Adrian Barlow, The Great War in British Literature (Cambridge 2002); George Parfitt, English Poetry of the First World War (Hemstead 1990); Almut Lindner-Wirsching, Französische Schriftsteller und ihre Nation im Ersten Weltkrieg (Tübingen 2004); Österreich und der Große Krieg 1914–1918. Die andere Seite der Geschichte, ed. Klaus Amann, Hubert Lengauer (Wien 1989); Kriegserlebnis. Der Erste Weltkrieg in der literarischen Gestaltung und symbolischen Deutung der Nationen, ed. Klaus Vondung (Göttingen 1980); Ansichten vom Krieg. Vergleichende Studien zum Ersten Weltkrieg in Literatur und Gesellschaft, ed. Bernd Hüppauf (Königstein i. T. 1984); Helmut Fries, Die große Katharsis. Der Erste Weltkrieg in der Sicht deutscher Dichter und Gelehrter, 1–2 (Konstanz 1994–1995); Krieg der Geister. Erster Weltkrieg und literarische Moderne, ed. Uwe Schneider, Andreas Schumann (Würzburg 2000).

¹¹⁵ Modris Eksteins, *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age* (Boston 1989). Nemški prevod: *Tanz über Gräbern. Die Geburt der Moderne und der Erste Weltkrieg* (Reinbek bei Hamburg 1990). – Za umetnost prim. Richard Cork, *A Bitter Truth. Avant-Garde Art and the Great War* (New Haven 1994).

¹¹⁶ Francoski zgodovinarji tej tezi oporekajo in bolj poudarjajo ožvitev in radikalizacijo že pred vojno obstoječih pojavov. Še bolj ostro kritizira Eksteinsovo tezo Jay Winter: »The Great War created not modernism, but a form of political atavism [...]«. Winter, *Cultural politics and the First World War* 222.

¹¹⁷ George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (New York/Oxford 1990).

¹¹⁸ Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (Cambridge 1995).

Slovensko strokovno javnost je na te novejšje raziskovalne trende opozoril Oto Luthar v knjigi z nazornim naslovom »O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino velike vojne«.¹¹⁹

Winterjev kulturnozgodovinski vidik ima v zornem polju takó tematiko mitov, s katero so se v zadnjem času ravno nemški zgodovinarji (Bernd Hüppauf,¹²⁰ Wilhelm Deist,¹²¹ Gerd Krumeich,¹²² Boris Barth¹²³) precej ukvarjali, kot tudi široko raziskovalno polje kulture spominjanja (spomeniki, vojna pokopališča, muzeji, spominske proslave, poti miru in še druge oblike zgodovinskega spomina), kateremu je že francoska zgodovinarica Annette Becker posvetila svoje prvo pomembno delo (»Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre«).¹²⁴ V njem je predstavila krščansko simboliko spominjanja in kulta mrtvih, in sicer v njeni specifični francoski pojavnosti: ikonografija francoskih vojnih spomenikov namreč razkrije svojevrstno sintezo republikanske in krščanske tradicije. V naslednjih raziskavah je Beckerjeva potem ta raziskovalni pristop še poglobila in na nov način odprla problematiko verske zgodovine vojne.¹²⁵ V ospredje sodobnih francoskih raziskovanj – Annette Becker, Stéphane Audoin-Rouzeau – so tako stopili toposi, kot na začetku vojne v Franciji razglašena »Union sacrée« in z njo povezana »sveta vojna« ter »vojna kultur«.¹²⁶ Ne oziraje se toliko na francosko specifiko kulturnozgodovinskih raziskav, se je tudi mednarodna znanost v zadnjih letih intenzivneje oprijela tematike kulture spominjanja.¹²⁷

¹¹⁹ Oto Luthar, *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Gradivo uredila Alenka Koren (Ljubljana 2000).

¹²⁰ Bernd Hüppauf, *Langemarck, Verdun and the myth of a New Men in Germany after the First World War*, v: *War & Society* 6 (1988) 70–103.

¹²¹ Wilhelm Deist, *The Military Collapse of the German Empire: The Reality Behind the Stab-in-the-Back-Myth*, v: *War in History* 3 (1996) 2, 186–207.

¹²² Gerd Krumeich, *Die Dolchstoß-Legende*, v: *Deutsche Erinnerungsorte I*, ed. Etienne François, Hagen Schulze (München 2001) 585–599.

¹²³ Boris Barth, *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg, 1914–1933* (Düsseldorf 2003).

¹²⁴ Annette Becker, *Les monuments aux morts. Mémoire de la Grande Guerre* (Paris 1989); prim. še: *Monuments de mémoire. Monuments aux morts de la Grande Guerre*, ed. Annette Becker (Paris 1991).

¹²⁵ Annette Becker, *La guerre et la Foi. De la mort á la mémoire (1914–1930)* (Paris 1994).

¹²⁶ Prim. Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, 14–18, *Retrouver la guerre* (Paris 2000).

¹²⁷ Nekaj važnejših primerov iz zdaj že bogate bere: Adrian Gregory, *The Silence of Memory: Armistice Day 1919–1946* (Oxford 1994); Alistair Thomson, *Anzac Memories. Living with the Legend* (Melbourne 1994; Oxford 1995); Angela Gaffney, *Aftermath: Remembering the Great War in Wales* (Cardiff 1998); Alex King, *Memorials of the Great War in Britain. The Symbolism and Politics of Remembrance* (Oxford 1998); David W. Lloyd, *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939* (Oxford/New York 1998); *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ed. Jay M. Winter, Emmanuel Sivan (Cambridge 1999); *La guerra in salotto: miti, monumenti, memoria, quotidiano della Grande Guerra*, ed. Lucio Fabi (Udine 1999); *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, ed. Reinhart Kosseleck, Michael Jeismann (München 1994); Sabine Behrenbeck, *Der Kult um die toten Helden. Nationalsozialistische Mythen, Riten und Symbole 1923–1945* (Vierow 1996); *Krieg im Frieden. Die umkämpfte Erinnerung an den Ersten Weltkrieg. Quellen und Dokumente*, ed. Benjamin Ziemann, Bernd Ulrich (Frankfurt a. M.

Poleg nakazanih modernih trendov pa se je v zadnjih desetletjih seveda tudi nadaljevala in razvila raziskovalna dejavnost na tradicionalnih področjih vojaške, politične, socialne in gospodarske zgodovine.

5. Sklep

Konstatirati je treba, da je prišlo do močne specializacije raziskav o prvi svetovni vojni in preti nevarnost, da izgubimo pregled nad celoto. Sicer obstaja kar dosti dobrih pregledov in priročnikov,¹²⁸ izvrstno opremljenih katalogov razstav¹²⁹ in zajetnih ilustriranih del,¹³⁰ ostane pa dejstvo, da so posamezna raziskovalna polja – od vojaške in politične do moderne mentalitetne in kulturne zgodovine – še v veliki meri nepovezana. Na začetku smo šele tudi z mednarodnimi primerjajalnimi raziskavami. Prve pobude za premaganje še vedno v veliki meri obstoječe nacionalne omejenosti zgodovinopisja o prvi svetovni vojni so zopet dali Francozi. Leta 1988 so na univerzi Nanterre organizirali veliki mednarodni kolokvij na temo: Evropske družbe v vojni 1914–1918¹³¹ in štiri leta pozneje v Péronne mednarodni simpozij o primerjalni kulturni zgodovini velike vojne.¹³² Ta drugi simpozij je sovpadal z otvoritvijo

1997); Jürgen Tietz, *Das Tannenberg-Nationaldenkmal. Architektur, Geschichte, Kontext* (Berlin 1999); Susanne Brandt, *Vom Kriegsschauplatz zum Gedenkraum. Die Westfront 1914–1940* (Baden–Baden 2000);

¹²⁸ Nekaj primerov: John Keegan, *The First World War* (London 1998); Hew Strachan, *The First World War, I: To Arms* (Oxford 2001); Ronald Schaffer, *America in the Great War, The Rise of the War Welfare State* (New York/Oxford 1991); *The United States in the First World War. An Encyclopedia*, ed. Anne Cipriano Venzon (New York/London 1995); Holger H. Herwig, Neil M. Heyman, *Biographical Dictionary of World War I* (Westport 1982); Martin Gilbert, *The Routledge Atlas of the First World War* (Glasgow 2002); Randal Gray, with Christopher Agryle, *Cronicle of the First World War, 1–2* (Oxford 1990–1991); Mario Isnenghi, Giorgio Rochat, *La Grande Guerra, 1914–1918* (Firenze 2000); Michael Salewski, *Der Erste Weltkrieg* (Paderborn 2003); Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (Graz/Wien/Köln 1993); Ivan Šedivý, Česi, české země a velká válka, 1914–1918 (Praha 2001).

¹²⁹ Prim. *Die letzten Tage der Menschheit. Bilder des Ersten Weltkrieges. Eine Ausstellung des Deutschen Historischen Museums, Berlin, der Barbican Art Gallery, London, und der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, in Verbindung mit dem Imperial War Museum, London*, ed. Rainer Rother (Berlin 1994); *Der Weltkrieg 1914–1918. Ereignis und Erinnerung. Deutsches Historisches Museum, Berlin*, ed. Rainer Rother (Berlin 2004); *La guerra nella testa: arte popolare, esperienze, memoria nel primo conflitto mondiale. Musei Provinciali di Gorizia, Museo della Grande Guerra, Borgo Castello*, ed. Lucio Fabi (Trieste 1998).

¹³⁰ Npr. John Keegan, *The First World War. An Illustrated History* (London 2001); Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *La Grande Guerre, 1914–1918* (Paris 1998); Lucio Fabi, *La prima guerra mondiale, 1915–1918* (Roma 1998); Manfred Rauchensteiner, *Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914–1918. Bildband* (Graz 1998).

¹³¹ *Les sociétés européennes et la guerre de 1914–1918. Actes du colloque organisé à Nanterre et à Amiens du 8 au 11 décembre 1988*, ed. Jean-Jacques Becker, Stéphane Audoin-Rouzeau (Paris 1990).

¹³² *Guerre et cultures, 1914–1918*, ed. Jean-Jacques Becker, Jay M. Winter, Gerd Krumeich, Annette Becker, Stéphane Audoin-Rouzeau (Paris 1994). Poleg že omenjene primerjalne študije *Soutouja o ekonomskih vojnih načrtih vesil* spada med primerjalne začetke tudi zbornik: *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin, 1914–1918*, ed. Jean-Louis Robert, Jay M. Winter (Cambridge 1997). V njem se primerja socialnogospodarski in demografski razvoj treh evropskih metropol v prvi svetovni vojni. – V zvezi s primerjalnim pristopom naj bo opozorjeno tudi na primerjave prve in druge svetovne vojne, npr.: *The Great War 1914–1945*, ed. John Bourne, Peter Liddle, Ian Whitehead, 1–2 (London

muzeja »Historial de la Grande Guerre – Péronne-Somme«, na nekdanjem zahodnem bojišču, ustanove, od katere je pričakovati, da bo pospešila primerjalne raziskave. Povezana je namreč z znanstvenoraziskovalnim centrom, ki ima mednarodni znanstveni sosvet in tudi strikten mednarodni raziskovalni koncept.¹³³

Kjub ogromnim številom publikacij za prelomni čas 1914–1918 torej še ne bo zmanjkalo dela. In če pogledamo v izvrstni enciklopediji o veliki vojni, ki so ju v zadnjem času izdali v Nemčiji in Franciji¹³⁴ – mednarodno koncipirani, z modernimi tematski sklopi oz. gesli – potem opazimo, da seveda vsebujeta zgodovino malega človeka v veliki vojni, povsem pa zanemarjata usodo malega naroda, malih narodov, kot so npr. Slovenci.¹³⁵ Vse kaže, da bo Kobarid tako ostal v mednarodnem zgodovinopisju o 12. soški bitki še nekaj časa Caporetto.

2000); *Erster Weltkrieg – Zweiter Weltkrieg. Ein Vergleich. Krieg, Kriegserlebnis, Kriegserfahrung in Deutschland*, ed. Bruno Thoß, Hans-Erich Volkmann (Paderborn 2002).

¹³³ Audoin-Rouzeau, *Von den Kriegsursachen zur Kriegskultur* 204–205.

¹³⁴ *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, ed. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz, Markus Pöhlmann (Paderborn 2003); *Encyklopédie de la Grande Guerre, 1914–1918. Histoire et culture*, ed. Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean-Jaques Becker (Paris 2004).

¹³⁵ Francoska enciklopedija ima vsaj članek »Les nationalités«, napisal ga je Bernard Michel, kjer se pa Slovenci pojavljajo le ob robu v okviru jugoslovanskega vprašanja. V enem najboljših zbornikov zadnjega časa (*Facing Armageddon. The First World War Experience*, ed. Hugh Cecil, Peter H. Liddle, Barnsley 1996) pa najdemo v poglavju IX: *Resisters: Rebels and Dissenters* vsaj članek izpod peresa Marka Cornwalla z naslovom: *The Experience of Yugoslav Agitation in Austro-Hungary, 1917–18* (str. 656–676), v katerem je kar dobro predstavljena tudi slovenska problematika.

SLOVENCİ V VRTINCU VELIKE VOJNE

IGOR GRDINA

Velika vojna se je leta 1914 začela kot eden od mnogih spopadov za gospodstvo nad Evropo. Operativno koordinirana globalnost, ki jo je že na prvi pogled razlikovala od številnih poprejšnjih merjenj moči med koalicijskimi povezavami kontinentalnega obsega in pomena,¹ ni izvirala iz strateških zamisli in najdaljnosežnejših ciljev vanjo zapletenih sil, ampak je bila rezultat dolgotrajnih zgodovinskih procesov v *epohi meščanov*. Kljub temu da so veliki vojaški obračun možje v vladnih kabinetih in generalštabnih pisarnah vztrajno načrtovali ter se nanj vneto pripravljali, si ga je komaj kdo predstavljal kolikor toliko realistično. Vsakoletni manevri, ki so jih prirejale vse pomembnejše armade, so se kaj hitro izkazali za smešno nedolžne igrice nasproti strahotam na pravih poljanah smrti in slave.

Za planetarni obseg vojne sta bili v prvi vrsti zaslužni – oziroma krivi – uspešno izvedena imperialna ekspanzija evropskih držav v 18. in 19. stoletju ter aksiomatsko sprejemanje politike interesnih sfer v mednarodnih odnosih. Skokovito napredujoča tehnična modernizacija življenja, ki je bila posledica zmogoslavja industrijske revolucije, je Zahodu omogočala učinkovito upravljanje orjaških čezmorskih prostranstev. Velike sile so lahko brez težav koordinirale svoje poteze na celotni zemeljski obli. Zelo se je razširila tudi predstava o dolgoročni dobičkonosnosti kolonializma – ki pa je bila v precejšnjem nasprotju z aktualnimi bilancami. Metropole so morale namreč v svoje »dislocirane« posesti vlagati razmeroma velika sredstva,² da so sploh postale primerne za moderno gospodarjenje oziroma izkoriščanje (prometna in izobraževalna infrastruktura, upravno-administrativni aparat). Nebrzdana evropska »lakota po zemlji« je imela potemtakem bolj *perspektivne* – in *prestižne* – kot *realne* temelje: bogato bi se utegnili izplačati šele v daljni prihodnosti ...

Mogočne nacionalne države, ki so se v 17., 18. in 19. stoletju oblikovale v prostoru med Atlantikom in Uralom, so uspele svetu vsiliti lastne mišljenjske in

¹ Operacije v velikih vojnah 18. stoletja, ki so zajele več kontinentov, med seboj še niso bile koordinirane; srđiti spopadi med Britanci in Francozi v Severni Ameriki npr. niso imeli nikakršnega vpliva na dogajanja v Evropi.

² Zdi se, da je med imperialnimi silami edino Velika Britanija iznašla zares učinkovit način obvladovanja čezmorskih posesti, ki se je metropoli ekonomsko izplačal. Kolonialni aparat, s katerim so upravljali iz Londona, je bil celo v nemirni Indiji smešno majhen.

vedênjske standarde. Mnoge dežele v Aziji, Afriki in Oceaniji so bile namreč komaj kaj več kot predpražniki londonskih, pariških, peterburških, berlinskih, bruseljskih, lizbonskih in rimskih palač. Evropska vojna je zato že v vročem poletju 1914 zajela nepregledne morske širjave in ozemlja nemških kolonij, ki so bila obdana s posestmi antantnih velesil.

Zahodna hemisfera, ki se je v *epohi meščanov* večinoma uspela rešiti vpliva kolonialnih metropol, je ostala do spomladi 1917 pretežno nevtralna. Bila je pač neznansko daleč od Boga, pa hkrati obupno blizu Washingtona,³ ki je ljubosumno varoval – in monopoliziral – dediščino Jamesa Monroeja. Prostrano severnoameriško republiko, ki jo je impulzivni predsednik Theodore Roosevelt v začetku 20. stoletja afirmiral kot največjo in najperspektivnejšo gospodarsko-politično silo Zahoda, je v vojni vrtinec potegnilo šele britansko razšifriranje lahkomišelnih brzojavke nemškega zunanjega ministra Arthurja Zimmermanna. Prvi diplomat cesarja Viljema II. je namreč poskušal Mehiko navdušiti za spopad z administracijo Thomasa Woodrova Wilsona, ki je bila zaradi drznih operacij podmornic Tirpitzeve *Kriegsmarine* iz dneva v dan bolj naklonjena svojim dolžnikom v Londonu in Parizu.⁴

Sprva se je zdelo, da gre pri *veliki vojni* za zapozneno »repliko« kontinentalnih merjenj moči, ki so bila zgodovinska *specialiteta* obdobja od konsolidacije vladavine Ludvika XIV. do zatona bojevitih *napoleonidov*. Tedaj je skušala Francija, ki se je prva definirala kot moderna absolutna monarhija, potem pa še kot »velika nacija«, svet spremeniti v park okoli Versaillesa oziroma Pariza. Nemčija, ki je postala po zmagi nad *karnevalskim cesarstvom* Napoleona III. poleti 1870 najresnejši kandidat za dirigenta v orkestru evropskih velesil, se je zdela samo njena »izboljšana« dvojnica. Najprej se je uveljavila kot gospodarski kolos in kot diplomatsko osišče Evrope (zlasti z berlinskim kongresom 1878), nato pa tudi kot pobudnica prelomnih premikov v kulturi (wagnerjanska nova romantika, nietzschejanska miselnost, ekspresionizem).

Nemčija in Avstro-Ogrska, ki ju je od leta 1879 dalje povezovala zavezniška pogodba, sta se v času *fin de siècle* in *la belle époque* še predobro zavedali svoje »kraljevske« geostrateške lege v osrčju stare celine. Njuni ozemlji sta Evropo dobesedno sekali na ruski/agrarni *Vzhod* in anglo-francoski/industrijski *Zahod*. Julija 1914 so »odločujoči faktorji« na Dunaju in v Berlinu sklenili

³ Mehiški *caudillo* Porfirio Diaz naj bi nesrečo svoje domovine nekoč definiral z antološko formulacijo: »Tako daleč od Boga, pa tako blizu Združenih držav.« Prim. F. McLynn, *Villa and Zapata. A Biography of the Mexican Revolution*, London 2001, 16.

⁴ Šifrirani telegram z navodili za šefa nemške diplomatske misije v Mehiki je bil iz Berlina (preko Stockholma) odposlan 19. januarja 1917; v njem je Zimmermann svojim morebitnim srednjeameriškim zaveznikom obetal veliko razširitev oblasti nad ozemlja severno od reke Rio Grande, ki so bila od srede 19. stoletja pod nadzorom washingtonske vlade. Prim. M. Gilbert, *First World War*, London 1994, 308, 312.

sprožiti merjenje moči z veliko večjimi imperiji kontinentalnega »obrobja«. Sarajevski atentat je postal priročen izgovor za to, da sta vladarja centralnih sil – starosvetni Franc Jožef in postavljajski Viljem II. – »zajahala konja«. Spopad med nemško-habsburško alianso (od katere je odpadla Italija⁵) in britansko-francosko-rusko antanto je bil dejansko že dolgo načrtovan. Do njega ni prišlo zaradi spleta nesrečnih okoliščin, temveč zaradi dobro premišljenih potez, ki so poskušale zadati smrtni udarec bloku nasprotnih sil.⁶ Tako hohenzollernski Reich kot habsburška monarhija sta namreč sodila, da bi nagel razvoj Rusije v doglednem času onemogočil kakršno koli upanje na ugoden izid njunega morebitnega *dvoboja* s silami trojne antante. Orjaško carstvo Nikolaja II., ki je razpolagalo z nepredstavljivo velikim rezervoarjem človeških sil in z naravnost bajeslovnim naravnim bogastvom, je postalo v času *stolypinske konsolidacije* (1906–1911) veliko upanje pariških in londonskih državnikov – hkrati pa dnevno-nočna mora berlinskih in dunajskih.⁷ Britanci in Francozi so menili, da lahko samo z ruskimi divizijami premagajo agresivne *wilhelmince*, ki so kar pokali od samozavesti.⁸

Na drugi strani je bil nemški kancler Theobald von Bethmann-Hollweg prepričan, da je spopad med Germani in Slovani neizogiben. Bismarckovo iskanje ravnotežja med različnimi političnimi sil(nic)ami je hitro tonilo v pozabo. Med krmarji *Drugega Reicha* in podonavskega imperija je imel edino zagonetni nadvojvoda Franc Ferdinand, ki je padel pod atentatorjevimi streli v Sarajevu, dovolj intelektualne prodornosti in državniške domišljije za sklep, da bi nemško-habsburški blok z Rusijo lahko našel *modus vivendi*: spopad med velesilami *vzhodno od Zahoda* bi bil po njegovi sodbi koristen samo za revolucionarje ... Tudi od Srbije, ki je postala po majskem prevratu leta 1903 varovanka vlade imperatorja Nikolaja II., daljnovidni naslednik dunajskega prestola ni hotel dobiti »niti ene slive in niti ene ovce«.⁹ Svojevrstna ironija zgodovine je, da je habsburški monarhiji kot izgovor za sprožitev usodne vojne z majhno, a ponosno balkansko kraljevino služilo ravno truplo Franca Ferdinanda.

⁵ Italija se leta 1914 ni štela dolžno podpreti svojih srednjeevropskih zaveznic, ker je bila njena zveza z njima obrambna. Avstro-Ogrska in Nemčija sta namreč napovedali vojno Srbiji, Rusiji in Franciji ter jih tako potegnili v krvavi ples. Italija je tako uresničila določila tajne pogodbe s pariško vlado iz leta 1902, ki je slednji v primeru napada tretje sile zagotavljala nevtralnost Rima.

⁶ Prim. S. Haffner, *Die sieben Todsünden des Deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg*, Bergisch Gladbach 2001, 29; D. Stevenson, *Cataclysm. The First World War as Political Tragedy*, New York 2004, 3–35.

⁷ Pri tem je treba poudariti, da je nemškim voditeljem v prvi vrsti zadajala skrb krepitev ruskega imperija samega, avstro-ogrskim pa velik vpliv Sankt Peterburga na Balkanu – predvsem v Srbiji in Črni gori. Dvojni monarhiji sta prav ti dve državi preprečevali gospodarsko in politično penetracijo na evropski jugovzhod.

⁸ Vojaško-politično samozavest *wilhelmincev* je najbolj povzemalo geslo *Wir Deutschen fürchten Gott, sonst nichts auf der Welt*.

⁹ J.-P. Bled, *Franz Jožef*, Ljubljana 1990, 592.

V prestolnici ob *lepi modri Donavi* po sarajevskem atentatu pač ni bilo nikogar več, ki bi se zavedal smrtne nevarnosti konflikta s sicer obupno nesposobno oblastno garnituro v Sankt Peterburgu.¹⁰

Toda nekatera znamenja so v času bohotnega civilizacijskega razcveta *la belle époque* vendarle dajala slutiti, da oboroženi spopadi 20. stoletja ne bodo ponovitev »že videnega«. Vznik mednarodnega pacifističnega gibanja med intelektualci – njegova najeminentnejša predstavica je bila Bertha von Suttner – je ljudi opozarjal na nevarnost vojn novega tipa, ki ne bodo uničevala zgolj armad, ampak tudi same možnosti za življenje. Modernizacija bojevanja, ki se je kazala v poskusih njegove »totalitarizacije«, je prav tako prinesla velike spremembe v odnosu do civilnega prebivalstva. Zloglasni španski guverner na Kubi, general Valeriano Weyler y Nicolau, je npr. ob koncu 19. stoletja »izumil« koncentracijska taborišča.¹¹ Njegovo inovacijo so nemudoma prevzeli Britanci, ki so se v južni Afriki srdito lasali z Buri. Prav tako ne gre spregledati bojevitega Francožefovega »generalisima« Franza Conrada von Hötzendorfa, ki je spekulativno idejo *preventivne vojne* preobrazil v daljnosežno strateško zamisel.¹² Dve največji avstro-ogrski *Strafexpeditionen* – širokopotezno zasnovan pohod proti Srbiji leta 1914 in južnotirolska ofenziva proti savojski kraljevini 1916 – sta poskušali uresničiti njegove predstave o popolnem uničenju sovražnikovih potencialov. Obe sta bili neuspešni, zato pa se je toliko bolj posrečil predrzni maščevalni napad avstro-ogrske mornarice na italijansko obalo 24. maja 1915 (takoj po začetku sovražnosti), ki si ga je zamislil admiral Anton Haus.¹³

Pomenljive pa niso bile samo doktrinarne koncepcije, ampak tudi besede, ki so definirale imaginarij/idearij *elit* in *ljudi brez posebnosti*. Rasistični podtoni, ki so že v mirnem času prepojili *diskurz sovraštva*, so napovedovali nekakšno sveto vojno. Ni naključje, da so se državljani *wilhelmskega Reicha* avgusta 1914 podali na fronto z zloglasnim *vojnim pravilnikom*, v katerem je bilo zapisano, da cilj bojevanja ni samo eliminiranje nasprotnikovih oboroženih sil, temveč tudi »popolno uničenje njegovih materialnih in intelektualnih dobrin«.¹⁴ Nemška armada se je očitno zgledovala po Grant-Shermanovi strategiji »požgane zemlje«, ki se je obnesla že v sklepni fazi secesijske vojne v Združenih

¹⁰ V začetku leta 1914 je vlado grofa Vladimirja N. Kokovceva, ki je previdno nadaljevala reformno politiko umorjenega prvega ministra Petra A. Stolypina, nadomestil odkrito reakcionarni kabinet Ivana L. Goremykina. Prim. S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Beograd 2002, 677.

¹¹ W. R. Everdell, *The First Moderns. Profiles in the Origins of Twentieth-Century Thought*, Chicago–London 1998, poglavje Valeriano Weyler y Nicolau: *Inventing of the Concentration Camp*, 1896, 116–126.

¹² J.-P. Bled, n. d., 557, 558, 572–574.

¹³ Prim. P. G. Halpern, *Anton Haus, Österreichisch-Ungarns Großadmiral*, Gradec–Dunaj–Köln, 1998, 228–232.

¹⁴ *Ratovi i revolucije*, Beograd 1968, 108.

državah Amerike (1861–1865). Brezpogojna kapitulacija sovražnika je postala »idealen« izid spopada. Razvpiti Schlieff(e)nov načrt, v skladu s katerim je *wilhelmsko cesarstvo* nameravalo najprej z bliskovito hitrostjo premagati Francijo, nato pa razbiti še ruske armade, se je štel za kvintesenco modernega militarističnega mišljenja. Mednarodna pogodba, ki je zagotavljala belgijsko neodvisnost, je bila po sodbi odločujočih faktorjev v Berlinu ničvreden kos papirja.¹⁵

Barbarski pokoli v srbski Mačvi, uničenje belgijskega Leuvena, vse širša uporaba bojnih plinov in neomejena podmorniška vojna (za kratek čas uvedena leta 1916, v »permanenci« pa 1917) so dokazovali, da bojeviti nemški in habsburški generali/admirali tudi v praksi sledijo tako duhu kot črki svoje doktrine. Častniki, ki niso sprejemali takšnega načina oziroma logike bojevanja – med njimi je bil eden najbolj znanih nekdanji šef avstro-ogrskega generalštaba *Feldmarschall-Lieutenant* Blasius Schemua¹⁶ – so hitro izginili s pomembnejših poveljniških položajev. Obveljali so za živčno razrvane *humaniste*, predpotopne romantične *viteze* ali celo za nesposobne *defetiste*. Pomenljivo je bilo tudi množično tiskanje Nietzschejeve »biblije« *Tako je govoril Zaratustra*, ki se je začelo že leta 1914; »dirigirana recepcija« tega dela je dala vedeti, da je obračun z armadami antantnih držav v *wilhelmskem Reichu* dobil nespregljivo intelektualno in celo svetovnonazorsko dimenzijo – medtem ko so bila čisto moralna vprašanja odrinjena na rob javne (ne)pozornosti ...

Velika vojna je potem v kratkem času spremenila maske in obličje zahodne civilizacije. Leta 1918 so Evropejci – pa tudi prebivalci ostalih kontinentov – živeli v popolnoma drugačnem mentalnem podnebjju kot pred sarajevskim atentatom: zaupanje v modrost in razsodnost oblastnikov je bilo za zmerom izgubljeno. *Mobilizacija milijonov*, ki jo je spremljal neverjeten zanos, je ustvarila nova zavezništva v okvirih različnih nacionalnih skupnosti. Spomin na »duha iz leta 1914« je tudi pozneje – zlasti v *Tretjem Reichu* – igral veliko politično in propagandno vlogo.¹⁷ *Mali ljudje brez posebnosti*, katerih svet je bil poprej večinoma omejen na domačo občino in bližnjo okolico, so kot vojaki (in ujetniki) spoznali številne pokrajine ter živopisne *podobe tujega življenja*. Na spremembo mentalitete je vplivala tudi množična uporaba moderne (vojaške) tehnike in prevoznih sredstev. Nepismenim armadam je odbila zadnja ura. Prav tako ne gre spregledati emancipacije žensk, ki so v prenekaterem sektorju vojne

¹⁵ Sebastian Haffner je Schlieff(e)nov načrt slikovito označil za »tipičen produkt militarističnega Jugendstila«. Prim. S. Haffner, n. d., 39, 40.

¹⁶ Predniki FML Blasiusa Schemue (in njegovega brata, FML Johanna von/pl. Schemue), ki je bil rojen v Celovcu, so izhajali iz gorenjskih Gorij. Čudaški general, ki si je ime pridobil tudi kot bibliofil, je svoj priimek (Žemva) izpeljeval iz francoščine (chez moi); prim. V. Mol è, *Iz knjige spominov*, Ljubljana 1970, 42.

¹⁷ Prim. J. Verhey, *Der »Geist von 1914« und die Erfindung der Volksgemeinschaft*, Hamburg 2000.

industrije uspešno nadomestile mobilizirane moške. Po uveljavitvi premirja leta 1918 je postala volilna pravica za lepši spol skorajda samoumevna. Celo najbolj zaostale države, kakršna je bila Kraljevina SHS, si je niso drznile omejiti z ustavo.¹⁸

Še posebej globoke posledice je tako v mentaliteti kot v materialni civilizaciji zapustilo dolgotrajno bivanje nepregledne množice mož v skrajno težavnih razmerah: tradicionalna vera v odrešenje je začela pešati. Gromozanski škandal, ki ga je cesarju Francu Jožefu priredil njegov najbolj slavljeni (a še zdaleč ne najsposobnejši) vojskovodja Conrad von Hötzendorf – oktobra 1915 je patološko agresivni general brez dovoljenja z »najvišjega mesta« vzel za ženo kalvinistko Virginio/Gino von Reininghaus – je kazal na drastično zmanjšanje vpliva rimske cerkve.¹⁹ Katoliški škofje, ki so vodili dieceze ob frontnih črtah, so morali začasno celo dopustiti maševanje duhovnikov drugih krščanskih veroizpovedi (zlasti augsburške) v svojih svetiščih.²⁰

Treba pa je poudariti, da se je (z)lomila tudi racionalistično-pozitivistična predstava o smiselnosti eksistence na »najboljšem vseh svetov«. Tehnika se je razkrila kot smrtno nevarna grožnja humanizmu: življenja ni več olajševala, ampak ga je uničevala. Letala, tanki, topovi velikih kalibrov, podmornice in bojni plini so poskrbeli, da so leta med 1914. in 1918. zaznamovale neštete »jeklene nevihte«. Bohotna umetnost *fin de siècle* in *la belle époque*, ki je temeljila na oboževanju lepote in poveličevanju senzualizma, je zamrla. Duha novega časa sta utelešala nesmiselni in brezpomenski *dadaizem* ter voluntaristični *ekspresionizem*.

Po sklenitvi premirja 1918 je bilo vsem jasno, da so dogodki, ki so se s kalejdoskopsko – danes bi rekli: s filmsko – naglico zvrstili po sarajevskem atentatu, pomenili eno največjih prelomnic v zgodovini človeštva. Nemčiji in Avstro-Ogrski je sicer uspelo eliminirati rusko »grožnjo«, toda cena, ki sta jo plačali za ta trenutni uspeh, je bila najprej popoln poraz na ideološki fronti (boljševiški *Dekret o miru*, Wilsonovih *Štirinajst točk* in *Štiri načela*), potem pa še kolaps njunih oboroženih sil. Habsburška monarhija je celo povsem razpadla. Antantne države, ki so se podale v boj bolj zaradi ohranitve obstoječega razmerja sil kot pa zaradi razširitve svojih posesti, so po vstopu Združenih

¹⁸ V obeh ustavah jugoslovanske kraljevine (1921, 1931) je bilo zapisano, da o ženski volilni pravici odloči zakon. To je pomenilo, da bi za njeno vpeljavo lahko vsak hip poskrbela že navadna parlamentarna večina.

¹⁹ Conradova afeta je odmevala tudi v Ljubljani. Prim. *Dnevnik A. B. Jegliča, Nadškofjski arhiv v Ljubljani*, zapis za 1. februar 1916. Pohujšanje, ki ga je povzročila »neprimerna« – in po mnenju katoliških krogov celo neveljavna – generalova ženitev 19. oktobra 1915, je še bolj razburkalo javno mnenje kot poznejše razkritje »dopisovanja« med cesarjem Karlom in Francozi. (Conradova soproga se je namreč pojavljala tudi v armadnem poveljstvu!)

²⁰ Ljubljanski knezoškof se je takšni zahtevi z Dunaja energično zoperstavil; prim. *Dnevnik A. B. Jegliča*, zapis za 16. april 1916.

držav Amerike v vojno postale nosilke velike ideje o samoodločbi (evropskih) narodov. Njihov namen naj ne bi bil več obračun s posameznimi vladami, ampak uveljavitev nove ureditve sveta, ki bi prinašala pravičnost za vsakogar in svobodo za vse. Predsednik srbskega ministrskega sveta, Nikola P. Pašić, je bil eden prvih političnih voditeljev v antantnem taboru, ki je poudaril čisto moralno dimenzijo bojevanja. Njegova »vlada narodne enotnosti« je že 7. decembra 1914, po velikem porazu avstro-ogrskih armad v kolubarski bitki, oznanila v pozneje velikokrat apostrofirani *Niški deklaraciji*:

»Naša mlada i mala vojska, čuvajući lep glas koji je stekla lanjske i preklanjske godine /tj. v spopadih s Turki in Bolgari 1912 in 1913/, stala je sad dostojno uza slavne, mnogomilione i stare vojske velikih naroda, naših saveznika, koji s nama zajedno vode borbu za stvar pravde i slobode. To nam je istorijska tekovina, čiji će se golemi značaj sagledati i pravilno oceniti istom po svršetku ovih mučnih ratnih dana.«²¹

Pašić in njegovi ministri so dali tedaj tudi vedeti, da je ustanovitev skupne države Južnih Slovanov na zahodnem Balkanu in na obronkih Srednje Evrope veliki etični imperativ njihove politike:

»Uverena u rešenost celoga srbskog naroda da istraje u svetoj borbi za odbranu svoga ognjišta i svoje slobode, Vlada kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja koje je, u trenutku kad je započeto, postalo ujedno borbom za oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca. /.../ U toj borbi srpski narod nema izbora, jer se između smrti i života ne bira.«²²

Tudi spremembe, ki so v letih 1914–1918 nastopile na Slovenskem, so bile tektonske. Naši ljudje so se v vojno večinoma podali v patriotičnem razpoloženju. Podpredsednik dunajskega parlamenta (in bodoči prvi šef ljubljanske *Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov*) Josip vitez Pogačnik, ki je pripadal Francferdinandovemu *belvederskemu* krogu, je zastopnikom centralnih oblasti na Kranjskem zagotavljal, da bodo vsi rezervisti iz vrst njegovih rojakov »z navdušenjem storili svojo dolžnost za Avstrijo in cesarja«.²³ Res pa je, da ni mogel nihče natanko vedeti, koliko je bilo tedaj hlinjene, koliko pa pristne državljanske gorečnosti in dinastične zvestobe, saj so imeli Slovenci od *krvavega septembra 1908* neporavnane račune z arogantnimi dunajskimi oblastmi. Razsodnost je velevala uporabiti strategijo, ki je povzeta v maksimi *Upogniti, vendar ne zlomiti*. Pri pretepu velikih mali pač storijo najpametneje, če se skrijejo pod mizo ...

²¹ Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini. Knjiga IV*, Beograd 1998, 31.

²² Nikola Pašić u *Narodnoj skupštini. Knjiga IV*, 31, 32.

²³ I. Šušteršič, *Moj odgovor*, (brez navedbe kraja) 1922, 108.

Vsi vodilni slovenski politiki so se po sarajevskem atentatu zavedali, da je moč nemških nacionalcev v podonavskem imperiju silovito narasla. Cesarska oblast je dokončno zavrgla taaffejevsko paradigmo iskanja ravnotežja med posameznimi etnično-jezikovnimi skupnostmi ter se povrnila h *germanskemu kurzu* z začetka ustavne dobe. Toda treba je poudariti, da je pri njegovi promociji uporabljala mnogo bolj drastična sredstva za discipliniranje »neprilagojencev« in »nergačev« kot Schmerlingov režim in t. i. meščanski ministrstvu knezov Carlosa oziroma Adolfa Auersperga. »Ustavni diktator« grof Stürgkh, ki je že od pomladi 1914 dalje vladal s pomočjo zloglasnega 14. paragrafa *decembrske ustave*, se je naslanjal na »koalicijo« politizirajočih častnikov in pangermansko usmerjenih civilistov. V zahodni polovici habsburške monarhije je bil uveden »polabsolutistični« režim: parlament vse do konca maja 1917 ni deloval, nekateri slovanski in italijanski poslanci pa so bili medtem celo obsojeni na smrt (Karel Kramář, Cesare Battisti, Dmitrij Markov). Še več jih je izgubilo mandate; med njimi je bil tudi Franc Grafenauer s Koroške.²⁴

Da se je kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič, ki je bil zaradi dobrih zvez z ministrskim predsednikom Stürgkhom nadrobno seznanjen s premiki v notranjepolitičnem paralelogramu sil(nic), oprijel strategije obrambe obstoječega ustavnega stanja, ni nič čudnega. Vsaka konstitucionalna reforma habsburške monarhije (ali zgolj Cislajtanije) bi v času *furor teutonicus* šla na roko nemškimi nacionalcem. Julija 1914 je postal zato celo vojni hujskač. To je lahko storil brez prehudih očitkov vesti, saj je poprej vso svojo politiko povezoval z vzponom Franca Ferdinanda na prestol in se mu je ob sarajevskem atentatu dobesedno zrušil svet.²⁵

Na drugi strani so (zlasti) mlajši liberalci hladnokrvno računali: če bo nemško-habsburška aliansa, ki se je v času *la belle époque* mnogo aktivneje kot antantne velesile pripravljala na vojno, v pol leta uspela na bojiščih tehtnico nagniti v svoj prid, bodo za Slovence iskali rešitev v obstoječem državnem okviru, v nasprotnem primeru pa si bodo prizadevali za razbitje podonavske monarhije. Avstro-Ogrska po njihovi sodbi zaradi izjemno komplicirane strukture in notranjih protislovij ne more zdržati daljšega lasanja s sovražnikom.²⁶ Neutrudno delujoči emigrant Bogumil Vošnjak in potrpežljivi organizator slovenske »sestre« češke *Mafije* Gregor Žerjav, ki sta bila med podalpskimi »arhitekti Jugoslavije« gotovo najpobudnejša, sta poosebljala dva mogoča načina boja proti *dvoglavemu črnemu orlu*. Obema je bilo skupno spoznanje, da je izločitev več kot milijona avstro-ogrskih vojakov iz bojnih vrst v poletno-

²⁴ A. P. Pittler, M.-L. Janota, *Von der Donaumonarchie zum vereinten Europa. 20 Reichsrats-abgeordnete, die Geschichte schreiben*, Celovec–Dunaj–Ljubljana–Sarajevo 2003, 9–26, 89–100, 151–167, 273–291.

²⁵ I. Šušteršič, n. d., 105.

²⁶ B. Vošnjak, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Ljubljana–Beograd–Zagreb 1928, 4, 5.

jesenskih operacijah leta 1914 (Galicija, Bukovina, severozahodna Srbija) habsburški monarhiji dokončno preprečila vstop v elitni klub evropskih velikih sil. Francjožefov imperij je bil v njem pred začetkom sovražnosti namreč le na pol, saj ni imel kolonij, pa tudi njegove oborožene sile so pred sploovitvijo prvih dreadnoughtov in dodatno okrepitevijo kopenskih sil s topništvom²⁷ kar precej zaostajale za flotami oziroma četami Nemčije, Velike Britanije, Francije, Rusije, Združenih držav Amerike in Japonske. Tudi nenehno ponavljajoče se zahteve po delitvi oboroženih sil na ogrski in cislajtanski del niso posebej vzpodbudno vplivale na moč in moralo polkov dvojne monarhije. Mirnodobne slabosti habsburške armade in mornarice so se z zaostrovanjem vojne pokazale samo še v bolj drastični podobi. Polagoma so jih začeli opazati tudi ljudje, ki se na militaristične zadeve niso prav nič spoznali. Postopno popuščanje vojaškega »polabsolutizma«, ki je bilo na slovenskih tleh opazno že od vzpostavitve fronte ob Soči, je marsikoga opozorilo, da *dvoglavi črni orel* nima več tako ostrih krempljev kot leta 1908 (*ljubljski krvavi september*) ali poleti 1914.

Številni katoliški prvaki, stari »naprednjaki« in posamezni socialdemokratski javni delavci so se počasi – pač v skladu s svojo dojemljivostjo in nadarjenostjo za reševanje političnih enačb – približevali ali celo pridruževali mladoliberalni platformi. V teku tega procesa pa je bilo treba najprej podreti številne bunkerje in zasuti na široko razprostranjene okope, ki so jih Slovenci zgradili oziroma izkopali med srditim in pritlehnim obračunavanjem od Mahnič-Missieve »ločitve duhov« dalje. Konceptcija sodelovanja različnih nazorskih taborov in strank, ki seveda ni pomenila preproste vrnitve k politiki narodne sloge iz časa vlade grofa Taaffeja (1879–1893), si je le polagoma utirala pot.

Najpomembnejši »ljudski govornik« katoliškega tabora Janez Evangelist Krek, ki je okoli sebe zbral vrsto delavnih duhovnikov in laičnih intelektualcev, je ob vstopu Italije v vojno resno računal na možnost, da bo v Francjožefovem imperiju prišlo do Južnim Slovanom naklonjenega »bonapartističnega« oktroaja armadnih krogov – saj je postalo stališče Slovencev, Hrvatov ter prebivalcev Bosne in Hercegovine življenjskega pomena za odporno moč cesarskih in kraljevih čet ob Soči. Mrkogledi možje s polkovniškimi in generalskimi epoletami na ramah, ki so se zdeli po sarajevskem atentatu vsemogočni, naj bi bili zaradi svojih interesov pripravljeni zadovoljiti tisti del državljanov, ki so ga dotlej najhuje preganjali! Seveda je to bil račun brez krčmarja (kar je dal Kreku vedeti Šušteršičev najzvestejši sodelavec Evgen Lampe).²⁸ Toda leta 1915 v vrstah (*Vse*)*Slovenske ljudske stranke* še nihče ni obupal nad življenjsko močjo

²⁷ Domobranske enote so šele leta 1912 dobile svoje topništvo. Prim. I. Deák, *Der K.(u.)K. Offizier*, Dunaj–Köln–Weimar 1991, 73.

²⁸ I. Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918*, Ljubljana 2003, 264–266.

in regenerativno sposobnostjo habsburške monarhije. Geslo katolikov je ostalo enako kot v Bleiweisovi dobi: *Vse za vero, dom, cesarja*. Šele po izjalovitvi vseh nerealističnih upov v zvezi z armado se je Kreku posvetilo, da bi bilo dobro radikalno zasukati politično krmilo. Skupaj s svojimi pristaši je v prvi polovici leta 1916 prešel v ostro opozicijo proti vladi in sklenil na ta način izsiliti spremembe v okviru Avstro-Ogrske. Dejstvo, da je njegov najpomembnejši nasprotnik v vrstah (*Vse*)*Slovenske ljudske stranke* Ivan Šušteršič svoje žetone na politični ruleti brez odlašanja postavil na polja centralnih sil – zaradi česar je užival podporo dunajskega establishmenta (zlasti »ustavnega diktatorja« grofa Stürgkha) –, je Kreka že samo po sebi potiskalo v iskanje soglasja z domačimi liberalci in z njihovimi iz dneva v dan radikalnejšimi češkimi zavezniki ...

Seveda pa se je katoliški ljudski tribun tudi sam zavedal pomena velikih sprememb, ki so v politiki nastopile po izbruhu vojne. Tradicionalne avtoritete so tako v mednarodni areni kot na nacionalnem nivoju zaradi čedalje težjih razmer na fronti in v zaledju vse bolj izgubljale svoj vpliv, množice pa so se začele ozirati za novimi voditelji, ki bi bili sposobni artikulirati njihovo stisko ter jih organizirati v odporu do obstoječega stanja. Povsem naravno je bilo, da se je odrešitev v habsburški monarhiji iskala v politiki narodne koncentracije: imperialno upravljana država, ki ni imela pravega posluha za težnje etnično, religiozno in jezikovno raznolikih ljudstev, se je preobražala v simbol problematične preteklosti in odurno izmaličene sodobnosti. V zavesti mnogih je posta(ja)la negacija vsega, kar lahko v prihodnosti prinese srečo in zadovoljstvo malemu človeku. Neizmerno gorje, ki ga je po usodnih Principovih streljih v Sarajevu habsburška monarhija povzročila s svojo brezobzirnostjo in bojevitostjo, v diplomatski areni sicer še ni ukinjalo njenega *raison d'être* – zato pa jo je delalo odvečno v imaginariju in ideariju prenekaterega njenega državljana.²⁹ Še posebej kritični so bili do Avstro-Ogrske pripadniki slovanskih narodov. Reforma je postala nuja Francjožefovega imperija, vendar se je ob njej pojavljala vrsta problemov. Usodnega pomena so bili odgovori na vprašanja, v kakšnem duhu naj poteka, katerim idealom naj sledi in koga naj zadovolji velika preobrazba podonavske monarhije. Pangermanski in velikomadžarski krogi so se namreč ogrevali za diametralno nasprotno smer sprememb kot slovanski narodi, v avstromarksizem zagledani socialdemokrati pa so prav tako imeli svojo vizijo prihodnosti. Pri tem je treba poudariti, da Naumannova *Mittel-europa*, ki bi v primeru zmage nemško-habsburške alianse postala stvarnost,³⁰

²⁹ Antantne sile so začele resno razmišljati o razbitju Avstro-Ogrske šele leta 1917; zunanji minister ruske začasne vlade Pavel N. Miljukov se je že kmalu po padcu carskega režima zavzel za ustanovitev čvrste Jugoslavije pod srbskim vodstvom, saj da je treba nemškim aspiracijam na Balkanu in v Srednji Evropi postaviti nepremagljivo oviro. Na pomlad 1918 se je za razdelitev habsburške monarhije ogrela še Italija, nato pa tudi Francija, Združene države Amerike in Velika Britanija.

³⁰ Bogumil Vošnjak je že med prvo svetovno vojno poudaril, da bi uresničitev Naumannove vizije v Srednji Evropi ustvarila skupnost 64 milijonov Nemcev, 28 milijonov Slovanov, 10 milijonov Mad-

pristašev razredno-ekonomističnega determinizma ni navdajala s posebno tesnobo. Zamisel velike gospodarske države (»Wirtschaftsstaat«) je bila občudovalcem misli Karla Marxa in Friedricha Engelsa kar simpatična. Tudi njena nemškonacionalna obarvanost jih ni motila.³¹ (Toliko in toliko let pozneje se celo z marksizmom »impregniranemu« zgodovinarju Ericu Hobsbawmu Kaiserjeva srednjeevropska skupnost zdi obetavnejša ponudba kot »svet Versailles«!³²)

Majniška deklaracija iz leta 1917 je bila verodostojen izraz skrajno kritičnega stališča velike večine Slovencev do avstro-ogrskega državnopravnega okvira. Terjala je njegovo radikalno preosnovo, vendar pa ga še ni zavrгла. Toda Anton Korošec, ki je nekaj mesecev pozneje – vsekakor že pred Krekovo smrtjo – prevzel dirigentsko paličico narodne politike v svoje roke, se je vse bolj strinjal z Žerjavom; kot človek z narodnostno ogroženega ozemlja je vedel, da je edino učinkovito orožje proti nadaljnji germanizaciji slovenske Štajerske vzpostavitev državne meje proti avstrijskim Nemcem na osnovi *etnografske črte*. Zato je jeseni in pozimi 1917–1918, ko je prišlo do dokončne »ločitve duhov« med Šušteršičevimi »starini« in prokrekovskimi »mladini« na Kranjskem, z vsemi močmi podprl slednje. Tudi on bi lahko rekel kot srbska kraljevska vlada leta 1914: med življenjem in smrtjo se ne izbira. Korošec je upravičeno sodil, da bi nadaljnja priklenjenost Slovencev na cislajtanski okvir prej ali slej postavila na dnevni red vprašanje njihove eksistence: izbruh prve svetovne vojne je namreč samo zaostril ponemčevalne tendence, ki so bile na Koroškem in Spodnjem Štajerskem močne že poprej. V zadnji zimi »velike vojne« je na jugozahodnem robu habsburške monarhije tako prišlo do skoraj popolnega političnega poenotenja, ki ga je v zadnjih tednih pred smrtjo – v trenutku najvišjega političnega in osebnega vzpona – napovedal Krek s svojim »javnim testamentom« (programski članek *Za narodno ujedinjenje*³³).

Ker dunajska vlada spomladi 1918 na Slovenskem ni bila uspešna pri poskusu zatrtja množičnega nadstrankarskega gibanja v podporo *Majniški deklaraciji*, je tudi manj radikalnim ljudem postalo jasno, da je habsburška

žarov, 3 milijonov Romunov, milijona Italijanov ter nekaj stotisoč Francozov in Dancev. Šlo bi za nepremagljivega ekonomskega Leviathana. Prim. B. Vošnjak, n. d., 209, 210.

³¹ O nemškonacionalnih ciljih Naumannove koncepcije prim. B. Vošnjak, n. d., 210, 211.

³² E. Hobsbawm, *Zanimivi časi. Moje doživljanje 20. stoletja*, Ljubljana 2004, 446.

³³ Krek je v članku, ki je bil 4. septembra 1917 objavljen v zagrebškem listu *Hrvatska država*, na vse Južne Slovence habsburške monarhije med drugim naslovil tele plamteče besede: »Danas, kad se spremamo da gradimo kulu slobode, ne smiju u nas da budu više nego dvije stranke! – Jedna jaka u broju, velika u vjeri i nadi, nepokolebiva u radu, časna u slozi i disciplini sjedinjenih ljudi kakih prsiju, jasnih pogleda, koji bacaju lance i ne svadjaju se o tome, što će učiniti rob, kad mu se razbije lanac, koji ne broje gavrana, što nam zastiru svitajuću zoru, nego se tvrdo ufaju, da će sunce kad se pokaže veliko i sjajno, protjerati i magle i gavrane, te izliječiti tjesnogradne skeptike i plašljivce – svu onu drugu, dao Bog, malobrojnu stranku. – Hic Rhodus, hic salta!« Navedeno po: J. Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*, Ljubljana 1971, 296.

monarhija v notranji politiki že popolnoma opešala. Upravna zmeda, ki se je kazala s homatijami v preskrbi, se je začela spreminjati v razkroj. Tudi na frontah za čedalje bolj mlahavega *dvoglavega črnega orla* ni bilo olajšanja (kljub izstopu Rusije iz vojne). Velika zmaga nad Italijani jeseni 1917 pri Kobaridu je zbledela ob zlomu Boroevičeve ofenzive na bregovih Piave naslednjo pomlad. Tedaj so se v prizadevanja za ustanovitev jugoslovanske države vključili stari liberalci z Ivanom Tavčarjem in Karlom Trillerjem na čelu. Tudi mnogi socialdemokrati so medtem že opustili nadnacionalno politično usmeritev (med njimi je bil najvidnejši Albin Prepeluh). Slovenske stranke so se za nekaj odločilnih mesecev združile v veliko gibanje: prišlo je do vnovične politične mobilizacije, ki je bila podobna tisti iz leta 1914 – le da sedaj ni bilo dvoma o pristni zavzetosti ljudi. Pri tem so veliko vlogo odigrale ženske pod (simbolnim) vodstvom Franje Tavčarjeve in Cilke Krekove, ki so v kritičnem času od jeseni 1917 do spomladi 1918 prispevale levji delež podpisov v podporo *Majniški deklaraciji*. Dejansko je šlo za prvi zares pomembni poseg pripadnic lepšega spola v slovensko politiko.

Edino Šušteršič je s četico svojih pristašev tako dolgo vztrajal na zarjavelem in potapljajočem se habsburškem dreadnoughtu, da mu je nazadnje zmanjkalo časa za prekrcaje na novi jugoslovanski rušilec. Ko je bil »nekronani vojvoda kranjski« ob koncu oktobra 1918 končno pripravljen za veliki preobrat, so v dunajskem parlamentu že padle usodne besede: »Po vseh srenjah /J/užnih Slovanov gre samo en klic, globok in mogočen in nespremenljiv: Popolna svoboda ali smrt!«³⁴ Stavek, ki ga je izrekel Anton Korošec, je neprikrito evociral (in celo radikaliziral) revolucionarno geslo iz časov francoske revolucije. Dejansko je »urbi et orbi« razglašal *finis Austriae* v ideariju slovenskih političnih elit. Naši liberalci – in za njimi še dobršen del katolikov – so artikulirali svoje zahteve v identičnem slovarju kot najradikalnejši jakobinci! To seveda ne pomeni, da je bila tudi njihova miselna gramatika enako neizprosna, saj je v letu 1918 Slovencem dajala temeljni referenčni okvir vera v miroljubni *wilsonizem*³⁵ – brez dvoma pa so se oboji čutili za najlegitimnejše »sinove domovine«. Slovenska politika je tedaj že prisegala na brezkompromisnost: tvegala je zlom, vendar na upogljivost ni več pristajala. Položaj je bil povsem drugačen kot v vročem poletju 1914.

Do velikega preobrata je lahko prišlo zato, ker je habsburška monarhija zaradi velikih slabosti, ki jih je njena armada pokazala na fronti, tako v zunanji

³⁴ F. J. Bister, *Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju. Življenje in delo 1872–1918*, Ljubljana 1992, 252.

³⁵ O vplivu *wilsonizma* na odločitve slovenskih voditeljev leta 1918 sta zapustila zanimivi pričevanji Albin Prepeluh in Henrik Tuma. Oba sta poudarila neznansko naivnost narodnih prvakov, ki so verjeli, da bo jeguljasta »Realpolitik« romala na smetišče zgodovine. Prim. A. Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Trst 1987, 222–224; H. Tuma, *Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi*, Ljubljana 1937, 383, 384.

kot notranji politiki izgubila pobudo. Realnost, ki jo je ponujala – ljudem sta se vtisnila v spomin predvsem vojaški »polabsolutizem« in lakota³⁶ – ni mogla tekmovati z »jugoslovanskim snom«. Ko je stiska v zaledju postala tako velika, da se je pri *ljudeh brez posebnosti* zaradi pahnjenosti v boj za vsakdanje preživetje izgubil strah pred dolgo roko oblasti, je misel o potrebi korenitega političnega preobrata dobila krila. Vse pogostejše novice o Wilsonovih *točkah* in *načelih* so budile upanje, da bo po sklenitvi miru nastopila popolnoma nova doba v zgodovini človeštva. Stari svet bo pokopan za vselej: od njega ne bo ostal niti kamen na kamnu. Zdelo se je, da nobena kaplja krvi ne bo prelita zaman. *Wilsonizem*, ki je postal pravicata sekularna religija, je obetal postati zanesljiv porok za ireverzibilnost sprememb.

V takšnem ozračju je dobila tudi »jugoslovanska ideja« skorajda mistično obeležje. Poslanci so o njej govorili v bibličnih metaforah – tako zaradi še vedno delujoče cenzure kot zaradi vsakomur znanega pomena svetopisemske *ezopovščine*. *Zaželena dežela* Slovencev, Hrvatov in Srbov, o kateri je ob koncu vojne dovolj umirjeno pisal Fran pl. Šuklje,³⁷ še nikoli ni obstajala – zato si jo je vsakdo lahko predstavljal po svoje.³⁸ Omadeževal je ni niti en poskus realizacije. Pokazalo se je, kako prav je imel Ivan Cankar aprila 1913, ko je Jugoslavijo označil za utopijo ter hkrati pripomnil, da imajo izmišljije te vrste »že od nekdaj to čudno lastnost, da se ponavadi uresničijo«.³⁹ Veliki pisatelj se je gotovo odlikoval z globokim poznavanjem sveta in ljudi. Spregledal je samo to, da nekatere utopije tudi potem, ko se uresničijo, niso realna, ampak fantazmagorična fakticiteta.

³⁶ Pomanjkanje hrane je v letih 1915–1918 močno prizadelo zahodno polovico habsburške monarhije; na Ogrskem hujših aprovizacijskih problemov niso poznali. Vlada v Budimpešti je tako pod Tiszovim kakor pod Wekerlejevim vodstvom preskrbovalne težave v Cislajtaniji izkoriščala za to, da je od Dunaja izsilila kakšno koncesijo.

³⁷ Prim. F. Šuklje, *Iz mojih spominov III*, Ljubljana 1929, 254–265.

³⁸ Jugoslavija ni bila jasno definirana niti po obsegu: eni so si jo predstavljali od Trsta, Vidma, Beljaka in Celovca do Drine, Zemuna in Temišvara, drugi od Tilmenta do Bitole, Ohrida in Skadra, tretji pa so menili, da bo v njej tudi Bolgarija.

³⁹ I. Cankar, *Zbrano delo. Petindvajseta knjiga*, Ljubljana 1976, 231.

SLOVENCİ IN LONDORSKI PAKT¹

UROŠ LIPUŠČEK

Londonski pakt, ki so ga v največji tišini zidov Foreign Offica v Londonu 26. aprila 1915 v navzočnosti njegovega glavnega arhitekta britanskega zunanjega ministra sir Edwarda Greya podpisali poslaniki Italije markiz Imperiali, Francije Cambon in carske Rusije grof Berckendorf, je, ne da bi se državniki tistega časa tega zavedali, že na začetku vojne dokončno zapečatil usodo Avstro-Ogrske, postal na mirovni konferenci v Versaillesu 1919–20 glavna ovira za demokratično ureditev povojne Evrope, hkrati pa spodbudil ekstremni italijanski nacionalizem in iredentizem, ki sta bila predhodnika fašizma v Italiji. Londonski pakt sodi, če parafraziram Maxa Webra, v koncept »idealnega tipa«, saj je bil podlaga za sprejetje številnih podobnih tajnih sporazumov. V očeh primorskih Slovencev je postal prisposodba za »polnokrvno imperialistično dejanje«, ki je po svojem bistvu in posledicah največja nesreča, ki je v novi dobi zadela Slovence.«²

Z londonskim paktom je bil slovenski narod razsekan na dve polovici, s tem pa so bile odpisane vse možnosti, da bi bili Slovenci v obdobju po prvi svetovni vojni prišli do samostojnejšega političnega nastopa. Medtem ko je bil neuspešen plebiscit na Koroškem v veliki meri posledica številnih napak, nesposobnosti in nerealnih »velikoslovenskih« ambicij slovenskih politikov tistega časa, je bil londonski pakt politično dejstvo, na katero Slovenci nismo imeli prav nobenega vpliva. Zavedanje, da smo eden izmed najmanjših narodov v Evropi, ki v razmerju političnih sil in velikodržavnih konceptov ob koncu prve svetovne vojne nima prav nobene možnosti, da se iz »nezgodovinskega« prelevi v »zgodovinski« narod s svojo državnostjo, je slovenske politike navedlo na edino logično pot, to je, poiskati zavetje v širši jugoslovanski skupnosti.

Sklepanje tajnih sporazumov je bilo v 18. in 19. stoletju stalna praksa ali, kot je dejal nek angleški diplomat na pogovorih s člani Wilsonove administracije aprila 1917 v Washingtonu, *order of the day*. S tovrstno diplomatsko dejavnostjo je na primer nemški železni kancler Bismarck ob koncu 19. stoletja vzdrževal občutljivi politični ekvilibrij v Evropi. Posebnost londonskega pakta je bila v tem, da sta ga ob izdatni podpori carske ruske diplomacije zasnovali

¹ V literaturi se je ime »londonski pakt« uveljavilo kot *terminus technicus*, ki omenjeni sporazum loči od drugih meddržavnih sporazumov, ki so bili prav tako podpisani v Londonu.

² Jože Pahor: »Čas in misel v Slovenskem primorju«. Razgledi, Trst, marec 1946, str. 97.

Velika Britanija in Francija, dve meščanski državi, ki sta boj proti pruskemu vojaškemu junkerstvu, za demokracijo in načelo nacionalnosti zapisali v svoje bojne prapore. Londonski pakt je tako kot drugi tajni sporazumi o delitvi ozemelj in interesnih sfer, ki so jih takrat kolonialne sile med seboj sklepale v Aziji in Afriki (takšne aranžmaje je na obeh ameriških celinah preprečevala t. i. Monrojeva doktrina), nastal iz čiste imperialistične nuje. Vsaj kar zadeva članice antante, ga je porodila tudi zagata, v kateri so se njihove armade znašle že nekaj mesecev po začetku vojne.

Potem ko Nemci v začetni fazi prve svetovne vojne niso uspeli streti francoskega odpora, kot je predvideval načrt, ki ga je izdelal šef nemškega generalštaba general Alfred von Schlieffen,³ in ko države antante niso zmogle zadati Nemčiji odločilnega protiudarca, se je začela uresničevati napoved britanskega pisca Normana Angellija,⁴ da bo svetovna vojna »vojna velikih iluzij«, v kateri bodo vse strani samo izgubile. Da bi prekinila zastoje na frontah, sta se oba sovražna tabora začela ozirati po zaveznikih, še posebej, ker je postalo jasno, da ne bo mogoče doseči zmage na glavnih bojiščih. Uspehi centralnih sil v spopadih z rusko vojsko v Galiciji leta 1914 in v začetku leta 1915, avstro-ogrska okupacija Beograda, začetek uspešne nemške podmorniške vojne proti Angliji, neuspešne britanske pomorske akcije proti Turčiji so diplomate antante navedle k sklepu, da je izid vojne v veliki meri odvisen od treh držav ob bokih glavnih vojaških operacij, to je od Italije, Romunije in Bolgarije. Po številnih diplomatskih pobudah in podkupovanjih je antanti uspelo na svojo stran pridobiti Italijo in Romunijo, Bolgarija pa je stopila na stran centralnih sil.

Antanta je sicer začela snubiti Italijo, takoj ko je Nemčija 1. avgusta leta 1914 napovedala vojno Rusiji. Francoski predsednik Poincaré je namreč ruskemu poslaniku v Parizu Izvolskemu, še preden je Nemčija napovedala vojno Franciji, Avstro-Ogrska pa Rusiji, dejal, da bi bilo »Italijo nujno pritegniti k antanti«, s čimer se je že naslednji dan strinjal tudi ruski zunanji minister Sazonov in predlagal, naj pogovore o tem vodi Francija. Britanski zunanji minister Grey je ruskemu poslaniku v Londonu Benckendorffu dva dni kasneje, 4. avgusta, dejal, da je potrebno Italiji »brezpogojno ponuditi tudi Trst kot tisto mesto, ki je za Italijo najpomembnejše in ki bo italijansko javno mnenje zadovoljilo bolj kot karkoli.«⁶

Vsaka država antante je seveda imela svoje posebne kalkulacije; Francozi, zaradi katerih se je Italija zaradi stalnega rivalstva, posebej v Sredozemlju, leta 1882 priključila trojni aliansi, so upali, da bodo lahko, če Italija stopi na stran

³ T. i. Schlieffenov načrt, izdelan leta 1905, je predvideval, da bo Francija zasedena oz. premagana v pičlih 42 dneh.

⁴ Omenjeni avtor je leta 1911 izdal uspešnico z naslovom »The Great Illusion«.

⁵ Milan Marjanović: Londonski ugovor iz godine 1915. Zagreb: JAZU 1960, str. 30.

⁶ Prav tam.

antante, več kot pol milijona vojakov, ki so bili nameščeni na italijanski meji, poslali na glavno bojišče in z njihovo pomočjo prebili nemško fronto; ruski generali so računali, da bo Avstro-Ogrska v primeru italijanskega napada prisiljena umakniti del svoje vojske iz Galicije in Bukovine, kar bi razbremenilo rusko vojsko. Ruski zunanji minister Sazonov je že 10. avgusta, torej dober teden dni po začetku vojne, predlagal Londonu in Parizu, da bi poslaniki držav antante v Rimu predlagali Italiji, da bi takoj začela z vojaškimi operacijami proti Avstro-Ogrski, s tem da bi »dobila Italija po vojni Trentino, Trst in Valono«. ⁷

Italijanska diplomacija je uvodne ponudbe antante vzela kot izhodišče za pogovore, ki jih je o tej temi sočasno vodila tudi z državami trojne zveze. Italija je bila ob začetku vojne sicer članica te zveze, ki je bila leta 1907 že četrtič obnovljena. ⁸ Ob avstro-ogrskem napadu na Srbijo je Italija formalno razglasila nevtralnost, zato ker je vlada na Dunaju ni predhodno obvestila o akciji; to je bilo v nasprotju s 7. členom pogodbe o trojni zvezi, ki je predvideval, da si bosta obe državi »prizadevali zadržati ozemeljski *status quo* na vzhodu in da bosta izkoristili svoj vpliv, da bi preprečili ozemeljske spremembe, ki bi bile neugodne za eno ali drugo podpisnico sporazuma«. ⁹ Tako nemška kot avstro-ogrska diplomacija sta napeli vse sile, da bi Italijo zadržali na svoji strani. Nemci so poslali v Rim na pogovore celo princa von Bülowa in pritiskali na Dunaj, naj pristane na italijanske zahteve. Na pogovorih, ki so trajali od decembra 1914 do začetka maja naslednjega leta, je rimska diplomacija v stilu beneških trgovcev avstro-ogrskim diplomatom postavljala vse večje zahteve. Marca 1915 je Sonnino terjal uresničitev stare iredentistične formule »Trentino in Trieste« in poleg južne Tirolske zahteval še Gradiško in Gorico, Trst bi skupaj z Nabrežino, Koprom in Piranom »postal avtonomna in neodvisna država, Avstro-Ogrska pa bi se morala odpovedati suverenosti nad njim. Trst naj bi postal svobodno pristanišče.« ¹⁰

Ker pohlepu novoveških rimskih gladiatorjev še ni bilo zadoščeno, je vlada na Dunaju 10. maja na izrecen pritisk nemškega kanclerja Italiji poleg južne Tirolske ponudila še Trst (čeprav bi habsburška monarhija brez strateško pomembnega pristanišča kot država težko preživela) in ozemlja zahodno od Soče. Trst bi dobil status svobodnega imperialnega mesta z italijansko univerzo, Italiji

⁷ Nav. d., str. 32.

⁸ Eden izmed največjih zagovornikov te zveze je bil vodja stranke »parlamentarnega centra« baron Sonnino, ki je že leta 1881 pozival k ureditvi odnosov z Avstro-Ogrsko in nastopal proti zahtevam italijanske iredente (z izjemo Trentina) ter razglašal, da je zveza z Avstrijo pomembnejša od posesti nekega malega kraja. Kot italijanski zunanji minister je več kot 30 let kasneje postal največji zagovornik italijanskega iredentizma in imperializma, posebej na mirovni konferenci v Versaillesu.

⁹ Uroš Lipušček: Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920. Ljubljana: Sophia 2003, str. 51.

¹⁰ Nav. d., str. 52.

bi bila priznana suverenost nad Valono, Avstro-Ogrska pa se ne bi vmešavala v notranje zadeve Albanije.¹¹ Izvedbo sporazuma bi jamčila Nemčija. Vendar je ta zadnja ponudba prišla prepozno, saj je italijanska vlada z antanto že 26. aprila podpisala tajni londonski pakt. Pa tudi sicer za Italijo ne bi bil sprejemljiva. Države antante so bile namreč njen »deviški« status pripravljene nagraditi z mnogo večjimi ozemlji.

Medtem ko je na obeh straneh agitirala za čimveč ozemelj, je italijanska diplomacija, ki se je bala, da se bo po zmagi antante na Balkanu preko Srbije bistveno povečal vpliv carske Rusije, začela potihem širiti idejo neodvisne Hrvaške kot nekakšne tamponske katoliške države, ki naj bi zaježila vpliv pravoslavne Srbije oz. njene večje zaveznice Rusije.¹² Omenjena ideja se je v zavezniških diplomatskih krogih pojavila že oktobra 1914.¹³ Idejo o neodvisni Hrvaški je srbska vlada, ki je že 21. septembra 1914 oblikovala načrt teritorialnega povečanja Srbije po morebitni zmagi, odločno zavrnila. Pašić je o srbskih ozemeljskih zahtevah obvestil Sazonova; Srbijo naj bi sestavljale »praktično vse jugoslovanske pokrajine Avstro-Ogrske: Vojvodina s Subotico in Temišvar, Slavonija, Dalmacija, Slovenija brez Slovenskega primorja in Hrvaška brez zahodne Istre. V ta načrt niso vključili Bosne in Hercegovine ter Črne gore, ker so jih šteli za integralni del Srbije.«¹⁴ Pašić je na koncu dopustil možnost, da bi bila Srbija Istro pripravljena deliti z Italijo, če bi Italija takoj stopila v vojno.¹⁵

V ozemlja, ki naj bi jih zajemala neodvisna Hrvaška, ki je bila zamišljena kot nekakšna italijanska vazalna država, bi bil, kot kažejo dostopni dokumenti, vključen tudi tisti del Slovenije, ki ne bi pripadel Italiji oz. bi ostal v Avstro-Ogrski. O razkosanju Avstro-Ogrske so torej v prestolnicah antante razmišljali že v času, ko so uradno še podpirali njen obstoj oz. ko so jo poskušali pridobiti na svojo stran s predpostavko, da bodo s tem bistveno oslabili nemški rajh. Če bi bil omenjeni koncept uresničen, bi bili Slovenci razdeljeni med tri sosednje države. Sodeč po dogajanju po kapitulaciji Avstro-Ogrske, bi Italijani zasedli tudi Ljubljano. Od Slovenije ne bi ostalo nič, razen pomisli o »zedinjeni Sloveniji«.

Srbska vlada, ki je bila, kot dokazujejo ohranjeni arhivski dokumenti, na tekočem s tajnimi pogajanji, ki jih je imela antanta z diplomacijami Italije,

¹¹ Prav tam.

¹² Katera država je prišla na to idejo, si zgodovinarji še niso na jasnem, čeprav se zdi logično, da bi jo lansirala vlada v Rimu. Knezu Pavlu Karađorđeviću je med njegovim obiskom v Rimu 1916. leta na primer italijanski kralj Umberto dejal, da »omenjena pobuda ni italijanska, ampak so jo dali Rusi« (Đorđe Radenković: Pašić i Jugoslavija. Beograd: Javno poduzeće službeni list 1999, str. 130.)

¹³ Đorđe Đ. Stanković: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije. Beograd: Nolit 1984, str. 50.

¹⁴ Nav. d., str. 49. V noti, ki jo je Pašić predal poslanikom antante tri tedne prej, srbska vlada zahteva razširitev samo na ozemlja, na katerih žive Srbi in Hrvati. Slovencev takrat še ne omenja.

¹⁵ Milan Marjanović: Londonski ugovor iz godine 1915, str. 51.

Romunije in Bolgarije, je začela široko diplomatsko protiofenzivo, obenem pa je v t. i. niški deklaraciji, ki je bila objavljena 7. decembra 1914, tudi uradno formulirala svoje vojne cilje oz. ozemlja, na katera je računala po vojni. Tako v niško deklaracijo kot tudi v načrt povečanja Srbije, ki ga je Pašić oblikoval v svojih inštrukcijah diplomatom 21. septembra 1914, je bila Slovenija vključena na pobudo kustosa etnografskega muzeja v Beogradu, slovenskega rojaka iz Bele krajine dr. Nika Županiča.¹⁶ Pašić je takrat namreč zelo malo vedel o Slovencih. Člana tajnega društva Preporod Fabjančič in Zorc sta se poleti leta 1911 med obiskom v Beogradu pogovarjala tudi s srbskim ministrskim predsednikom. »Nemalo sta se začudila, ko ju je Pašić ogovoril: 'Vas dvojica ste Slovaci, studenti ... pa jest, znam ja to, Slovaci, Slovenci ...'«¹⁷

Nikola Pašić, ki je ocenjeval, da je pobuda o ustanovitvi neodvisne Hrvaške glavna ovira za ozemeljsko razširitev Srbije, je zaradi vse bolj alarmantnih poročil, ki so mu jih pošiljali poslaniki, predvsem pa najbolj prodoren član jugoslovanskega odbora Frano Supilo iz Petrograda, o vse večjem popuščanju zaveznikov Italijanom, spomladi leta 1915 nameraval ta problem razčistiti osebno z obiskom v Petrogradu. Zunanji minister Sazonov mu je odgovoril s kratkim »njet«. Meglo, ki je nastala v pogledu poteka pogajanj z Italijo, je nato razčistil Supilo, ko se je, tudi spomladi leta 1915, srečal z vrsto carskih ministrov, knezov in generalov. Med pogovorom je zunanji minister Sazonov – še pred podpisom tajnega pakta – pritrdil njegovi ugotovitvi, da so Rusi Jugoslovane prepustili Italijanom, in se pri tem izgovarjal na težak položaj na frontah. Knez Jusupov pa mu je razkril še en razlog za nezainteresiranost Rusov za usodo dela zahodnih Slovanov. Dejal mu je: »Ves problem je v tem, da je pet milijonov vaših ljudi katolikov. Kako drugače bi bilo, če bi bili pravoslavni. Vi poslušate papeža, torej imate poglavarja izven države.«

Čeprav srbska vlada uradno ni bila obveščena o vsebini tajnega pakta, ji je bila v grobem znana. Rusija je sicer, kot potrjujejo diplomatski dokumenti, do določene mere podpirala srbske zahteve in preprečevala Italiji, da bi dobila celotno Dalmacijo.¹⁸ Cilj carske diplomacije je bil, Srbiji omogočiti predvsem

¹⁶ Dr. Niko Županič je bil med vojno poleg dr. Bogumila Vošnjaka drugi slovenski član jugoslovanskega odbora v Londonu. Med drugim je agitiral tudi med ameriškimim slovinci v ZDA. Županič je za srbsko vlado narisal tudi prvi etnični zemljevid jugoslovanskega ozemlja oz. ozemlja, na katerem živi, če se izrazim v žargonu tistega časa, »troimeni« jugoslovanski narod. Je avtor vrste etnoloških študij in razprav. Po vojni je bil kot ekspert član jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Versaillesu.

¹⁷ Ivan Janez Kolar: Preporodovci 1912–1914. Kamnik: Tiskarna A. Slatnar 1930, str. 48.

¹⁸ Zato, da bi imela Srbija vsaj eno večje пристanišče, je Sazonov Italijanom preprečil, da bi dobili tudi Reko. Kot potrjujejo diplomatski dokumenti, carska Rusija tudi Srbije ni povsem podpirala. Rusija je na primer skupaj z Italijo nasprotovala angleškemu predlogu, da bi Srbija postala podpisnica londonske deklaracije o separatnem miru (5. septembra 1914), češ da Srbija kljub velikim vojaškim uspehom še nima položaja velike države in bi njen pristop otežil že tako težko sporazumevanje med zavezniki. Očitno se je carska Rusija zavedala, da njeni in srbski (jugoslovanski) cilji na Balkanu niso istovetni, zato jo je poskušala držati v podrejenem položaju.

dostop do morja in priključiti tista ozemlja, na katerih so živeli (pravoslavni) Srbi. Pravoslavje je bilo ena izmed najpomembnejših prvin ruske zunanje politike; »matjuška« Rusija se, povedano z drugimi besedami, ni dosti brigala za usodo tistih Slovanov, ki niso bili pravoslavne vere.

Da ne bi oskrunili ortodoksnega pravoslavja, ki ga je na carskem dvoru takrat širil Rasputin, Rusija tudi ni bila naklonjena ustanovitvi kakršnekoli Jugoslavije. Bala se je namreč, da bi bili pravoslavni v njej podrejeni. Zato ni naključje, da Sazonova usoda Slovencev sploh ni zanimala. Dvema srbskima odposlancema, Ljubi Stojanoviću in Aleksandru Beliću, ki ju je Pašić maja 1915. leta poslal v Petrograd, je Sazonov izrekel zgodovinske besede: »O Hrvatih in Slovencih vam ne morem nič reči. Oni se tolčejo proti nam, zato vam izjavljam: če bi bilo potrebno, da se ruski narod bori z orožjem samo pol dneva, da bi osvobodili Slovence, jaz na to ne bi pristal.«¹⁹

Za razliko od Sazonova je bila večina takratnih slovenskih politikov prežeta z vseslovansko idejo. O carski Rusiji in njenem panslavizmu so imeli očitno zelo romantične predstave. To potrjuje tudi srečanje bivšega ljubljanskega župana Hribarja s Sazonovom v Petrogradu leta 1914 (med obiskom predsednika srbske vlade Pašića, ki je Hribarja priporočil Sazonovu). V svojih spominih je Hribar zapisal, da je Sazonova poskušal spodbuditi, naj slovenski narod vzame pod svojo »mogočno zaščito«. Iz pogovora je bilo razvidno, da ruski zunanji minister »Slovence sicer po imenu pozna, da pa o njih ničesar ne ve«. Pogovor je Hribar končal z opozorilom, naj v bližnji bodočnosti, ko se bo reševala usoda južnih Slovanov – in to ob obalah Neve – varuje Trst pred italijansko pohlepnostjo ter ga obvaruje za Jugoslavijo.²⁰

V Promemoriji, ki jo je Supilo napisal po pogovorih z vodilnimi ruskimi državniki spomladi leta 1915, je v prvi od dvanajstih točk zapisal: »Sazonov: ne ve, kdo so Slovenci in da sploh obstajajo.«²¹ Dejstvo, da je Supilo Slovence umestil na prvo mesto, dokazuje, da je to vprašanje štel za zelo pomembno pri uresničevanju jugoslovanske ideje. In več kot očitno je, da je Sazonov, ki se je le leto dni pred Supilom v Petrogradu sestal z Ivanom Hribarjem, Supilu lagal, ko je trdil, da ne ve za obstoj Slovencev. Verjetno se mu je bilo tako lažje izmakniti dajanju kakršnihkoli obljub »južnoslovanskim katoliškim družjam«. Zelo težko je namreč verjeti, da bi na Slovence oz. pogovor s Hribarjem preprosto pozabil. Ali pač? Dejstvo je, da to njegovo prvo in tudi edino srečanje s katerim od slovenskih politikov na Sazonova vsaj javno ni naredilo nika-kršnega vtisa.²²

¹⁹ Đorđe Radenković: Pašić i Jugoslavija, str. 129.

²⁰ Ivan Hribar: Moji spomini, II. del. Ljubljana: Slovenska matica 1984, str. 74–75.

²¹ Dragoslav Šepić: Pisma i memorandumi Frana Supila 1914–1917. Beograd: Naučno delo 1967, str. 71.

²² Slovenski politiki so imeli takrat, objektivno gledano, kot državljani Avstro-Ogrske do najvišjih

Srbski predsednik Pašić je sprva ostro nasprotoval italijanskim aspiracijam in dejal poslanikom antante, da šteje koncesije Italiji za odprte, srbska skupščina pa je sprejela resolucijo, ki je pozivala podpisnice, naj zadržijo izvajanje sporazuma. Kot realistični politik je Pašić uvidel, da bo z Italijo moral najti nekakšen *modus vivendi*. Najbolj drastičen dokaz tega zasuka je bila izjava, v kateri je Italiji priznal pravico do hegemonije na območju Jadrana. Med obiskom v Rusiji spomladi leta 1916 je za rusko Slovo izjavil, da je »uveljavitev (italijanske, op. avt.) predominacije na Jadranu popolnoma v sozvočju z enakopravnim upoštevanjem srbskih in italijanskih interesov. Italijanska predominacija je lahko ne samo uveljavljena, ampak tudi zajamčena, brez okupacije področij, ki so predmet srbskih aspiracij.«³² Srbska vlada se je očitno sprijaznila s politiko *fait accompli* in je poskušala najti čimveč prostora za takšen sporazum z Italijo, ki bi omogočal tudi ozemeljsko širitev Srbije predvsem s priključitvijo Bosne in Hercegovine ter izhodom na morje na območju Šibenika, kjer so živeli Srbi.

Kljub strogi tajnosti, v kateri je bil podpisan londonski pakt, so se govorice o njegovem obstoju kmalu razširile po Evropi. Poleg srbske diplomacije so za obstoj tajnega dogovora vedeli tudi člani Jugoslovanskega odbora v Londonu, saj ga je prvi odkril prav njegov član Frano Supilo. O njegovem obstoju sta bila torej od vsega začetka obveščena tudi oba slovenska člana odbora, dr. Bogumil Vošnjak in dr. Niko Županič. Zaenkrat še niso znani dokumenti, ki bi kazali na to, da so člani Jugoslovanskega odbora slovenske in hrvaške politike doma, posebej pa člane Jugoslovanskega kluba na Dunaju obvestili o obstoju omenjenega sporazuma. Stiki med emigrantskimi in domačimi politiki so bili namreč v prvih dveh letih vojne skoraj popolnoma prekinjeni. Dr. Bogumil Vošnjak je sicer pisal prvovrstne znanstvene knjige o Slovencih, ki so jih vestno prebirali v Foreign Officu in State Departmentu, in pošiljal številne diplomatske note, vendar še zdaleč ni bil tako prodoren kot Supilo. Slovenci so bili takrat namreč v še mnogo težjem položaju kot Hrvati. To potrjuje tudi Supilova opazka, da so se »veliki« o Hrvatih še pripravljani pogovarjati, o Slovencih pa nikakor.

Prvo novico o londonskem paktu sta Slovenec in Slovenski narod objavila 24. maja, torej komaj slab mesec potem, ko je bil podpisan. Prenesla sta skoraj identični tekst italijanske revije *Idea Nazionale*, ki s presenetljivo natančnostjo opisuje glavne točke tega sporazuma. Po verziji, ki jo predstavlja Slovenec, je Italija pogodbo s trojnim sporazumom sklenila 23. aprila, po pisanju Slovenskega naroda pa 27. aprila. Italiji so, kot navaja Slovenec, obljubili:

1. Južno Tirolsko do Brennerja.

³² Milan Marjanović: Londonski ugovor iz godine 1915, str. 354.

2. Svobodno postopanje v Jadranskem morju.
3. Trst, Istro in Dalmacijo do Neretve.
4. Pripozna se posest Valone in pravice v južni Albaniji.
5. Udeležba pri pridobitvah v Turčiji v isti meri kot druge velesile trosporočuma.
6. Izpremembe mej na vzhodu in na zahodu Libije.
7. Gospodarske ugodnosti med vojsko.³³

Oba takratna vodilna slovenska časopisa sta torej javnost o obstoju sporazuma obvestila dokaj hitro in natančno. Trditve Henrika Tume,³⁴ da je šele on (kot ocenjuje Pleterski, verjetno spomladi leta 1917) obvestil tajnika Jugoslovanskega kluba Gregorja Žerjava o njem, torej ne more biti točna.³⁵ Eno izmed doslej še nepojasnjenih vprašanj je, zakaj takratni slovenski politiki niso verjeli poročilom o njegovem obstoju oz. zakaj so o njem molčali. Na pogovorih, ki jih je imel predsednik Narodnega veča dr. Anton Korošec novembra 1918 v Parizu z zaupnikom ameriškega predsednika Wilsona, vsaj po ameriški verziji zapisnika ni bila izrečena niti ena opazka na ta račun, čeprav se je Korošec takrat z Američani pogovarjal prav o italijanski okupaciji slovenskih ozemelj na podlagi tajnega londonskega pakta.³⁶ Slovenski politiki o paktu javno morda zato niso veliko govorili, da ne bi med ljudmi ustvarjali malodušja, ali pa tudi zaradi zavedanja, da je pakt nekaj, česar ni mogoče spremeniti.

Dogodki po koncu prve svetovne vojne, v katerih je Italija v imenu antante okupirala večino ozemelj, ki so ji pripadala po londonskem paktu, so potrdili pravilnost Tumovih ocen, da pomeni zmaga antante tudi zmago italijanskih osvajalskih teženj. Pokazalo se je namreč, da so bile Wilsonove napovedi o samoodločbi in novih državnih mejah z Italijo vzdolž jasno razpoznavnih črt samo prazne obljube. Na konferenci v Versaillesu je Wilson sicer večkrat ostro nasprotoval tajnim sporazumom. Na koncu pa je vendarle popustil pod italijanskim pritiskom in v bistvu legaliziral tajni londonski pakt, čeprav je njegov znameniti

³³ Italija sklenila pogodbo s trojnim sporazumom dne 23. aprila. Slovenec, 24. maj 1915, str. 1.

³⁴ Henrik Tuma: Iz mojega življenja. Ljubljana 1937, str. 360–362.

³⁵ Pleterski navaja, da je dr. Henrik Tuma po posredovanju dr. Ivana Prijatelja avgusta 1917 med obiskom na Dunaju v Dunajskem dvornem arhivu iz publikacij, ki so jih izdajali v državah antante, razbral glavne točke londonskega pakta. V Prijateljevi zapuščini je, kot piše Pleterski, dokaj obširna dokumentacija prav o londonskem paktu, ki jo je sestavil Gregor Žerjav. (Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 214–215.)

³⁶ V ameriških arhivih sem sicer našel dva dokumenta, ki potrjujeta, da je bil londonski pakt ena od pomembnih tem njegovih pogovorov z ameriškimi politiki in diplomati. Ameriški poslanik v Parizu Sharp je po razgovorih s Koroščem 20. novembra 1918 poročal v Washington, da »tako dr. Trumbić kot dr. Korošec najostreje nasprotujeta londonskemu paktu.« (The Ambassador in France to the Secretary of State. Paris, November 20, 1918. FRUS 1919, Paris Peace Conference II, str. 301–303.) – 13. novembra 1918 je ameriški poslanik v Švici Stovall obvestil Washington o pismu, ki mu ga je poslal Korošec in v katerem protestira, ker »se črta premirja na žalost ujema z londonskim paktom, ki je bil sklenjen proti željam in pravicam Jugoslovanov ...« (The minister in Switzerland to the Secretary of State. November 13, 1918. FRUS 1919, Paris Peace Conference II, str. 291.)

program 14 točk že od prve točke naprej, v kateri je postavil zahtevo po javni diplomaciji, temeljil na predpostavki, da bodo tajni sporazumi razveljavljeni.

Wilson bi se lahko na eleganten način rešil londonskega pakta, ki je kot Damoklejev meč visel nad mirovno konferenco, če bi na primer pristal na izrecne slovenske in jugoslovanske zahteve, naj o usodi spornih ozemelj odloči plebiscit. Wilson, ki je bil kasneje glavni protagonist koroškega plebiscita, na te zahteve zaradi italijanskih pritiskov in nedorečene francoske in britanske politike ni pristal. Tako britanska kot francoska diplomacija sta sicer svetovali Italijanom, naj se sporazumu odpovedo, vendar sta Wilsonu hkrati dali vedeti, da bosta v primeru, če o tem vprašanju ne bodo dosegli kompromisa, vztrajali pri njegovih določilih. Če bi iz načelnih razlogov londonski pakt padel, bi se namreč postavilo tudi vprašanje obstoja drugih tajnih sporazumov, na primer tistih, s katerimi sta si Francija in Velika Britanija razdelili turški imperij. Na to pa nobena od obeh kolonialnih sil seveda ni pristala.

Dokumenti iz ameriških arhivov potrjujejo, da je dovršen del ameriške delegacije na mirovni konferenci, vključno s polkovnikom Housom, Wilsonovim najtesnejšim sodelavcem, za predsednikovim hrbtom podpiral italijanske zahteve. Potem ko se je Wilson ob koncu leta 1919 umaknil in se ni več ukvarjal z reševanjem tega problema, je prevladala čista logika tajnega londonskega pakta. Nekdanji kranjski deželni glavar dr. Šušteršič je marca 1919 poskušal vstati od mrtvih s predlogom vladi v Rimu, naj od pakta odstopi in Slovencem ter Hrvatom omogoči, da bi pod njenim okriljem ustanovili samostojno katoliško državo. Tržaški Slovenci, združeni v društvu Edinost, pa so 19. maja 1920 preko slovenske deželne vlade poslali jugoslovanski delegaciji v Pariz zahtevo za »ustanovitev neodvisne nevtralne vmesne države (*état tampon*), ki naj bi obsegala vse sporno ozemlje med našo državo in Italijo, to je vse pokrajine, ležeče med staro avstrijsko-italijansko mejo in sedanjo italijansko-jugoslovansko demarkacijsko črto.«³⁷ Obe pobudi sta ostali zaprašeni v diplomatskih arhivih. Italija je novembra 1920 ob asistenci Velike Britanije in Francije prisilila Jugoslavijo, da je podpisala rapalsko pogodbo, s katero je sankcionirala londonski pakt.

Na začetku vojne oz. ob podpisu londonskega pakta smo bili Slovenci klasičen objekt imperialistične delitve sveta. Države antante so takrat šele oblikovale svoj program. Vojna se je namreč začela kot klasičen imperialistični spopad za prevlado v Evropi, zato se je ameriški predsednik Wilson, ki je ob začetku vojne postavil moralni enačaj med centralnimi silami in antanto, zavzemal za mir brez zmagovalcev (*peace without victory*). Liberalno noto je vojnim ciljem antante dal šele z mirovnim programom, ki ga je objavil, potem ko so se ZDA aprila 1917 vpletle v vojno, in tudi z znamenitim programom 14

³⁷ Dopis ministrstvu inostranih dela. Beograd – Ljubljana, 19. maja 1920. Dok. št. 30/4. Arhiv Jugoslovanskega odbora, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zagreb.

točk januarja 1918, v katerem je, čeprav tega pojma sploh ni omenil, uzakonil načelo samoodločbe.

Države antante se v prvi fazi vojne niso posebej zanimale za t. i. načelo narodnosti, kaj šele za usodo nekega majhnega, neznanega nezgodovinskega naroda brez države. Slovenci smo bili zato eden redkih evropskih narodov, »ki mu je grozila smrt«. Na to je posebej dramatično opozarjal evropsko in ameriško javnost v svojih delih Umirajoče carstvo in Branik proti Nemčiji dr. Bogumil Vošnjak. Na konferenci v Versaillesu so podobno usodo kot Slovenci doživeli tudi Kurdi, saj jim velike sile, zato da ne bi porušili labilnega kolonialnega ravnotežja, ki je nastalo v tem delu sveta po razpadu otomanskega cesarstva, niso priznale pravice do lastne države in so jih razdelile med kar štiri sosednje države.

Velikih sil usoda malih, t. i. nepolitičnih narodov kljub poudarjeni pravici do samoodločbe ni zanimala. Prehod v kategorijo političnih narodov sta Slovencem omogočila šele sprejem majniške deklaracije, s katero smo leta 1917 velike sile opozorili na svoj obstoj (s tem ko smo se vpletli v proces preoblikovanja oz. rušenja hasburške monarhije),³⁸ in vzpon deklaracijskega gibanja v zadnjem letu vojne. Na mirovni konferenci so naši politiki nastopali kot predstavniki resda majhnega naroda, vendar z jasno izraženo narodno identiteto, kar je razvidno tudi iz pogovorov, ki so jih imeli s predstavniki velikih sil, ki so krojili usodo mirovne konference.

Velike sile, med katere se je po koncu vojne vrinila tudi Italija, nam z izjemo ZDA takrat niso bile naklonjene. Zato so slovenski politiki igrali predvsem ali samo na Wilsonove karte. Naivno so verjeli zagotovitom, da bodo ZDA evropskim državam predale svoj liberalni program in jih tako prisilile, da se bodo odpovedale tajnim sporazumom. Ameriški veleposlanik v Franciji William Sharp je na primer v pogovoru, ki ga je imel s člani Jugoslovanskega odbora (Trumbić, Hinković in Gregorin) v Parizu 23. aprila 1917, neposredno po ameriški vojni napovedi Nemčiji zagotovil, da so »ZDA vstopile v vojno prostih rok in jih nič ne veže. Prevzele bodo ogromne žrtve, ki jih bo zahtevala vojna, zato da bi bili ustvarjeni pogoji za trajen mir. Ta pa ni mogoč, če bo temeljil na krivicah. Amerika je pri tem zaščitnica malih narodov in ne bo dopustila nikakršnih krivic proti komurkoli. Vsaka krivica bi namreč lahko postala izvor nove katastrofe za človeštvo in vse ogromne žrtve bi bile zastonj. Amerika ne bo nikomur dopustila, da odvzame katerikoli del jugoslovanskega ozemlja.« »You will not be robbed,« je dejal energično. »Največje jamstvo za

³⁸ V ta čas sodi tudi prvo zanimanje ameriške diplomacije za Slovence. Na zahtevo državnega sekretarja Lansinga je Albert Putney, šef oddelka za Bližnji vzhod v State Departmentu, leta 1917 izdelal študijo o potencialnih scenarijih na področjih, kjer so živeli južni Slovani. V tej študiji so ameriški diplomati prvikrat opazili, da obstajamo. Takrat so ocenjevali, da bi bilo najbolj primerno, če bi ostali del neke razširjene Avstrije.

to je predsednik Wilson.«³⁹ Ameriška diplomacija je torej tudi sama pomagala ustvarjati nerealna pričakovanja.

Podobno zagotovilo je mnogo kasneje, novembra 1918 na pogovorih v Parizu, predsedniku Narodnega veča dr. Antonu Korošcu osebno dal tudi Wilsonov zaupnik House, ko je rekel, da je italijanska okupacija slovenskih ozemelj samo začasna in da se bo na koncu vse uredilo, zato naj se Slovenci sprijaznimo z italijansko zasedbo.⁴⁰ Korošec je House obljubil, da bo ravnal po njegovem nasvetu in svetoval predstavnikom Narodnega veča, naj bodo mirni in hladnokrvni. Korošec takrat seveda ni vedel, da je House Italijanom dovolil okupacijo ozemelj, ki so Italiji pripadala po določitih londonskega pakta, povsem na svojo roko, brez predsednikove odobritve.⁴¹ Potek mirovne konference je pokazal, da je bilo naslanjanje na Wilsona iluzorno, saj je ta postopoma popuščal italijanskim zahtevam. Korošec se je tega zavedal, zato ni pristal na to, da bi jugoslovansko-italijanski spor predali v izključno arbitražo ameriškemu predsedniku. Vlada v Beogradu ga je sicer preglasovala, vendar na arbitražo kasneje Italijani niso pristali.

Londonski pakt je, kot sem ocenil že na začetku, res usodno zaznamoval slovensko zgodovino v 20. stoletju. Gledano z današnje perspektive, Slovenci v prvem soočenju z različnimi interesi velikih sil (v ta krog se je ob koncu vojne večče vrinila tudi Italija) nismo imeli nobene možnosti za uspeh. Ruske carske diplomacije v začetku vojne ni zanimal patronat nad Slovenci, ki si ga je »navdušeni vseslovan«⁴² Ivan Hribar pred vojno tako želel predvsem zato, da Slovenci ne bi postavljali ovir njenemu glavnemu interesu, da bi z žrtvovanjem dela slovenskega ozemlja privabili Italijo na stran antante. Francoski in britanski diplomaciji Slovenci nismo bili pomembni, so pa Britanci priznali vsaj to, da je londonski pakt sporen. Britanski zunanji minister Balfour je med obiskom v Washingtonu januarja 1918 izjavil, da je sporazum opravičljiv s

³⁹ D. Hinković: Jugoslovani in Amerika. Zapisnik o srečanju delegacije JO z ameriškim veleposlanikom Sharpom. Dok. št. 1/36. Arhiv Jugoslovanskega odbora, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti Zagreb.

⁴⁰ Več o tem glej v Uroš Lipušček: Ave Wilson: ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, str. 166.

⁴¹ Narodna vlada je pokazala kapitulantski odnos do italijanske okupacije še pred omenjenim srečanjem. Njen predsednik vitez Pogačnik je namreč že 4. novembra ob podpisu premirja na seji vlade predlagal, naj primorski župani pozdravijo italijanske čete, češ da bo o končnem statusu teh ozemelj odločala mirovna konferenca. Takratni slovenski politiki so torej povsem ignorirali obstoj londonskega pakta. Grdina navaja, da so slovenski politiki že leta 1914 razmišljali o nevarnosti italijanske okupacije. Evgen Lampe je v svoj dnevnik 2. novembra zapisal naslednji dialog med dr. Šušteršičem in dr. Tavčarjem: »Šušteršič: 'Če imamo vojsko z Italijo, je Lah lahko v štirih dneh v Ljubljani. Kaj boste vi tedaj storili, gospod župan?' Tavčar: 'Dal si bom sestaviti italijanski govor in jim bom šel nasproti. V tem govoru bo stalo: Mi smo mimi ljudje, prebivalstvo ne bo delalo sovražnosti, dajte tudi vi nam mir...'« (Igor Grdina: Slovenci med tradicijo in perspektivo. Ljubljana: Claritas 2003, str. 247). – Čez štiri leta je Narodna vlada očitno razmišljala podobno kot ljubljanski župan na začetku vojne.

⁴² Igor Grdina: Slovenci med tradicijo in perspektivo, str. 247.

strateškega, ne pa z nacionalnega vidika. »V imenu strateške nujnosti je bil storjen hud zločin proti načelu nacionalnosti,« je dejal.⁴³ Kot takšen je tajni londonski pakt, ki občasno še vedno straši po naših krajih, tudi prišel v zgodovino.

⁴³ Uroš Lipušček: Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920, str. 60.

SOŠKA FRONTA IN NJENO SLOVENSKO ZALEDJJE

DAMIJAN GUŠTIN

I.

Avstro-Ogrska je 28. julija 1914 napovedala Srbiji vojno še z upanjem, da bo ta ostala omejena. Vendar pa se je v manj kot dveh tednih razvila v vojno med evropskimi velesilami, povezanimi v obe vojaški zvezi, nevtralnost je obdržala le Italija. Avstro-Ogrska se je tako morala vojaško soočiti tudi z rusko vojsko, ki je takoj začela prodirati proti severovzhodni meji monarhije. Tako je za Slovence – avstroogrske vojake vojna pomenila vojskovanje daleč na Balkanu in v Galiciji, na dveh oddaljenih koncih monarhije. Vojna se je tako za slovensko zaledje zdela daleč, čeprav je v svojih posledicah takoj segla tudi v dežele, naseljene s Slovenci; vedno več je bilo padlih, pojavili so se prvi konfiniranci in begunci s severovzhoda, vojni ujetniki, ranjenci, uvedene so bile vojne dajatve in omejitve.¹

Ko se je spomladi 1915 odprla kot možna črta spopada Avstro-Ogrske in Italije, ki je medtem zamenjala stran, celotna 600-kilometrski mejna črta med obema državama, je za vojaške strokovnjake, stratege in načrtovalce bilo jasno, da bo eno od najpomembnejših prizorišč bojev območje med južnim robom Alp in Jadranskim morjem, ki je odpiralo strateške možnosti obema stranema, hkrati pa je bilo tudi za vojskovanje najugodnejši teren.² Predvidevanja so se uresničila; italijanska vojska je maja 1915 v Benečiji in Furlaniji zbrala večino svoje za bojevanje namenjene vojske, dve armadi, in avstro-ogrsko vojaško poveljstvo je s skromnimi silami, ki jih je imelo v prvem trenutku na voljo, poskusilo zamašiti vpadnice na to območje. Že pozimi in zgodaj spomladi so začeli graditi s civilnimi delavci utrdbe in strelske jarke na Kuku, Nanosu. Najprej so vojaške oblasti zbrale rezervo, med njimi manj kot 18 let stare mladostrelce, črnovojnike in dopolnilne enote slovenskih polkov.

24. maja 1915 so italijanske sile začele vojaške operacije. Preboj pri Gorlicah je avstro-ogrski vojski omogočil tudi izdvojitev nekaj sil za okrepitev

¹ Prim. Petar Tomac: Prvi svetski rat. Beograd 1977, str. 242–254; Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers : Oesterreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg. Graz, Wien, Köln, 1993, str. 63–188. Na mikroravni lahko opazujemo prve pojave vojne v dnevniku Frana Milčinskega: Dnevnik 1914–1920. (ur. Goran Schmidt). Ljubljana 2000, str. 17–47.

² Ivan Hmelak: Soška fronta. Koper 1968, str. 16–19; Davorin Vuga: Soška fronta 1915–1917 / Isonzofront. Maribor 1990, str. 24–27.

obrambe proti Italiji. Tedaj jih ni bilo na vseh 600 km več kot 45 bataljonov. Ustanovili so novo 5. armado, na njeno čelo pa postavili prekaljenega in do tedaj uspešnega generala Svetozarja Borojevića pl. Bojno, na tirolsko fronto pa 11. armado feldmaršala Dankla. Borojevićevemu odločnemu vojaškemu karakterju in začetnemu italijanskemu obotavljanju v izvajanju operacij gre pripisati, da se je obramba vzpostavila in obdržala takoj za italijansko-avstrijsko mejo.³

Soška fronta je nastala že v tisti fazi vojne, ko je bilo jasno, da je doba »hitre vojne« prešla v dobo »sedeče vojne« in ni bilo pričakovati velikih premikov bojnih črt. Največ, kar je bilo pričakovati – in tudi nuja, da bi se strateški položaj lahko spremenil – je bilo razbitje takšnih obojestranskih obrambnih postavitev. Nemška in avstro-ogrska vojska sta sočasno, v začetku maja 1915, izvedli na vzhodni fronti pri Gorlicah uspešen preboj ruske fronte, ki je rusko vojsko prisilil v obsežne umike.⁴ Gotovo tudi vojska napadalka na soški fronti, bila je to do končnega kobariškega zloma oktobra 1917 vedno le italijanska vojska, ni bila usposobljena za t.i. hitro bojevanje, tako kot si ga je zamišljala nemška ali francoska vojska, niti ni bila povsem pripravljena za vojno. Prav zato je avstro-ogrsko vrhovno poveljstvo lahko precej zanesljivo računalo, da bo trdna obrambna postavitve pomenila veliko prepreko novemu avstro-ogrskemu nasprotniku, upanje pa je še povečevala ugodna geografska konfiguracija. Pomembno mu je bilo le, da vzdrži prvo prodiranje italijanskih sil. Prav v tej luči moremo gledati tudi ustanavljanje enot c. kr. prostovoljnih strelcev, katerih delovanje je bilo pozneje dokaz patriotičnosti.⁵ Frontna črta v višinah nad desnim ali levim bregom Soče ter na kraškem robu je nastala v spletu začetnega součinkovanja dveh oboroženih sil, avstrijske, ki je izkoristila priložnost za obrambo tik za državo mejo, in italijanske, ki je z zadržanim začetnim nastopom dopustila, da ni bojna črta nastala tam, kjer si jo je želela, v globini avstro-ogrškega državnega ozemlja, kjer bi lahko že obvladala tisto, zaradi česar je Italija sploh šla v vojno, torej ozemlja, ki jih ji je obljubljal londonski sporazum z antantnimi silami.⁶

Na frontni črti, ki je tekla od Rombona preko Bovške kotline na Javoršček, Krn, Mrzli vrh, Kolovrat, Sabotin in po kraškem robu, sta se razporedili dve vojski, ki sicer nista bili povsem enakovredni ne številčno ne po odločujoči bojni tehniki – topništvu, sta pa bili toliko izenačeni, da sta si lahko parirali. Napadalka – italijanska vojska nikoli ni dosegla tiste običajno pričakovane trikratne premoči, ne v topniških cevih ne v vojaštvu. Iz tega je izhajala relativna stalnost bojne črte, ki se je v 29 mesecih sicer vedno znova v manjših korakih

³ Prim. Hmelak, *Soška fronta*, str. 9–19.

⁴ Tomac, *Prvi svetski rat*, str. 254–256.

⁵ Slovenec, 15. 5. 1915, Ustanovitev cesarsko kraljevih prostovoljnih strelcev na Kranjskem.

⁶ Piero Pieri: *L'Italia nella prima guerra 1915–1918*. Torino 1965; Rodolfo Corselli: *La grande guerra 1915–1918 alle fronti italiani*. Bologna 1942.

premikala v škodo branilke, najnevarneje na Spodnjem Krasu in na Banjščicah, premiki bojne črte pa vendar niso bili tolikšni in taki, da bi bistveno predru- gačili njeno osnovno zastavitev iz junija 1915 – vse do končnega preloma med 25. in 26. oktobrom 1917.⁷ Na srečo za državo, pa tudi Slovence se je bojna črta ustalila takoj za državno mejo. Vojna vihra in uničenje se tako nista prevaila preko velikega dela slovenskega ozemlja, kot bi se, če bi šla, kot so predvideli vojni krogi, v globino na razvodnico med Savo in Dravo in na Karavanke. Toda, zakaj bi bila to sreča za Slovence? Ali je bila prizadetost zahodne slo- venske pokrajine kaj manjša, kot bi lahko bila prizadetost sredine nacionalnega ozemlja, če bi se obrambna črta res vzpostavila na Karavankah in Trojanah? Na to vprašanje ne moremo odgovoriti zgolj z metodo zgodovinarja, lahko le s pre- cejšnjo verjetnostjo predvidevamo, da bi bila uničenje pokrajine in selitev ljudi bolj razsežna kot pa to, ki je zajelo okoli 20 km širok pas relativno manj na- seljenega območja.

Soška fronta je bila največja vojaška naprava z največjo koncentracijo vojaštva in vojaške tehnike v zgodovini slovenskega ozemlja. Ta fronta je na odseku med Jadranskim morjem in Rombonom imela na avstro-ogrski strani eno armado s 7 korpusi, kar lahko pomeni okoli 22 divizij ali 450.000 vojakov, na italijanski pa okoli 52 divizij s 700.000 vojaki. Oboji so na tem odseku kon- centriralni še okoli 5500 topovskih cevi, da o drugi vojni tehniki sploh ne govorimo. Vse to pove, da je koncentracija vojaštva dosegala skoraj vojaka na slovenskega prebivalca, kolikor upoštevamo slovensko ozemlje.⁸

Takšna in tolikšna vojaška naprava je s svojimi neposrednimi vplivi segla vsaj 100 km v zaledje, le da so se ti vplivi z oddaljenostjo manjšali in tudi spreminjali. Obseg vplivanega območja dobro pokaže institut neposrednega vojnega zaledja. Na avstrijski strani, zadevajoč slovensko etnično ozemlje, je bilo to raztegnjeno na celotno deželo Kranjsko, Koroško in Štajersko. Vojaštvo je res bilo povečini razporejeno zahodno od Postojne in Kranja, vzhodno od te črte pa le v manjši meri, pač pa so tam bila še skladišča, vojaške bolnice in t.i. etapna poveljstva. Ne glede na vojaško preskrbo, so vojaki porabili dobršen del lokalnih prehranskih viškov.

II.

Soška fronta je zelo spremenila splošni položaj slovenskega ozemlja in njegovega prebivalstva. Tega so se zavedali že tedaj. »Ta položaj se je bistveno izpremenil, odkar je napadel naše cesarstvo verolomni Lah, naš dedni sovraž- nik«, je zatrdil kranjski deželni odbor v svoji okrožnici občinam v začetku junija 1915.⁹ Vojna se je v svoji konkretnosti povsem približala. Prvo, kar je

⁷ Perche Caporetto? Massimo Mazzetti: Da Caporetto al Monte Grappa. Napoli 1970.

⁸ Vuga, Soška fronta, str. 84–85.

⁹ ARS, AS 38, šk. 13.

občutilo slovensko prebivalstvo za avstrijsko-italijansko mejo, je bil strah in negotovost. Strah pred zelo konkretno vojno, ki jih bo prizadela ne le preko padlih, ranjenih in pogrešanih svojcev nekje daleč v Galiciji ali v Karpatih ali morda na balkanski fronti, pač pa strah pred vojno, pred sovražnim vojakom, ki bo vkorakal na domače dvorišče. Negotovost je nakazovala predvsem vprašanje, ali bo avstro-ogrska vojska ubranila svoje obrambne položaje ob meji (ljudem namreč oblasti niso govorile o strateško ugodnejši fronti med Savo in Dravo), da sami domačini ne bodo prizadeti. Panika prvega trenutka je govorila o tem, da bodo italijanski vojaki kmalu v slovenskih deželah; pomenila je le stopnjevanje že prej prisotnega nelagodja, kaj bi bilo, če bi Italija nastopila proti habsburški monarhiji.

Oblasti so takoj evakuirale pretežni del prebivalstva z območja ob obrambni črti in za njo in za mnoge je bila zelo boleča, saj je kmečko prebivalstvo svojo lastnino lahko le deloma poneslo s seboj. T.i. begunci pa so še povečevali zaskrbljenost v notranjosti, bolj oddaljeni od obrambne linije, saj so se v veliki meri naseljevali v slovenskih deželah, v Novem mestu, Ljubljani, na Gorenjskem, okoli 2000 oseb, ki niso imele sorodnikov za namestitev kje bliže, pa so že junija 1915 odpeljali v Lipnico na Štajerskem.¹⁰ Podobno je evakuirala slovensko prebivalstvo tudi italijanska vojska.¹¹ Begunci, ki jih je bilo okoli 110.000, so, predvsem za slovensko zaledje na avstrijski strani, prvič izpostavili tudi vprašanje nacionalne solidarnosti.

Zelo pereče je bilo za prebivalce vprašanje, kaj storiti ob morebitnem umiku avstro-ogrske vojske. Oblasti, poučene o množičnem begu v Galiciji, so se zavemale za omejitve umikanja prebivalstva. Ob obisku v Vipavski dolini, najbolj izpostavljenem delu dežele, je kranjski deželni predsednik posebej opozarjal župane in odbornike, da naj ljudem dopovedo, da ostanejo doma, tudi če se vojska umakne, razen če jim vojska ukaže evakuacijo.¹² Zaskrbljenost zaradi možne okupacije slovenskega ozemlja se je kazala tudi pri slovenski politični eliti. Dobro obveščeni Šušteršič je že novembra 1914 ocenjeval, da bo slovensko ozemlje, vsaj Kranjska, v primeru napada Italije okupirano.¹³

Pomemben nasledek nove situacije je bila tudi sprememba psihološkega razpoloženja slovenskega prebivalstva. Ljudi je po tistem, ko so jim oznanili,

¹⁰ Slovenec, 25. 6. 1915, Iz Gorice; Petra Svoljšak: »Prisilil nas je bojni grom, da svoj smo zapustili dom.« V: Slovenska kronika 20. stoletja. Ljubljana 1995–1996, str. 170–171; Vilma Brodnik: Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno. Kronika 37, 1989, št. 3, str. 226–230.

¹¹ Prim. Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno. Ljubljana 1991.

¹² Slovenec 12. 6. 1915, Deželni glavar v Vipavi.

¹³ Igor Grdina: Iz dnevnika Evgena Lampeta. V: Tretji dan, 1996, št. 10, str. 33. Simptomatična je sicer zafrkljiva diskusija med Tavčarjem in Šušteršičem o tem, kaj storiti, če bi italijanska vojska zasedla Ljubljano. Tavčar je na izziv odgovoril v smislu mednarodnega vojnega prava – dal bi si sestaviti italijanski govor, v katerem bi povedal, da prebivalstvo sprejema okupacijo, in šel pozdravit italijansko vojsko.

kako si Italija želi naše ozemlje,¹⁴ prežel duh strahu in tudi obrambne naravnosti, ki je komaj imela kaj skupnega s prejšnjim medlim razpoloženjem ob vojni v Galiciji in na Karpatih ali ob Drini.¹⁵ Vojno so slovenski ljudje vzeli mnogo bolj osebno in ni naključje, da so slovenske enote na obrambni črti na Soči bile zelo zanesljive. Vojaki so se borili tako rekoč doma, pred očmi domačih, za to, da nasprotnik ne bo prodril do njihovih družin in domov. Propaganda in tudi ljudsko občutje se je v mnogih elementih naslonilo na staro občutje v času avstrijskih bojev z 'Lahi' v 19. stoletju. Tako so Slovenci kljub ponovnemu germanizacijskemu pritisku, ki ga je vojska imela za samoumevnega, postali bolj zanesljivi podaniki habsburške monarhije kot pred vojno, ko so jih med balkanskima vojnama zlasti vojaški krogi sumili prosrbskega razpoloženja.¹⁶

Kljub temu je prihajalo do mnogih poskusov civilnih in vojaških oblasti, da bi se izrazi slovenskosti čimbolj zmanjšali. Zanimivo je npr. prizadevanje kranjskih Nemcev, da bi slovensko nacionalno zastavo, ki je bila hkrati kranjska deželna zastava, odpravili s tem, da bi deželno zastavo preuredili v prvotno rumeno-modro-rdečo. Na proteste slovenske strani se je vojska od te pobude vsaj na videz umaknila. Deželni odbornik Lampe je zabeležil takšno izjavo vojske: »Vrhovno armadno poveljstvo se je izreklo, da so se Slovenci tako izborno držali v vojski in da vsled svojega naravnega sovraštva do Italijanov tvorijo tako važen element na jugozahodu monarhije, da jih je treba okrepiti in se ne smejo žaliti s tem, da se jim vzame zastava.«¹⁷ Vendar se je zgodba o pravici rabe deželne zastave vlekla še dalje, saj se je za njeno spremembo zavzel tudi šef generalštaba jugozahodne armade general Krauss, med vojaškimi osebami eden najbolj izrazitih nemških nacionalistov.¹⁸ In nasprotno, zlasti general Boroevič, ki je s svojim slovanskim občutjem in trdno obrambno držo na Soči postal neke vrste slovenski nacionalni junak, kar se je izrazilo tudi v podelitvah častnega meščanstva in občanstva na Slovenskem, je poudarjal potrebo po miru in zaledju in se trudil z internim nasprotovanjem velenemškemu vojaškemu pritisku spodbuditi slovensko zaledje k še večjim vojnim naporom.

Zaradi bližine fronte je oblast tudi omejila pristojnosti dotedanje civilne uprave in ga nadomestila z vojaško upravo. Z vojnoupravnega vidika je soška fronta pomenila predvsem razdelitev slovenskega ozemlja, ki je sicer ostalo razdeljeno v več dežel, v več pasov z različno vojaško-civilno jurisdikcijo:

¹⁴ Deželni odbornik Evgen Lampe je zabeležil italijanske zahteve glede avstrijskega (slovenskega) ozemlja že 8. decembra 1914. NŠKA Ljubljana, fond Škofijski arhiv, Zapuščine, zap. fasc. 102, dnevnik E. Lampeta, str. 376 (dalje NŠKAL, dnevnik E. Lampeta).

¹⁵ Evgen Lampe je preko poslanca Jarca zabeležil sodbo vojnega ministrstva o Slovencih: »Dobro se bijejo Hrvati, Slovenci in Madžari, Nemci povoljno, Čehi pod vsako kritiko.« NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 371 (nedat., nov. ali dec. 1914.)

¹⁶ Prim. Rok Stergar: Slovenci in vojska 1867–1914 : slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne. Ljubljana 2004.

¹⁷ NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 474 (28. 6. 1916).

¹⁸ Prav tam, str. 493 (8. 8. 1916).

- v neposrednem območju fronte povsem vojaško;
- v neposrednem zaledju fronte vojaško, vendar še z delovanjem civilnih organov pod vojaškim nadzorom;
- v zaledju fronte velike pristojnosti vojaških oblasti, kar je pomenilo urejati režime gibanja, bivanje prebivalstva, dajatve.

Tak pravni položaj je nastal že z uveljavitvijo cesarjeve odredbe o posebnih pooblastilih vrhovnemu poveljniku na območju političnih oblasti v kronovinah od švicarske meje do Hrvaške; od slovenskega etničnega ozemlja je to zajelo Koroško, Štajersko, Kranjsko, Goriško in Gradiščansko, Istro in Trst, za neposredno območje jugozahodne fronte, uredba je bila uvedena takoj ob nastopu sovražnosti 23. maja 1915.¹⁹ Takšna ureditev je pomenila neposredno vmešanje vojaških oblasti v civilnoupravne pristojnosti. Uvrstitev slovenskih dežel v vojno ozemlje je seveda povzročilo vrsto težav v ustaljenem političnem redu, saj je omejevala tudi samoupravne oblasti (občin, dežel), ki so bile edine docela slovenske.

Vpliv vojaštva se je kazal tudi v pristojnosti vojaške justice. Oznaka veleizdaje se je z novo določitvijo lahko uporabljala tudi tedaj, ko obtoženi ni imel kakršnekoli zveze s sovražnikom.²⁰ Poveljnik 5. armade je že junija 1915 celo preciziral najhujše delikte, ki bi jih zagrešilo civilno prebivalstvo: poškodovanje telegrafskih, telefonskih in železniških naprav se bo sodilo po naglokazenskem postopanju, občine so postale kazensko in odškodninsko odgovorne za poškodovanja teh naprav.²¹ Vojaška sodna pristojnost je imela mnoge negativne posledice, saj so jo vojaške oblasti deloma izrabile za obračun s slovenskim nacionalnim gibanjem in politiki, kar je še močnejše vplivalo na samoomejevanje političnega delovanja Slovencev v vojnem času.²²

Gibanje civilistov v neposrednem območju fronte je vojska dosledno nadzorovala in omejevala. Brez posebnih izkaznic je bilo tako rekoč nemogoče. Občasno – ob velikih premikih ali pred vojaškimi operacijami, je vojska uvedla popolno zaporo neposrednega zaledja, tako da so bili izhodi civilnega prebivalstva izven območja povsem nemogoči, javni promet pa ustavljen.²³ Javno poročanje je bilo že junija 1915 omejeno z uvedbo cenzure in prepovedjo pisanja o vojaških zadevah.²⁴

¹⁹ Slovenec, 25. 5. 1915.

²⁰ Slovenec, 14. 6. 1915.

²¹ Slovenec, 25. 6. 1915, Razglas poveljnika 5. armade.

²² Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije. Pripravil Janko Pleterški. Viri 1. Ljubljana 1980.

²³ Slovenec, 21. 6. 1915.

²⁴ Slovenec, 25. 6. 1915.

III.

Bojujoče se vojaštvo na soški fronti je s svojimi preskrbovalnimi in nastanitvenimi potrebami seglo globoko v zaledje, na skoraj vse slovensko etnično območje. Vpliv seveda ni bil zgolj omejevalen, pač pa je dajal tudi nove možnosti zaslužka.

Zaradi dovoza na fronto je vojaštvo popolnoma zaseglo več prog, prvič že takoj ob začetku vojne z Italijo. Železniške proge so tedaj omogočale Transporte na velike daljave. Le tako je bilo mogoče prepeljati desetine tisočev vojakov in topov ter prepotrebnega streliva in druge vojaške opreme ter hrane in krme.

Fronta na zahodnem robu slovenskega ozemlja je bila prometno preskrbljena s tremi železniškimi progami. Prva, Južna železnica, najpomembnejša železniška povezava monarhije med Trstom in Dunajem, je bila glede na lego fronte kakor naročena; vodila je v bližino južnega dela frontne črte, ne da bi bila neposredno ogrožena od vojaških operacij. Druga, proga od Beljaka proti Trbižu, se je roba soške fronte le dotikala, a je bila v povezavi s cesto preko Predela in z rovom iz rajbeljskega rudnika pomembna preskrbovalna pot, tudi za karnijski frontni odsek. Tretja železnica, transversalna alpska proga, je bila v drugačnem položaju. Grajena tudi iz vojaško-strateških razlogov v prečni smeri Alp, je vodila vzporedno z državno mejo v globini med deset in nekaj desetimi kilometri. Tako je hkrati bilo po njej možno pripeljati vojake in vojaški material tako rekoč do položajev, hkrati pa je zaradi take lege tudi hitro postala žrtev vojaških operacij. Zaradi italijanske vklinitve pri Plavah je proga bila že takoj v začetku, 23. maja 1915, prekinjena in za oskrbovanje goriškega mostišča ni prišla več v poštev s severne strani. Tako so vlaki vozili le do Mosta na Soči s severa in od Trsta do Gorice z juga.

Tako so te železnice bile izhodiščne točke za bližinski transport čet, orožja in oskrbe. Vojaske enote so prihajale do Logatca, Postojne, Sežane, Jesenic, Škofje Loke, Bohinja in Mosta na Soči, od koder so lahko v enem ali dveh dnevnikih pohodih prišle na frontno linijo. Poznejši prodor italijanske vojske je naredil neprehodno tudi Južno železnico pri dohodu v Trst (pri Devinu), transversalna železnica pa je bila prevozna le do Mosta na Soči. Na jugu je njen delček od Trsta do Štanjela postal, v povezavi z zgrajenima odcepoma vojaške železnice od Skopega do Kostanjevice, glavna dovozno-odvozna pot za kraško bojišče.²⁵

Zaradi potrebnega dovoza vojakov in topov je bil civilni promet po progah, ki so vodile v bližino meje, v začetku sovražnosti ustavljen in so po njih vozili le vojaški transporti. Res je, da je bila ustavitev le začasna, saj je bila 23. junija 1915 delno sproščena in potniški vlaki obnovljeni v zmanjšanem obsegu. Še večkrat se je zapora prometa ponovila pred večjimi operacijami in med njimi.²⁶

²⁵ Ivan Mohorič: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968, str. 294–295.

²⁶ Prav tam; prim. NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 440 (21. 5. 1916); Milčinski, Dnevnik 1914–1920, str. 109, 165, 234, 287.

Železničarje je uprava militarizirala, postali so vojni obvezniki, uprava je tudi okrepila osebje s premestitvami, osebje naj bi bilo dovolj zanesljivo, marsikateri od slovenskih železničarjev, zlasti pa italijanskih, je bil premeščen v manj občutljivo notranjost.²⁷

Vendar so vojaški transporti postali stalnica teh prog. To je bilo seveda toliko lažje, ker se je dotedanji civilni promet v določenem delu zmanjšal; izrazito je upadel promet tržaškega pristanišča in s tem tudi železniški tovor v notranjost in iz notranjosti.²⁸ Vojna proizvodnja se je šele vzpostavljala in je vplivala na povečanje železniškega prometa šele pozneje. Toda proge so bile preobremenjene in iz hitrost potovanja je zelo padla. V zadnjem vojnem letu je pot vojaškega transporta od Ljubljane do Sežane trajala 36 ur.²⁹

Zaradi velikih potreb po materialu so vojaške oblasti zgradile vrsto razkladalšč materiala na postajah, velika ranžirna kolodvora v Teznem in pri Zalogu ter povezave med dolensko, gorenjsko in južno železnico v Ljubljani (t.i. trikot).³⁰

Da se vojska ne bi izčrpala, je doktrina preskrbe zagovarjala čim bližjo dostavo čet, nujno pa je bilo tudi zadostno oskrbovanje. Tudi zato so zgradili še vrsto dostavnih železnic; najbolj ambiciozen projekt, ki pa so ga začeli graditi šele leta 1917, je bil odcep Južne železnice iz Logatca v Črni vrh. Simptomatično je, kako je vojska to skoraj dograjeno progo in vanjo vložena velika sredstva opustila tisti hip, ko je fronta prešla v Beneško ravnino.³¹ Manj učinkovite, a številne so bile vojaške ozkotirne proge. Takšna je omogočila podaljšati prevoz blaga in ljudi po tirih od Bohinjske Bistrice do konca Bohinjskega jezera, takšna je vodila po Krasu od Dutovelj oz. Skopega do Komna in Kostanjevice, z njo je bila pot materiala in čet precej olajšana.³²

Cestno omrežje je potekalo v frontnem zaledju vzporedno z bojno črto, vendar je bilo zaradi dolinske povezave seveda izpostavljeno hitri prekinitvi in obstreljevanju. Pomembnejše so bile dovozne ceste, ki so vodile v bojno območje. To so bile ceste od Sežane proti Gorici, od Razdrtega do Gorice, stara cesta preko Hrušice in Cola, cesta od Kalca v Idrijo, cesti skozi Poljansko in Selško dolino ter cesta preko Predela, ki pa je kmalu prišla v cono italijanskega obstreljevanja. Cestno mrežo je bilo potrebno nato hitro okrepiti in dopolniti, saj je vozarstvo bilo pomemben del oskrbovanja vojske. Zaradi vojaških potreb 'bovskega žepa' – oskrbovanja bojne črte na odseku Rombon-Bovec-Krn so vojaške oblasti sklenile dograditi cesto iz Kranjske gore preko Vršiča v dolino

²⁷ Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*, str. 295.

²⁸ Slovenec 23. 6. 1915, Trst v času vojne; 25. 6. 1915, Trst v vojni.

²⁹ Mohorič, *Zgodovina železnic na Slovenskem*, str. 294.

³⁰ Prav tam.

³¹ Karel Rustja: *Gradnja železniških prog za frontno črto : proga Logatec – Črni vrh*. V: Slovenska vojska 16. 5. 1997, št. 139, str. 32–33.

³² Karel Rustja: *Gradnja železniških prog za frontno črto : vojaške ozkotirne proge*. V: Slovenska vojska 30. 5. 1997, št. 140, 13. 6. 1997, št. 141, str. 28.

Soče. Cesto so gradili v težkih razmerah ruski vojni ujetniki sredi zime 1915–1916 in spomladi 1916. Ko je bila zgrajena, je omogočila prehod v dolino zgornje Soče na višini 1600 m, upoštevaje predor pod vrhom, pa še niže.³³

Cestnim in železniškim povezavam v dopolnilo so vojaške oskrbne enote zgradile še bližje fronti vrsto tudi zelo dolgih žičnic. Od slapa Savice do Komne in dalje na Peske v bližino Batognice, od Črnega vrha po Trnovskem gozdu, od Ajdovščine do Trnovskega gozda, da omenimo le najzahtevnejše, so se raztezali kilometri žičniških napeljav. Zaradi pogonskih in drugih potreb na frontni črti so zgradili v drugem vojnem letu več elektrarn in električnega omrežja.

Na Kras je bil speljan prvi vodovod, ki je oskrboval velik del od okoli 150.000 avstro-ogrskih vojakov na južnem odseku fronte, kjer so do tedaj morali vodo voziti s cisternami. Res je, da so te nove prometne naprave rabile vojaštvu in civilno prebivalstvo od njih pred koncem vojne ni imelo nič, vendar so povečale prehodnost slovenskega ozemlja. Žal je dobršen del takšnih infrastrukturnih pridobitev veljal le za vojni čas, edina trajna je le cesta čez Vršič.

Fronta ob Soči je pomenila veliko zgostitev ljudi v njenem bližnjem zaledju. Za fronto, vsaj do črte Kamnik-Novo mesto, so bile razporejene rezerve vojaštva, da so lahko v nujnem trenutku nastopile na fronti. Tako imamo poročila in zapiske o velikih zgostitvah vojaštva na Vrhniki pa na Dolenjskem, na Gorenjskem, da niti ne govorimo o zgostitvah v neposrednem zaledju. Na fronti so se enote namreč menjavale; prehajale so po določenem času s prve frontne linije v zaledje na oddih in popolnitev; vojaki so v teh odmorih živeli v enem od slovenskih krajev. Na Gorenjskem je prišlo do največje zgostitve vojaštva, kar sedmih divizij (okoli 150.000 mož), ob pripravah na kobariški preboj jeseni 1917; tedaj so prišli na slovensko ozemlje v veliki množini tudi vojaki nemške armade, edinkrat v vojni.³⁴

Vojaštvo in tudi oficirji vseh avstro-ogrskih narodnosti so med bivanjem v zaledju (pogosto v zasebnih hišah) vzpostavljali raznovrstne stike s civilnim prebivalstvom. Prišlo je do drobnega trgovanja s hrano, družabnih in celo spolnih stikov, kar je pri varuhih morale in oblasteh zbuvalo nemalo skrbi, ki so bile povezane tudi z zdravstvenimi problemi. Povečalo se je število prostitutk, saj so slabe življenjske razmere in veliko število moških, ki so bili prisiljeni živeti izven običajnega ritma spolnosti, povzročali širjenje prostitucije. S tem pa so se pojavila tudi svarila pred spolnimi boleznimi.³⁵

³³ Franc Uhan: Kako se je delala cesta na Vršič. V: Planinski vestnik, 57, marec 1957, št. 3, str. 151–163.

³⁴ Tomaž Budkovič: Gorenjska kot zaledje soškega bojišča. V: Gorenjska. Kranj 1999, str. 239; v neposrednem zaledju fronte je imel Bohinj poseben, še težji položaj. Prim.: isti, Bohinj 1914–1918 : med fronto in zaledjem. Celovec–Ljubljana–Dunaj 1999. Z druge strani, pod italijansko okupacijo glej Drago Sedmak: Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno. Celovec–Ljubljana–Dunaj 2001; širše Petra Svoljšak: Soča, sveta reka : italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917). Ljubljana 2003.

³⁵ Slovenec, 2. 12. 1915, Zdravje naših vojakov.

Vojaštvo, ki je prehajalo s fronte na fronto, je bilo prenašalec nalezljivih bolezni, legarja, kolere, spolnih bolezni. V mesecu velikih premikov vojaštva maja in junija 1915 je zdravstvena služba le v Ljubljani zabeležila več kot 60 primerov nalezljivih bolezni med vojaštvom.³⁶

Poleg tega pa so v zaledju nastale mnoge vojne ustanove, predvsem bolnišnice in skladišča. Pomembni poveljstvi sta bili v Postojni; kjer je ves čas soške fronte sedel Borojevičev armadni štab, v Mariboru pa štab celotne jugo-zahodne fronte, štab nadvojvode Janeza. V Kranju se je namestil štab 13. armade, ko se je ta jeseni 1917 pripravljala na preboj fronte.³⁷

Velike množice ranjenih na fronti so terjale mobilizacijo vseh primernih objektov za vojaške bolnice. Za vojaško sanitetno službo so vojaške oblasti porabile večino javnih poslopij, ne le v bližini bojne črte, pač pa tudi v notranjosti. Velik center vojaškega zdravstva je bila Ljubljana, kjer je dolgo bilo razporejeno v večini javnih poslopij, tudi v deželnem dvorcu. Prihod po 1000 ranjenecv z vlaki nikakor ni bil izjema; konec koncev to izpričuje tudi pokopališče umrlih v Ljubljani s 5165 pokopanimi vojaki. Leta 1917 se je vojska začela pripravljati na gradnjo nove »epidemične bolnišnice« v Ljubljani, s katero pa kot se zdi, nikoli niso začeli.³⁸

Velika skladišča so nastajala ob železniških progah, omenimo tista na Sorškem polju poleti 1917, pred nameravano ofenzivo v Zgornjem Posočju.³⁹ Skladišča so bila zaradi razstreliva često tudi nevarna; tako je 11. maja 1917 eksploziralo strelivo v skladišču pri železniški postaji v Ljubljani.⁴⁰

Prav tako so prihajali v deželo vojni ujetniki, tako tisti z ruske fronte kot tisti z italijanske, ki pa so jih vodili predvsem globlje v notranjost države.⁴¹ Vojne ujetnike je država dodeljevala tudi kmetom in sploh zasebnikom za dela na polju, saj je bila ena od značilnosti vojne tudi veliko pomanjkanje moške delovne sile;⁴² v vojaški suknji je bilo hkrati več kot 10% prebivalstva ali vsak peti moškega spola.

V času prve svetovne vojne se je prebivalstvo na Slovenskem prvič soočilo tudi z nevarnostjo iz zraka. Če so prebivalci pogosto lahko poslušali grmenje topov s soške fronte – koncentrirana obstreljevanja, t.i. bobneče ognje ob začetkih italijanskih ofenziv je dobro slišala večina Kranjske, so redkeje izkusili prva bombardiranja mest oziroma vojaških naprav. Ljubljana je bila bombardirana

³⁶ Slovenec, 24. 6. 1915.

³⁷ Budkovič, Gorenjska kot zaledje soškega bojišča, str. 239.

³⁸ ARS, AS 33, 20–11, 1861–1922–1927, m. 1917, zapisnik protokolarnega ogleda zemljišča v šentpeterskem predmestju 9. 1. 1917.

³⁹ Mohorič, Zgodovina železnic na Slovenskem, str. 294; Budkovič, Gorenjska kot zaledje soškega bojišča, str. 240–241.

⁴⁰ Milčinski, Dnevnik 1914–1920, str. 250–254.

⁴¹ Slovenec, 11. 6. 1915, Italijanski vojni ujetniki v Ljubljani.

⁴² ARS, AS 38, šk. 13, Slovenec, 2. 3. 1915, Važni posveti v deželnem dvorcu.

prvič januarja 1916 (kolodvor Zalog), italijanska letala so bombardirala Trst, Postojno, Bohinjsko Belo, železniška središča. K sreči so bila letala za nepripravljeno zaledje še zelo omejena v svojih uničevalnih zmožnostih.⁴³

IV.

Najpomembnejši problem, ki je pestil avstro-ogrske vojne napore in še bolj civilno prebivalstvo, je bilo pomanjkanje živil. Na pomanjkanje so vplivale potrebe vse države, predvsem vojske in ne zgolj vojaštvo na bližnji severozahodni fronti, vendar pa je navzočnost vojaštva prehrambeni problem v slovenskih deželah zaostrovala. Glavni val spora med ogrsko in avstrijsko polovico glede zagotavljanja preskrbe je bil do začetka bojev na jugozahodni fronti že mimo. Disproporc med oskrbnimi možnostmi ogrske in avstrijske polovice je bil tako velik, da je morala avstrijska polovica v marsičem živeti v izrednih razmerah že v nekaj mesecih po začetku vojne. Z antantno blokado Jadrana je bil prekinjen tudi uvoz živil. Neka javna okrožnica iz marca 1915 je trdila, da vojna ni naperjena »proti naši vojaški sili, temveč je prava izstradalna vojna napram civilnemu prebivalstvu«. ⁴⁴ Uvedena je bila racionirana preskrba in junija 1915 tudi državni zaseg vsega žitnega pridelka, ki je v trenutku žetve postal last države. ⁴⁵

Po poročilu deželnega odbora goriškega je tam deželna oblast začela z aprovizacijskimi ukrepi takoj po začetku vojnega stanja. Z namenom, da čimveč hrane ohranijo za domače prebivalstvo, je odbor poskušal ohraniti čimveč domačih pridelkov v deželi. Hkrati je v sporazumu z vojaškimi oskrbovalnimi organi zaplenil tisto pšenico v deželi, ki je ni zaplenila že vojska. ⁴⁶ Že novembra 1914 je dežela Kranjska začela ankete, kako urediti aprovizacijo dežele, ki je nihala med upanjem, da bo mogoče kupiti ameriško žito, ki pride v Genovo, in realnostjo sklepa, da se kakršnihkoli viškov hrane ne izvažajo iz dežele. ⁴⁷

Situacija glede preskrbe se je še zaostрила potem, ko je slovensko območje postalo neposredno frontno zaledje. V zaledju fronte so imeli pravico rekviriranja viškov hrane kar vojaški organi. S tem je režim odvzema viškov hrane postal mnogo strožji. Kranjski deželni odbor je avgusta 1915 terjalo od vojaškega poveljstva, da bi vojska zvišala kontingent živil za Kranjsko, ker veliko hrane pojedjo vojaki. ⁴⁸ Kranjska je pri svojem političnem pomenu izsilila nekoliko drugačen režim. Maja 1915 je na konferenci civilnih in vojaških

⁴³ Slovenec, 24. 6. 1915; NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 603.

⁴⁴ ARS, AS 38, šk. 13, Varčujte z živili, posebno z moko in kruhom!, 11. 3. 1915.

⁴⁵ Prim. Bojan Himmelreich: Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn. Celje 2001, str. 19–32; Vilma Brodnik: Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 29, 1989, št. 2, str. 281–323.

⁴⁶ ARS, AS 38, šk. 13, dopis deželnega odbora Goriške deželniemu odboru Kranjske 15. 10. 1914.

⁴⁷ ARS, AS 38, šk. 13, anketa občin o potrebah po žitu, oktober–november 1914.

⁴⁸ ARS, AS 38, šk. 13, dopis deželnega odbora 18. 8. 1915. Vojska je sicer odgovorila, a trdila, da sama oskrbuje svoje vojake.

organov deželna oblast uspela doseči, da je dobila pravico pri oddaji živine za prehrano vojske odkupovati sama in to po boljših cenah, kar je pomenilo pritok v deželno gospodarstvo in boljši položaj kmeta. Vendar pa se je deželna oblast zgledovala, kot sledi iz enega od poročil, po koroškem vzoru. Tam je Deželna vnovčevalnica za živino že jeseni 1915 postala v deželi monopolist za odkup vse klavne živine, ne le tiste za potrebe vojske. »Iz tega se vidi«, je poročal poizvedovalec, »da je naša dežela mnogo bolj prizadeta. Glavna dobava je pri nas prisilna, v mnogih slučajih premalo obzirna in se izvaja po maksimiranih cenah, ki ne odgovarjajo pravemu interesu našega kmetijstva.«⁴⁹ Za kolikšne vsote je šlo, ilustrira podatek, da je dežela terjala 12 milijonov kron za povrnitev škode, ker so vojaške oblasti odkupovale živino po maksimiranih cenah, na Ogrskem pa po višjih.⁵⁰ Obljubljena je bila posebna ureditev za Kranjsko, dokler ne bi to postal splošen predpis. Reči pa moramo, da to nikoli ni postal in je bila le Kranjska izjema.

Hkrati pa je takšna oddaja, ki jo je vodila Deželna komisija za ureditev prometa z živino, vsaj deloma obvarovala kmeta pred najhujšimi konflikti, ki jih rojeva prisilno oddajanje hrane. Toda zato je vojska sama pobirala seno, prašiče in žito; kmetom je ostalo le pritoževanje na deželne oblasti, da bodo zaradi takšnega pobiranja morali opustiti dotedanje pridelke.⁵¹

Podobno pereč problem je v letu 1916 postalo vprašanje zagotavljanja prehrane konj in živine v vojaškem trenu. Vojska je v najbližjem zaledju pobrala ogromne količine sena in slame, da je zagotovila vsaj minimalno oskrbo živali, od katerih je bil odvisen transport v neposrednem zaledju in na sami fronti. Armada je imela do 50.000 konj, ki bi torej pojedli dnevno 5000 stotov sena in slame. Le Kranjska naj bi leta 1916 oddajala po 117.000 stotov, torej za 23 dni prehrane celotne živine, toda vojska je terjala mnogo več.⁵² Ko so začeli poleti 1917 dovažati okrepitve, ki naj bi sodelovale v avstrijsko-nemški ofenzivi, je vojaštvo kar plenilo krmo po Gorenjskem in Kočevskem. Deželni odborniki so podpisali protest cesarju, kjer so dokazovali, da vojska na Kranjskem pobere 20% običajne letine krme, Kranjska pa je dala v letu 1916, ker je bil prevoz menda otežen, petkrat več krme, kot pa ji je bilo z razrezom predpisano.⁵³ Kranjskim deželnim oblastem je uspelo, da so krmo rekvirirala županstva in ne vojska samostojno, kaj več od obljub, da bodo bolj enakomerno obremenili tudi druge dežele, pa od državnih oblasti niso uspeli izsiliti. Proteste je miril celo knezoškof ljubljanski, ki je javno priporočil, da naj kmetje le oddajo

⁴⁹ ARS, AS 38, šk. 13, poročilo Rohrmana (ravnatelja kmetijske šole na Grmu pri Novem mestu) 9. 1915.

⁵⁰ NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 567 (19. 11. 1916).

⁵¹ ARS, AS 38, šk. 13, dopisi občin 1916.

⁵² NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 604 (23. 8. 1917).

⁵³ Prav tam, str. 611.

seno.⁵⁴ Zmagovit premik avstro-ogrske in nemške vojske proti Piavi je potem omilil očitno zelo pereč problem. Toda kmalu potem se je nadaljevalo v podobnem stilu; Kranjska mora dobaviti 7000 glav živine, potrebujemo 100 vagonov krompirja, ker bodo čete od decembra 1917 brez njega.⁵⁵

Težko je oceniti, koliko hrane je v vojnem času oddala Kranjska in tudi druge slovenske pokrajine, ker je treba upoštevati, da so razen glede živine bile že pred vojno predvsem pasivne pokrajine, predvsem pa je težko oceniti, kolikšna je bila ta obremenitev.

Gospodarjenje je postalo zaradi vojne zelo oteženo. Predvsem je bil prizadet Trst, in to že od antantne zapore v Otrantskih vratih, tako da se je pristanišče povsem izpraznilo. Trgovske transakcije so zato seveda zamrle. Veliko bančnih in zavarovalnih hiš se je preselilo na Dunaj in v Gradec in celo v Maribor. Vse to je vplivalo na izgubo delovnih mest. Prebivalstvo Trsta se je po tedanjih ocenah skrčilo na polovico, na dobrih 100.000 ljudi, kar kaže na veliko selitev meščanov na podeželje in dlje od fronte, najbrž pa je bilo skrčenje prebivalstva tudi posledica izseljevanja italijanskega prebivalstva, ki je prišlo tudi pod večji pritisk tamkajšnje civilne družbe.⁵⁶ Šele postopoma je ob pomanjkanju moške delovne sile oživela dejavnost podjetij, ki so lahko dobila vojaška naročila. Najpomembnejšo vlogo v vojaški proizvodnji je imela jeseniška železarna. Tržiška tovarna Peter Kozina je denimo že 1914 dobila naročilo za 20.000 vojaških čevljev.⁵⁷

V.

Vojna in zlasti bližina soške fronte sta imeli na slovensko zaledje številne in zelo raznorodne vplive. Povečini gre za negativen vpliv v tistem smislu, da sta ovirali, v mnogočem motili ali prekinjali tokove običajnega življenja in gospodarjenja, jemali in preusmerjali vire za življenje, povzročili tudi poslabšanje zdravja in psihičnega občutja slovenskih ljudi. Velika vojna se je v tem pokazala taka kot drugod, za ceno obrambnega napora, ki je gotovo bil v nacionalnem interesu države in slovenskega naroda, so bile žrtvovane, tudi ne da bi lahko narod ali njegovo nacionalno predstavništvo o tem lahko samostojno odločila, dobrine in ljudje. Vpliv bojne črte na robu etničnega ozemlja je sicer trajal le pol svetovne vojne, poltretje leto, a je kljub temu pustil mnoge trajne negativne posledice.

⁵⁴ Slovenec, 20. 9. 1917; prim. NŠKAL, dnevnik E. Lampeta, str. 609.

⁵⁵ NŠAL, dnevnik E. Lampeta, str. 621.

⁵⁶ Slovenec, 23. 6. 1915, Trst za časa vojske; 25. 6. 1915, Trst v vojni.

⁵⁷ NŠAL, dnevnik E. Lampeta, str. 341 (6. 11. 1914).

PRVA SVETOVNA VOJNA IN SLOVENSKA LIKOVNA UMETNOST

MILČEK KOMELJ

Ker simpozij o prvi svetovni vojni ni umetnostnozgodovinski in ker tematika doslej še ni bila celoviteje in izčrpnjeje osvetljena, začenjam svoj predvsem informativni panoramski prikaz o odmevih prve svetovne vojne v sočasni slovenski likovni umetnosti in o vlogi te vojne za našo poznejšo umetnost brez uvodnih razglabljanj kar z golimi dejstvi.

Prva svetovna vojna se je najbolj neposredno dotaknila slovenske likovne umetnosti v razdiralnem smislu, saj so bili v okolici frontnih bojev na Goriškem uničeni številni arhitekturni spomeniki z likovno opremo, med najpomembnejšimi Quaglioova baročna poslikava goriške stolnice, romarska cerkev iz 16. stoletja na Sveti gori ali kapucinska cerkev v Kostanjevici pri Gorici s svojo štukaturo, ki so jo pozneje rekonstruirali; zaradi tega razdejanja je skušal na novo načrtati urbanizem tega področja Maks Fabiani, ki je med letoma 1917 in 1922 vodil obnovo Posočja; tako kot že kdaj poprej v zgodovini pa so morale cerkve iz zaledja oddajati zaradi pretopitve v topove svoje zvonove in zato ob koncu vojne niso mogle »pozdraviti aleluje, ki se bliža«, kot je napisal Vladimir Levstik v Gadjem gnezdu, v katerem dominira mogočna podoba Kastelke kot materinski sinonim slovenske zemlje, ki ji je vojna pobrala sinove.

Med temi sinovi so bili tudi slovenski likovni umetniki. Padli so nadarjeni kipar Anton Štefcič, pesnik in slikar Jože Cvelbar ter akademski slikar iz Kočevja Julij Fornbacher, ranjeni so bili slikarja Ivan Čargo in Ante Trstenjak, kipar Ivan Napotnik (po okrevanju v praški vojni bolnici je odlival v modelirnici proteze in rezljal kopita za ortopedske čevlje) ter slikar in fotograf Franc Košar, ki se je vrnil iz Galicije kot invalid, medtem pa mu je med vojno Anglež, ki mu je bil v Münchnu odkupoval dela, ukradel vse slike in jih nameraval prepeljati v Anglijo, a je parnik z njimi potopila nemška torpedovka. Hinku Smrekarju pa je vojna zapustila sedemletno nespečnost, in njena posledica je najbrž tudi še stopnjevano nagnjenje k shrbljivi fantastiki; da ne govorimo o tistih, ki bi morda umetniki šele postali, saj so bili žrtve vojne tudi še napol otroci. Jože Cvelbar je med vojno risal prizore iz vojaškega življenja, tudi simbolično poudarjene v duhu findsiesćlovskega izročila, iz njegovih rokopisnih vojnih dnevnikov pa je razvidno, kako se je odločil, da bo po vojni študiral slikarstvo in slikarsko odkril Dolenjsko. Potem ko je na Tirolskem padel, pa je ta vloga pripadla

Božidarju Jakcu. Kruta vojna je gotovo preprečila še marsikaj, tako tudi razmah leta 1914 osnovanega prvega slovenskega umetnostnozgodovinskega glasila *Ljubitelj krščanske umetnosti*, ki ga je urejal in pisal Avguštin Stegenšek. Tik pred koncem vojne, septembra 1918, je bil v Ljubljani ustanovni zbor društva *Narodna galerija* kot priprava za ustanovitev žarišča in središča slovenske umetnosti, nacionalne umetnostne galerije, časopisni oklic zanj pa se je končal z besedami: »Med vojnim viharjem naj zasije mila luč lepote na slovenski narod!«

Za vojne čase velja reklo, da tedaj muze molče; vendar so umetniki v zaledju v sicer težkih razmerah lahko snovali še naprej kot dotlej; nekateri, tako kot kipar Ivan Zajec na Sardiniji, celo v internaciji – in včasih je ob kakem bolj ekspresivno ali z nelagodnim občutenjem obarvanem delu mogoče pomisliti na sled vojne. Vendar so take interpretacije same po sebi nezanesljive, ker se lahko sklicujejo samo na vojni čas nastanka, kajti že izoblikovani umetniki, kakršni so bili v tem času ob impresionistih še preostali pripadniki realistov, se kljub spremenjenim zgodovinskim in življenjskim okoliščinam v likovnem smislu in motiviki niso nujno spreminjali. O Jakopiču Anton Podbevšek v svoji monografiji celo piše, da se je hotel »grdih občutkov, ki jih povzroča vojna«, »otresti s tem, da je izbiral motive posebno prijaznega značaja«, ki jih je našel v družini in najbližji ljubljanski okolici; Rajko Ložar pa je v študiji o Jakopiču v reviji *Dom in svet* leta 1929 napisal, kako je v »ognjenih eksplozijah« njegovih del iz povojnega desetletja dojel posledico prve svetovne vojne, ki »bržkone nosi globoko doživetje vojnih viher«, vizionarne pokrajine s Savo pa so mu porodile »vtis granatnih eksplozij in velikih požarov«. Pač pa je bilo med vojno, tako kot pri Jami, pri nekaterih umetnikih mogoče razbrati zmanjšanje dejavnosti, ali – kot izpričuje slika realističnega Frana Klemenčiča *Služba božja na fronti* (1917) – tudi kak po fotografiji naslikan vojni motiv. Motivno najneposrednejši odmev vojne pa je razviden iz dela predstavnika mlajše generacije realistov Ivana Vavpotiča, ki je – potem ko je leta 1915 v Gradcu opravil oficirski izpit – do konca vojne deloval v frontnem zaledju kot službeni vojni slikar. (Ustvaril je vrsto oljnih podob iz življenja vojakov, med njimi taborišča, topničarje, znamenite bosanske vojake s fesi, pa tudi hrepeneče ljudi v zaledju, italijanske ujetnike na ljubljanskem gradu, posvetovanje zdravnikov v ljubljanskem Leonišču ter risbe vojakov in tolminskih ruševin.) Na ta pripovedno koncipirana dela z vojnimi motivi pa je potrebno gledati predvsem kot na likovni dokument, saj mu njegov likovni način ni omogočil izraziti večje zgroženosti nad njenim nesmisлом, prizori nočne pokrajine s požari, granatnim ognjem in signalnimi raketami pa so se mu razcvetele celo v estetizirane podobe ognjemetov. V tem pogledu se Vavpotič uvršča med evropsko množico vpoklicanih umetnikov, ki so med vojno portretirali zlasti poveljnike na položajih in prizorišča bojev. Dela takih slikarjev so bila leta 1918 v Innsbrucku prikazana na posebni razstavi,

med njimi tudi grafike s Slovenci povezanega lajtnanta Luigija Kasimirja, eno takih razstav pa je v *Domu in svetu* leta 1916 Izidor Cankar ocenil kot najnavadnejši propagandni kič. Vavpotič je skušal realistični žanr simbolično povzdigniti tudi v podobo kranjskega Janeza kot križanega uniformiranega vojaka, pred katerim kleči slovensko ljudstvo v narodnih nošah; taka alegorična slika pa je pomenljiva samo kot kuriozitet, saj kaže, kako nemogoče je bilo ujeti človeško trpljenje v umetnost na tradicionalno opisujoč in celo domačijski način. (O tem je v podpoglavju *Dies irae* v knjigi *Temni modernizem* najbolj poglobljeno doslej pisal že Tomaž Brejc.) Bolj se je to posrečilo Hinku Smrekarju, ki je svojo osebno izkušnjo spremenil v satirično protivojno avtobiografsko zgodbo *Črnovojnik*, ki jo je narisal neposredno na litografski kamen in jo je leta 1919 izdal Janez Zorman v svoji založbi *Umetniška propaganda*. Smrekar je osvetljeval vojne razmere tudi v karikaturah in satiričnih risbah, med drugim v humorističnem almanahu *Kurentov album 1918*, kjer sta sodelovala tudi Maksim Gaspari in France Podrekar, narisal pa je tudi Ivana Cankarja v vojaški uniformi, tako kot Ivan Vavpotič.

Razpoznavnejši in bolj prizadeto občuten likovni pečat kot pri Vavpotiču je prva svetovna vojna pustila v delu Frana Tratnika. Temno podobo sveta in njegovih žrtev je upodabljal že pred vojno, podobno kot v kiparstvu Berneker, pred vojno pa je živel v Biljah pri Gorici in še po prihodu v Ljubljano ustvaril v ritmičnem zanosu razgiban cikel *Begunci*, ki je kot umetniška obtožba vojne izšel tudi skupaj z Gradnikovimi verzi, pred tem pa v *Domu in svetu*, ki se je odzival na vojni čas tudi s premišljenim vključevanjem umetniških reprodukcij z vojnimi ali z doživetjem vojne povezanimi, še posebej apokaliptičnimi motivi (deli Dürerja, Böcklina, Corneliusa, Vavpotiča, Smrekarja); pogoste motive begunstva pa je že Ivan Pregelj v svoji »informativni študiji« *Svetovna vojska in slovensko slovstvo* označil za tipično slovenske. V domačo občutenih razglednicah je na vojno najplodoviteje reagiral Maksim Gaspari (zlasti s podobami kranjskih Janezov in njihovega hrepenenja po domu ter kontrastnimi idilami s kmečkimi domovi, v katerih matere ob zibelkah in žene ob spremljavi verzov iz ljudske pesmi pričakujejo može in otroci očete), skliceval pa se je tudi na preroško odo *Soči* Simona Gregorčiča. Risbe za razglednice sta risala tudi Anton Koželj in Ivan Vavpotič; isto Gregorčičevo pesnitev je pozneje ilustriral tudi Gvidon Birolla, pri katerem živi misel na vojno že v starejši findsječlovski ilustraciji ljudske pesmi *Tam za turškim gričem*. Vojna izkušnja pa je bila ustvarjalno najpomembnejša za izoblikovanje umetnikov, ki so študirali tik po končani vojni.

Med temi mladeniči je med vojno ustvaril daleč največ dokumentarnih risb Božidar Jakac. Med počitnicami se je v Idriji preživljal s kopanjem strelskih jarkov (tako kot v Franciji slikar Fernand Léger); po vpoklicu je ves prosti čas porabil za risanje in skiciranje, risal pa je tudi na dolgih marših ter dokumentiral

(in pozneje tudi popisal) svojo vojno pot, od nabora in življenja v oficirski šoli v Slovenski Bistrici, kjer je bil tudi slikar Nande Vidmar, leto pred njim pa še kipar Napotnik, ter Šleziji in Furlaniji vse do časa ob koncu vojne, ki ga je kot s »sliko svojega življenja, svojega trpljenja« zaznamoval s simbolično pojmovanim vojnim avtoportretom, ki kot »konfiteor« njegove duše s temnim in jasnim pogledom zre v prihodnost. Tik pred odhodom na fronto je dela posredoval domov s komentarjem, da gre za njegov slikarski dnevnik, in nekaj risb z vojnimi motivi mu je Jakopič v Ljubljani razstavil že med vojno (1917). Za Jakčevo prihodnost je bilo še posebej pomembno dejstvo, da se je med vojno v Opavi navdušil za pastelne slike. Ob dokumentarno pričevalnih slikah je zlasti na vojaške dopisnice narisal tudi več alegoričnih podob, tudi v antičnem duhu dojeto herojsko slovo vojaka od domačih, prizore s fronte pa je risal po spominu, tako kot tudi prizor, ko sta vojake obiskala general Borojevič in avstrijski cesar Karel I., ki jim je (s pogrkujočim »r«) po slovensko govoril: »Zdravo fantje, zdravo fantje«, medtem pa so se proti njemu oglasili streli, nakar so jim, kot je rad pripovedoval umetnik, odvzeli bojno municijo. Leta 1917 je v Admontu prvič srečal tudi Franceta Kralja, ki je Jakca kritiziral, da riše preveč realistično in akademsko. France Kralj, ki ni slikal neposredno pred motivi, pa je svoj pogled na življenje in človeško usodo, osvetljen tudi s perspektivo vojne, skušal poglobljeno izraziti v času po vojni, podobno kot tudi njegov brat Tone, ki mi je prav na Jakčevi razstavi ob Jakčevih vojnih risbah dejal, da je Jakac gledal na vojno kot fotograf, medtem ko naj bi sam nanjo reagiral čisto drugače, namreč ponotranjeno. Sam Jakac je vselej zatrjeval, da nikoli ni želel biti vojni slikar in da so se mu taki reporterji celo upirali, in njegov dokumentarizem je bil – seveda v okvirih začetnega k redukciji stremčega realizma – v resnici prežet z intimnim doživljanjem in ne le reportersko brezoseben. Tone Kralj pa je že spočetka ustvarjal »iz glave« in je bil zato že v načelu odmaknjen od dokumentarnega realizma, s tem pa tudi bolj miselno usmerjen in zavestno poglobljen.

Z vidika likovne dokumentarne pričevalnosti sorodnejši Jakcu kot Kraljema je bil tedaj Venó Pilon. Vojna ga je kot ujetnika zanesla v Rusijo, kjer je v duhu secesije risal pastelev in risbe iz vojaškega življenja ter avtokarikature, po vojni pa je naslikal tudi *Vojaško tihožitje*. Nekaj risb sovojaka je še realistično narisal Avgust Černigoj, ki se je tudi v bližini fronte trudil, da ni niti enkrat izstrelil s puško. Na fronti je bil – tako kot Jakac – označen za politično nezanesljivega (p.v.) tudi Ivan Čargo, ki je pričel slikati kot begunec v Jakčevi družbi v Novem mestu in je na risbi *Vojna* narisal tudi grotesknega v vojni grozi podivjanega vojaka, v katerem je mogoče začutiti razčlovečujočo moč vojne, kot je razvidna tudi iz njegovih besed v intervjuju z Vladimirjem Bartolom iz leta 1933, kjer pravi: »Kdor je videl, kakor jaz, kot zelen poba vse vojne strahote, raztrgana trupla, crkavanje tovarišev, slišal rjovenje ranjencev, ta je od vsega tega tako

impregniran, da ne more pozabiti»; v zvezi z duhovno dediščino vojne pa je že zaradi »razbitosti« mogoče razlagati tudi njegov najbolj znani (kubistično-futuristično-ekspresionistični) avtoportret, značilno vključen na naslovnico Zdravčeve antologije slovenskega ekspresionističnega in futurističnega pesništva *Pot skozi noč*, četudi je bila taka likovna razčlenitev v Evropi izoblikovana že precej pred prvo svetovno vojno. Na italijanski fronti in v Judenburgu sta bila med drugimi tudi slikarja France Zupan in Fran Sterle in na vzhodni fronti v Galiciji kot poročnik slikar Karel Jirak. Od kiparjev je Ivan Napotnik med vojno naredil za komandanta kip plesalke, okrog leta 1919 pa tudi risbo vojakov pod tušem (motiv, ki ga poznamo tudi pri Kirchnerju), kipar Lojze Dolinar pa je kot vojak v Judenburgu portretiral oficirje in ustvaril kip kranjskega Janeza in generala Borojevića, ki ga je narisal tudi Jakac. Kipar Josip Urbanija je kot mobiliziran podoficir med prvo svetovno vojno (1916–17) postavil spomenik padlim v Sarajevu, arhitekt Ivan Vurnik pa je med vojno urejal vojaška pokopališča v Nišu in Leskovcu. Neposredno povezana z vojno in njenimi žrtvami je tudi spominska secesijska cerkvena na Javorci nad Tolminom, delo dunajskega arhitekta Geylinga, z imeni tisočerih padlih, ki so jo sezidali sami vojaki, tako kot so ruski ujetniki preprostejšo kapelico na Vršiču.

V daljne dežele je ujetniška usoda – ob umetnostnih zgodovinarjih Francetu Steletu in Vojeslavu Moletu, ki je bil po vrnitvi iz jetništva sredi vojnih razmer habililitiran v sibirskem Tomsu – zanesla slikarja Avgusta Bucika; tam je ustvaril realistične kitajske pejsaže, sicer pa je ne glede na vojno ostal salonski realistični slikar, tako kot tudi Vavpotič, na ruski fronti pa je bil ujet tudi poznejši slikar France Pavlovec. Na naše ozemlje pa je vojna zanesla tudi nekatere tuje ustvarjalce, ki so pustili spomin nanj v svojih delih, tako slikarja Oskarja Kokoschka (po informaciji Irene Mislej) ali Andréa Kertésza, ki je fotografiral pokrajino ob Soči; kot oficir pa je bil leta 1915 nastanjen v Ljutomeru pri Karlu Grosmanu poznejši filmski režiser Fritz Lang in tam zmodeliral štiri skulpture, ki jih je Jure Mikuž razbiral tudi v kompoziciji in inscenaciji njegovih poznejših ekspresionističnih filmov. Med prvo svetovno vojno je slikal motive iz vojske, med drugim vojni dnevnik akvarelov, tudi nemški ekspresionist Jan Oeltjen, ki se je bojeval na ruski in zahodni fronti v Vogesih in se pozneje naselil na Ptuju. Poznejši socialnokritični slikar Nikolaj Pirnat pa se je zavedal (kot navaja v monografiji o slikarju Ljerka Menaše), da so se mu odprle oči za človeško bedo v času med prvo svetovno vojno.

Čas neposredno po vojni je v tej tako imenovani ekspresionistični generaciji v razmerju do vojnih izkušenj izzvenel v dvojni perspektivi: v razmerju med mračno zavestjo o prestani grozi in negotovosti, ki poslej ni več zamrla, in med odrešilnim doživljanjem vstajenja in prerojenja po končani vojni. Prav zaradi njega je dogajanja v Novem mestu kot enem izmed izhodišč ekspresionističnega ustvarjalnega gibanja Marjan Mušič v knjigi spominov imenoval No-

vomeška pomlad. (Kako arhetipsko zveni predstava o času po koncu vojne kot rodovitnem znamenju zaupanja v novo življenje oziroma rojstvo, značilno ponazarja tudi komentar zaključnega bakroreza iz Goyevega cikla o grozotah vojne v predavanju Franceta Mesesneta o umetniku in njegovi dobi, po koncu druge svetovne vojne pa na primer linorez Iveta Šubica *Pomlad*.) Udeleženci tega kulturno-duhovnega gibanja so v sklopu svojih dejavnosti s predavanji opozorili na padlega Cvelbarja in Izidorja Cankarja roman *S poti*, ki je odpiral dilemo med klasično in novodobno ustvarjalnostjo, a je bil napisan že tik pred vojno. V to novo pomlad pa je bilo zajeto tudi novo spoznanje o človeški krhkosti, relativnosti dotlej razglašanih vrednot in koncu materialistične meščanske civilizacije, ki je porodilo potrebo po etično prerojenem novem človeku in stopnjevanem duhovnem življenju; ta pa je predpostavljala tudi novo ustvarjalno obliko, kar so načelno dopuščali ali predpostavljali tudi tedanji esteti, ki so genezo in značaj ekspresionizma povezovali z vojno. (Celo konservativni Josip Dostal je leta 1914 v *Domu in svetu* ob moderni evropski umetnosti poznega 19. stoletja napisal, da je »morala tudi umetnost iskati novih potov, novih oblik in novih izrazov za novo vsebino«, in vsaj načelno doumel, da je mogoče vsako novo slikarstvo razlagati »le v luči modernega časa«.) Ob delih Franza Marca, padlega med vojno na Tirolskem, in drugih ekspresionistov je tedaj v pismu Jakopiču izjavil celo Matija Jama, ki mu je med vojno umrl sin, da razume, da je v prelomnih časih lahko upravičena tudi spremenjena umetnost, četudi je sam lahko še naprej slikal samo v svojem lastnem harmoničnem načinu.

Zaupanje v novega človeka duha pa je najbolj izrecno izražala in simbolizirala ekspresionistična umetnost. Ta se je pri nas razmahnila po začetku dvajsetih let, a v specifičnih in največkrat ne v tako drastičnih oblikah kot pri Nemcih, ki so vojno zaslutili, tako kot je zase govoril Franz Marc; pozneje pa so na vojno grozo reagirali tudi z drastično neposrednostjo, tako kot Max Beckmann ali Otto Dix in apokaliptični Ludwig Meidner; barve iz nemškega ekspresionističnega slikarstva pa so vsaj posredno, prek poznavanja Georga Trakla, kolikor ne tudi neposredno, prodrle celo v slovensko ekspresionistično poezijo (v Kosovelove *Modre konje* ali k Antonu Vodniku). Slovenski ekspresionisti, ki so svojo težnjo po duhovnosti spočetka povezovali zlasti z izročilom simbolizma, pa so se sprva navdihovali tudi pri umetnosti Edvarda Muncha, Gustava Klimta in deloma Egona Schieleja. Slednja sta – četudi zaradi letnice svoje smrti (1918) simbolično zaznamujeta konec »včerajšnjega sveta« – nosila v svojem secesijskem simbolizmu ter modernejši ekspresivnosti impulze, kakršni so zlasti bratoma Kraljema odpirali ustvarjalne poti v prihodnost – vendar najizraziteje v še findesièclovsko obarvanem depresivnem znamenju zmagoslavja smrti, tako kot na sliki Toneta Kralja *Zaton življenja*, ki jo je imel v lasti France Stele, ali na njenem pendantu *V temi*.

Med spremljevalci tedanje umetnosti je ekspresionizem izrecneje povezoval z odmevom na vojno poleg Silvestra Škerla na primer prijatelj umetnikov Alojzij Res. V jubilejnem *Dantejevem zborniku* je leta 1921 napisal, da »nov svet idej ruši temelje današnje človeške družbe, ki je po svetovni vojni razgalila vso gnilobo naše preteklosti in civilizacije«, in se povprašal: »Kje smo? Kam gre naša pot? Ali drvimo v popolno propast ali smo že na pragu dobe, ki bo po neizmernem trpljenju nedolžnih spočela in porodila novega človeka?« Klical je po titanskem geniju, »ki bi dvignil svet iz tečajev«, prav nietzschejanska zavest o takem titanu pa je med vojno reševala že Jakca, ki se je skušal s prezirom dvigniti nad vsiljeno mu kruto realnost z zazrtostjo v duhovno nadživljenje, med katero naj bi se z močjo volje počutil kot titan, trd in neizprosni kakor kremen in v duši kakor neuklonljiv hrast. K temu so ga posebej spodbujala prigovarjanja Mirana Jarca in Antona Podbevška, ki je Jakcu v pismih dopovedoval, da se je potrebno dvigniti nad blatno resničnost s tem, da se človek zapre pred kruto realnostjo in se počuti kot nadčlovek; takoj po vojni pa je svojo groharjevsko eterično svetlo krajinarsko umetnost, ki je našla svoj pravi izraz v mehkelem pastelu, izrecno dojemal in vselej razlagal kot izraz novega rojstva po končani vojni. Novo rojstvo pa je v znamenju novorojenčka po vojni narisal na Kokoschka oprti Nande Vidmar, medtem ko je leta 1920 deziluzionistični Ivan Čargo ustvaril kipec mrtvorojenca. Pri Jakcu so se slutnje o razpadanju sveta, kakršno mu je v zgodovini najbolj drastično simbolizirala apokaliptičnost vojne, nekoliko pozneje manifestirale tudi v naslikanih sanjah o katastrofah in v risbah kaotično bežečih ljudi, misli o koncu Evrope, najbolj znane iz odmevne Spenglerjeve knjige in danes najbolj žive zaradi intenzitete Kosovelovega genija, pa so se kazale tudi v Černigojevih manifestih. Eno od takih pesmi, prerokujočih »pogin zahodnega sveta« (Blokove *Skite*), omenja v svojih spominih, ki jih je izdala Slovenska matica, tudi Vojeslav Mole, v isti knjigi pa pripoveduje tudi o srečanjih z neslovenskimi slikarji in grafiki med prvo svetovno vojno, ki so »v ujetniških razmerah in v zaduhlinah taborišč prinesli s sabo in rešili v sebi toliko lepega, predvsem vero v lepoto sveta in življenja«, ter dodaja, da je še dolga leta pozneje, »po vrnitvi v normalno življenje, mislil na te ljudi in na njihovo duhovno moč«.

V novi povojni slovenski umetnosti je bilo mogoče dojeti njeno pristajanje na izrecni primat duha, s katerim naj bi se etično prerodil v vojni prekaljeni, preizkušeni in iztreznjeni človeški Kajnov rod. Motiv zlasti v sočasni literaturi izrazitega Kajna, ki sta ga med drugimi tematizirala Ivan Pregelj in France Bevk, čigar *Rablje* je ilustriral Lojze Špacapan, je bilo ponekod razpoznavni tudi v likovni umetnosti, na primer v slikarstvu Franceta in Toneta Kralja, kiparsko pa ga je leta 1913 upodobil Tine Kos, med drugim avtor plakete *Vojna*. V tej luči pa je pomenljivo tudi svetopisemsko obarvano tragično sporočilo podob s tematiko človeškega življenja in trpljenja, kakršna je *Grešni rod* Toneta Kralja.

Univerzalna znamenja klicanja po duhovnosti so postali zlasti osebno pre-rojeni religiozni motivi prerokov ali glasnikov, med katerimi so bili nekateri izrecneje obarvani tudi z izkušnjo prve svetovne vojne, tako kot slika Franceta Kralja *Magdalena* (ki so jo sodobniki v soju nedavne vojne dojemali kot mo-gočno podobo zamišljenosti nad tragično človeško zgodovino pod Golgoti) ali kip *Tužna prošnja* z obupnim »munchovskim« krikom brezoblično prvinskega tragičnega bitja; sicer pa je osnovna trpka melodija te umetnosti zajeta že v naslovu Kraljeve risbe *Življenje – trpljenje vsepovsod*, ki se docela ujema s temeljno mračno barvo Frana Tratnika. Tone Kralj je v svoji prvi veliki oljni podobi *V potu svojega obraza* s svetopisemskim motivom ponazorjeno bedno človeško stanje, ki razkriva človeka kot usojeno žrtev, obarval z izkušnjami s fronte, saj vidijo interpreti (na primer Stane Mikuš) v biblijski podobi plazečih se figur, ki se simbolično sklanjajo v duhu simbolističnega fin de siècle in spominjajo na umetnost Egger-Lienza, aluzijo na vojake v strelskih jarkih, ožarjene s slepečo svetlobo granat. Tone Kralj je v svojem osrednjem mla-dostnem grafičnem ciklu *Življenje* v meditacijo o hrepenenju in smrti vključil tudi motiv izgnancev, isto pa velja tudi za njegovo oljno podobo *Na ruševinah* ali za Kraljevo poznejšo sliko *Begunci*, posvečeno Primorski, ki jo je za banovino odkupil ban Natlačen.

Človekovo pahnjenost v vojno je Tone Kralj v reprezentativni in razvidnejši obliki najbolj monumentalno ustvaril šele v tridesetih letih, ko je za razstavo na Dunaju naslikal deklarativno protivojno sliko *Bratje* z motivom vojaškega spopada, ki jo je sam štel po likovni strani za vzporednico svoje znamenite *Kmečke svatbe* in torej za eno izmed svojih najpomembnejših del, uničena pa je bila med drugo svetovno vojno. Z alegoričnimi podobami, ki prikazujejo kot žrtev vojne in z njo povezane politike ves slovenski narod, se je odzval kot na tragično posledico prve svetovne vojne tudi na rapalsko pogodbo, umetniki pa so sodelovali tudi v propagandni dejavnosti za koroški plebiscit, ki jo je spodbudil Rudolf Maister (Gaspari, v risarskih zasnutkih Jakac). V tej luči pa dobi v delu Toneta Kralja poseben narodnoobrambni prizvok tudi motiv slovanskih blagovestnikov sv. Cirila in Metoda, ki ju je v reliefu upodobil že med prvo svetovno vojno.

Vprašanje o vlogi vojne za izoblikovanje našega ekspresionizma se je doslej bolj kot v likovni zgodovini zastavilo ob preučevanju literature, ko je Katarina Šalamun Biedrzycka v knjigi o Antonu Podbevšku in njegovem času skušala zavreči ustaljeno deterministično povezavo ekspresionističnega ustvarjalnega načina s svetovno vojno kot nekaj prisiljenega, češ da so bili v Evropi mo-dernistični oziroma avantgardni ustvarjalni tokovi vsi rojeni že pred vojno in da bi Slovence samoumevno dosegli tudi ne glede na vojno. To v načelu vsaj toliko velja tudi za likovno umetnost. Vendar je bila vojna za umetnike, ki so jo v mladosti izkusili, gotovo bolj ali manj pomembna vsaj kot žgoč stimulans, ki

jim je dajal misliti in je učinkoval na njihovo ustvarjalno zavest ter predstavo o umetnosti kot izrazilu notranje resničnosti, s čimer je bila povezana tudi nova predstava o lepoti, ki ni bila nujno več harmonična, četudi so si spočetka prilagodili za izraz duhovnega zanosa ritmično ubrano secesijsko formo. O notranji lepoti je govoril zlasti Miha Maleš; isti avtor pa je med svoja zgodnja dela, v katerih je občutljivo prestrezal dinamiko in občutja povojnega časa, vnesel tudi pojem revolucije, tako kot tudi Pilon ter pred njima pred vojno že Berneker in pozneje tudi Stane Cuderman; z revolucijo je, sodeč po naslovu, povezan tudi motiv Tratnikovega konjenika, najeksplicitneje pa je – kot nekaj skrajno strašnega in negativnega – razvidna v uničeni sliki Toneta Kralja *Maščevanje* oziroma *Revolucija*; seveda pa je tudi to že posebno, četudi s tematiko prve svetovne vojne posredno povezano poglavje. Sama povezanost s prvo svetovno vojno pa je zaradi neilustrativne, v simboliko in izraznost usmerjene narave ekspresionistične umetnosti v takem slikarstvu mnogo manj eksplicitno razvidna kakor v Vavpotičevem realizmu, zato bi bilo njene izrecneje z vojno povezane motive celo težje nabrati za ekspresionistično slikarsko antologijo kakor za literarno, kar je za že omenjeni tematsko urejeni pesniški izbor lahko storil Franc Zadavec, ki je vanj vključil poseben razdelek z naslovom *Vojna* (da o bolj pripovedno naravnani prozi, ki je vključevala tudi vojno motiviko v svoj realistični izraz, niti ne govorimo). Ekspresionistična likovna umetnost je prežeta z izročilom vojne izkušnje bolj kot v samih neposredno razvidnih motivih s predstavo o umetnosti kot nosilcu pogosto boleče občutenega notranjega izraza in spoznanja, svoje motive, celo starodavne cerkvene, pa je preoblikovala kot predvsem osebno dojeta »pridigarska« izhodišča za duhovna sporočila sodobnih romarjev in idealistov.

Povsem razvidno in izrecneje s prvo svetovno vojno povezano likovno poglavje se v času po končani vojni največkrat nanaša zlasti na spomeniško kiparstvo, saj je bil spomin na vojno najbolj eksplicitno in najpogostejše živ v povojnih spomenikih vojnim žrtvam. (Nanje je sproti opozarjal na primer *Ilustrirani Slovenec*, v svoji knjigi o spomeniškem kiparstvu pa jih je doslej najizčrpnjeje evidentirala in opredelila Špelca Čopič.) Kiparski spomeniki v njihov spomin, dela Franceta in Toneta Kralja, Lojzeta Dolinarja, Tineta Kosa, Ivana Zajca, Alojza Repiča, Joza Jurkoviča, Boža Pengova, Svetoslava Peruzija, Franceta Goršeta, Borisa in Zdenka Kalina, Karla Putriha, Lipovša in kamnoseka Vinka Čamernika, so nastajali po vsej Sloveniji vse do druge svetovne vojne, ko so jih nemudoma zamenjali spomeniki žrtvam naslednje vojne, posebej pa so se zgostili okrog srede dvajsetih let oziroma v znamenju desetletnih »jubilejev«; v Beogradu živeči Lojze Dolinar, med drugim avtor mogočnega nagrobnika Janezu Evangelistu Kreku, pa je dobival naročila zanje tudi drugod po Jugoslaviji, v Skopju, na Kajmakčalanu in Bitoli. Vrsto spomenikov oziroma spomeniških znamenj in kostnico na ljubljanskih Žalah so ob

kiparjih izoblikovali tudi arhitekti, med njimi Ivan Vurnik in Edvard Ravnikar; tudi iskanje nacionalnega izraza v Vurnikovi povojni arhitekturi pa je posledica zavesti o novi slovanski državi po končani svetovni vojni oziroma po propadu avstroogrske monarhije, in je v bistvu nadaljevanje protigermanizacijskih teženj, kakršne so izpričevali že slikarji vesnani ali Ivan Jager. Jože Plečnik je posvetil spomenik padlim češkim vojakom v prvi svetovni vojni v čeških Lanih; Jakac pa je sam od sebe risarsko snoval spomenik novi jugoslovanski državi in Antonu Korošču, čigar ime je še pozneje, ob njegovi smrti, označil za Zgodovino in koncentracijo pojma Slovenec, ter zapisal, da je Korošec postal za vojake med prvo svetovno vojno »pojem Slovenstva – Slovanstva, svobode, pravice in Svetlobe«, »svetla luč upov in že dobljenih zmag«.

Politične posledice prve svetovne vojne, ki so odmevale v umetnostnih spomenikih, so se nanašale tudi na nacionalno zavest oziroma bolečino, ki jo je po koroškem plebiscitu in rapalski pogodbi povzročilo razkosanje Slovenije (spomenik Toneta Kralja Primorski, znan po danes uničenem mavčnem osnutku *Bolest Slovenije*, na katerem narodno bolečino simbolizira invalidni trpeči Kristus, so si – kot mi je komentiral Tone Kralj – prestrašili postaviti, enak motiv pa je po njegovem pričevanju v lesu izrezal tudi France Kralj); Ivan Čargo je izoblikoval protestni plakat *Rapallo* s figuro fašista med požiganjem knjig in napisom »Ali je to tvoja kultura, Italija!«; kot spomeniški motiv, povezan z odločilnimi dejanji med prvo svetovno vojno, je pozneje oživel general Maister, med čigar borci sta bila tudi slikarja Ivan Čargo in Ante Trstenjak; prav major Maister, ki je bil tudi sam slikar, pa se je med vojno zavzel za slikarja Frana Tratnika, da so ga sprejeli na zdravljenje v bolnišnico.

Prva svetovna vojna s svojimi posledicami je doživljanje sveta tako spremenila, da je ob občutenju pomladi vendarle ostajal nepozabljen tudi strah, ki se je izražal v slutnjah umetnikov, ter spoznanje, da se poslej vojni ni več mogoče izmakniti v varno zavetje. Tako je v protivojni cikel risb Hinka Smrekarja *Zrcalo sveta* z grozečimi podobami, ki jih uvaja Hvalnica svetovni vojni, vključeno spoznanje, ki projicira vojni spomin v sluteno temno prihodnost; Ivan Čargo je ustvaril cikel *Vojna*, aluzijo na vojno trpljenje lahko zaslutimo ob številnih motivih križanja (ki so v slovenski umetnostni zavesti tedaj intenzivno živeli tudi pod silnim vtisom Meštrovičevega dela), medtem ko je bil pri Jakcu ali Čargu motiv Kristusovega vstajenja v risbah in pismih izpričani cankarjanski sinonim za upanje na konec vojne in z njim povezani prerod človeštva.

Spomin na bratomorni Kajnov rod je s podobo Kajna zajet tudi v Sternenu poslikavi oboka ljubljanske frančiškanske cerkve iz sredine tridesetih let in tudi Fran Tratnik je risal svoje begunce še ves čas po prvi vojni in tudi še po drugi svetovni vojni, kot bi z njimi združil usodo večnih človeških romarjev kot univerzalen simbol človeškega brezdomstva; svoja nenehna romanja po svetu pa je prav s svojim vojnim maršem izrecno povezoval tudi Božidar Jakac. Motiv

beguncev oziroma brezdomstva se je v drugi polovici dvajsetih let naselil tudi v Jakopičevi poslikavi oboka veže v t.im. *Meksiki* in je od tam segel v njegove številne študije in samostojne slike, včasih pa oživel tudi še pri drugih ustvarjalcih (Karlju Putrihu). Z ideologijami povezana vojna izkušnja je v nekaterih pogledih usmerila tudi umetnostno recepcijo povojnih likovnih smeri, saj je bil razlog za zavrnitev Černigojevega povojnega konstruktivizma tudi v njegovi povezavi s sovjetskim komunizmom oziroma revolucijo. Enako pa je veljalo tudi za odnos do (s fašizmom povezanega) futurizma, ki so ga razpoznavali in odklanjali tudi kot znamenje militantne zavzetosti za vojno, Ivan Čargo pa se mu je sprva približal v povezavi s Podbevškom.

Že glede na naravo povojnega slikarstva, ki ni inkliniralo k historičnim motivom, prav tako pa tudi zaradi narave prve svetovne vojne, v kateri so se morali slovenski vojaki skozi oči poznejše Jugoslavije bojevati za tujega cesarja, vojna motivika ni bila posebej primerna za zgodovinske podobe in se je sklicevala predvsem na človeško trpljenje, ki ga poleg spomenikov in *Križanih* v kiparstvu simbolizira tudi trpeči Dolinarjev *Matija Gubec*, ki so mu ga med prvo svetovno vojno namenoma razbili; uničen pa je tudi eden izmed *Gubcev* Toneta Kralja. (Pač pa je Ivan Pregelj v že omenjenem spisu o svetovni vojni in literaturi ugledal umetniško tehniko pisatelja Finžgarja kot »do pičice« enako tisti »slovitih 'slikarjev historij'«.) Ko je bil leta 1938 razpisan natečaj za slikarsko opremo banovinske palače z motivi iz slovenske zgodovine, sta na seznamu stanovskega umetniškega društva med 49 predlaganimi dogodki oziroma motivi za zgodovinske slike segala v čas prve svetovne vojne samo dva predloga: prizor, ko Janez Evangelist Krek govori na zborovanju za Jugoslavijo 1917, in prizor, ki ga določa samo datum s krajem: 29. oktober 1918 v Ljubljani, torej dan razglasitve države SHS. V svojo zmagovalno poslikavo je na banovinskem hodniku motiv osvobojenja s pogledom z balkona ljubljanske univerze na množico na Kongresnem trgu vključil Gojmir Anton Kos; med preostalimi udeleženci natečaja je (kot je v *Kroniki slovenskih mest* leta 1939 popisal Rajko Ložar) Rajko Slapernik naslikal *Prevrat 1918* (z ženo, ki pohodi avstrijski grb in dviga grb Ilirije, medtem ko ob njej razvija vojak slovensko trobojnico) ter *Majniško deklaracijo*, Saša Šantel pa *Osvobojenje* s podobo generala Maistra s topom in z mariborskim gradom v ozadju ter Korošca, Kreka in Žerjava »med vojno pri posvetu o ukrepih za združitev Slovencev z Jugoslovani«.

Preživelim slikarjem in kiparjem, ki so prestali fronto in so komaj dve desetletji zatem doživeli še eno vojno, se je – kot vem tudi iz razgovorov s Tonetom Kraljem in Božidarjem Jakcem – zdelo prva svetovna vojna mnogo strašnejša od druge, ker so bili vojaki na fronti izpostavljeni smrti na goli ravnini brez slehernega kritja; četudi so spomin nanjo sprva odganjali, pa so se nepojmljivih grozot vojne vse bolj spominjali ter srečo, da so ostali živi, občutili

kot pravi čudež. To še zlasti velja za Jakca, ki je od stodvajsetih vojakov iz njegove kompanije preživel vojni pomor skupaj z vsega še tremi sovojaki in je odtlej vse pogostejše zahteval mir »za že itak prekratko človeško življenje«. Pri tem pa ni pozabil omenjati, kako je nesmiselna usoda v vojno na obeh straneh potegnila tudi protivojno naravnane umetnike in kako sta si med soško fronto stala nasproti s pisateljem Ernestom Hemingwayem, s katerim se je pozneje, v letu njegove smrti, 1961, o tem pogovarjal med večerjo v hotelu *Excelsior* v Rimu. Po drugi svetovni vojni, najprej že ob hudih razočaranjih zaradi Trsta, pa se je vanj in druge umetnike naselil tudi že strah pred morebitno atomsko vojno, ki pa je že novo poglavje zase; a vendar temelji tudi na izročilu prve svetovne vojne, saj je grozo, ki ji ni več videti meja, usodno in za vselej nepopravljivo sprožila prav prva svetovna apokalipsa. V *Podobah iz sanj* jo je še pred našimi slikarji najgloblje dojel Ivan Cankar, ki je v svojo knjigo vključil tudi omembo Böcklinovih *Apokaliptičnih jezdecev* in pustil pečat tudi na ekspresionističnih likovnih ustvarjalcih, ki so kot dediči vojne izkušnje skušali etično preroditi svet in postali kot zgroženi pričevalci »tužni« klicarji novega duhovnega rodu. To svojo zavzetost se jim je posrečilo vidno izreči v prepričljivih umetninah, na katere pa se kolo zgodovine ni ozrlo, saj njihovo človečansko sporočilo zaman trobenta v gluhi metež materializiranih časov in njihovih katastrof.

VOJNA

BOŽIDAR JAKAC

Pojasnilo

Pričujoča pripoved o doživljanju prve svetovne vojne je bila aprila 1934 pripravljena za radijski intervju o Jakčevem življenju in potovanjih. Ohranjena je delno v rokopisnem zasnutku in tipkopijsni obliki. Objava je pripravljena po tipkopisu, mojem starem prepisu Podbevškovega rokopisa in dopolnjena z odlomki Jakčevega rokopisa, ki so v tipkopisu izpuščeni. Jakac je dele besedila delno variiral tudi za pripoved o svojem delu in življenju »dragim bratom«, najbrž za kulturni večer v akademskem klubu Krka, aprila leta 1936. Besedilo sem dopolnil tudi z odlomki iz tega predavanja, zlasti o življenju v Idriji med prvo svetovno vojno.

Intervju je nastal za Antona Podbevška v času, ko se je Jakac vojne še nerad spominjal. Podbevšku, ki je bil tudi sam na fronti (Jakac ga je narisal, ležečega na bolniški postelji marca 1917 v Judenburgu), se je očitno zdelo prav vprašanje o vojni zelo pomembno, saj je Jakčev odgovor nanj najobsežnejši. Ob zadnjem vprašanju o slikarjevem doživljanju Amerike je to tudi jasno komentiral: »Hotel sem, da bi se kaj več pogovorila o tej temi, pa sva se delj zadržala pri vojni, ki se mi zdi, da ni brez pomena, da smo čuli, kako je doživljal vojno slovenski umetnik. France Kralj jo je n. pr. v svoji avtobiografiji 'Moja pot' popolnoma zamočlal. Pa tudi sicer smo zelo revni, kar se tiče vojne literature.«

Isto je Podbevšek poudaril tudi v osnutku vprašanja, pripravljenega za intervju, kjer pravi: »V zadnjem času je izšla avtobiografska izpoved našega sovrstnika Franceta Kralja 'Moja pot'. Vesel sem je bil, ker je začel s svojo zgodnjo mladostjo. Lahko pa si misliš, kako sem bil presenečen, ko sem opazil, da ni napisal o svojih vojnih letih niti besedice! In vendar smem trditi o naši generaciji, da nas je rodila vojna. Ali bi nam hotel opisati, kako si Ti doživljal vojno? Nekaj malega si nam sicer povedal v 'Odmevih rdeče zemlje', a nas ni zadovoljilo, ker si bil preskop. Tam pripoveduješ o 'grozotni poti čez Piavo' in o tem, da je 'ob Piavi kričalo samo še telo, truden oklep otrplega srca. Tako je tudi z marsikaterimi doživljaji, ki so bili hrupni za oko, mrtvi za dušo.' (I. 94).« Jakac je pozneje spomine na prvo svetovno vojno vsaj v intimnem krogu zelo pogosto obujal, rekonstruiral dogajanja, se ob obletnicah vsakič spominjal dneva, ko je šel v vojsko, zbiral pričevanja in mi gradivo intervjuja posredoval z

željo, da bi bilo na primernem mestu objavljeno, tako kot si je želel za vse svoje arhivsko gradivo. Del likovne dokumentacije iz prve svetovne vojne je razstavil v stalni zbirki Jakčevega doma v Novem mestu, zapis o skicirkah iz Slovenske Bistrice (1917), ki jih je ohranil doma intaktne, pa sem leta 1990 objavil v Zborniku občine Slovenska Bistrica.

Milček Komelj

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

»NE JAZ, AMPAK VOJSKA JE NAPISALA TO POVEST.« PRVA SVETOVNA VOJNA IN SLOVENSKA KNJIŽEVNOST (1914–1941)

TONE SMOLEJ

V prispevku se bomo ukvarjali s podobo prve svetovne vojne v pomembnejši slovenski poeziji, prozi in dramatiki med letoma 1914 in 1941, dnevniških zapisov in spominov pa ne bomo obravnavali.¹ Uvodoma velja poudariti, da se prva takšna raziskava pojavi že dve leti po koncu vojne (Pregelj 1920), nato pa tovrstne študije zamrejo vse do konca osemdesetih, ko Stanko Janež objavi pregled odmevov vojne v književnosti. Lado Kralj (1997) je za salzburški simpozij o moderni vojni na odru preučil podobnosti med slovensko in nemško ekspresionistično dramatiko z motivi prve svetovne vojne, Alenka Koron pa je za moskovsko konferenco o prvi svetovni vojni v književnosti in kulturi zahodnih in južnih Slovanov leta 2003 pripravila prispevek o vojni prozi Milana Puglja. Ivan Vogrič (2001) pa je orisal ideološko ozadje pisateljev tega časa.

1 Poezija 1914–18²

Slovenska poezija vstopi v vojno sila bojevito. Evstahij Berlec nameni Avstriji naslednje verze:

Ne boj se, Avstrija! Sinovi tvoji
gredo na boj: v orkan sovražnih trum,
za tebe v boj gredo junaški voji,
ljubav, pravica vžiga jim pogum ...
Zapiši v knjigo, večna zgodovina:
»Le Avstrija je naša domovina!«

Takšna militaristična verzifikacija je izjema v slovenski književnosti, saj se kmalu pojavijo pesmi, ki obsojajo vojno nasilje. Ivan Albreht že leta 1914 ubesedi motiv, da je v vojni tudi brat bratu zver: »Hrup rjoveč in pri meču meč: / »Brat, nikar!« – Ali brat je pes. / »Sin!« – Sin je volk gladnih oči«. Naslednje leto se podoben motiv pokaže tudi v Bevkovi pesmi *Vojna: bitka*: »Kdo si, ki

¹ Avtor je dolžan zahvalo gg. prof. Gregorju Kocijanu in prof. Miranu Hladniku za koristne bibliografske napotke.

² V tem času je pesnil v trinpetdesetmesečnem ruskem vojnem ujetništvu tudi Vojeslav Mol è, ki je sicer v kasnejši zbirki *Tristia ex Siberia* takole opisal svoja občutja: »In čakaš, čakaš – česa? – dan na dan .../ Pozdrave z doma šepetajo veje, / a srce stražine korake šteje / in v jezi onemogli stiskaš dlan.«

kličeš človeka? – Človeka ni! – / Ki kličeš brata, očeta? – Ne očeta, ne brata ni! – / Zver je prišla iz okov in divja ...«.

Motivika nesmiselnih žrtev je očitna v *Ciklu 1914/15*, ki ga je Pavel Golia zasnoval kot aktivni častnik IV. pohodnega bataljona na ruski fronti. Ena od pesmi je posvečena prijatelju, nadporočniku Gabrijelčiču, ki je padel v Karpatih. Pesnik ekspresionistično napoveduje, da bodo vojne žrtve predruščile družbo: »Junak za junakom nas ostavlja. / Za smrtjo mas se prihodnjost pripravlja. // Izza piramid žrtvovanih trupel / prihaja nov dan, še ves mlad in osupel.« Jeseni leta 1915 je Golia pobegnil na rusko stran in kasneje vstopil celo v rusko armado.³ Istega leta je svoje videnje vojne upesnil tudi Stanko Majcen. Naslov ene od pesmi (*Bitka pri Chyrowu*) nakazuje, da se je verjetno udeležil bojov pri Chyrówu 13. oktobra 1914. V pesmi *Smrt v polju* pa je prevladujoča rdeča barva: rdeče je materino oko, rdeče je njeno upanje, rdeča je pošta in rdeča je smrt.⁴

Leta 1915 se prvič oglasi tudi Oton Župančič s pesmijo *Otroci molijo*, ki ima naslednje sporočilo: Če bi bil Bog res »oče naš«, bi sestopil s križa, da bi objel uboge otroke, saj ima njihov resnični oče, ki ga tudi imenujejo »oče naš«, prestreljeno srce. Otroški strah za očeta vojaka je razviden tudi v Župančičevi pesmi *Razgovor*.

Naslednje leto začne objavljati protivojno poezijo tudi častnik Rudolf Maister. V pesmi *Kje so?* napoveduje, da bo v tujini veselim fantom za vedno odbilo mlado srce. V pesmi *Grobovi* pa lirski subjekt takole odgovori na vprašanje, kje stoji jim grobni križ: »Oj, ne išči jih v poljani! / V nas so – v srcih pokopani, / mi smo njihov grobni križ!«.

Priključitev Italije silam Antante ima znaten odmev v slovenski poeziji, saj se vojna neposredno približa pesnikovemu očesu. Ob vzpostavitvi soške fronte je revija *Dom in svet* ponatisnila Gregorčičevo pesem *Soči*, ki v naši zavesti še danes povsem napačno velja za napoved prve svetovne vojne, ter Sardenkovo (Merharjevo) predelavo te pesmi: »Krvava tečeš, hči planin! / Kesnà si v uri mučeniški, / ko se ti v strugi bolečin / ustavlja živi tek dekliški. / Kalnà si, hči planin!«.

V sočasni slovenski poeziji se sedaj pojavi motiv beguncev, ki ga je najti zlasti v pesniški zbirki *Padajoče zvezde* Alojza Gradnika, ki je tedaj kot sodnik

³ Spomin na častnika Golio je najti v *Obrazih* (1979) Josipa Vidmarja.

⁴ Ob tem velja poudariti, da je Majcen – podobno kot še nekateri ekspresionisti – v tem času hvalil vojno, ki da ga je okrepila: »Ej, koliko sem izkusil in kako strašno lepo je bilo vse to! Vojska je velik ventil, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja. Ljudje sami spoznajo, da ne pojde več naprej, da je blata in brozge že previsoko, zrak prepoln kužne zlobe in zatohle ničvrednosti, in sami si odpró tak ventil. V eni izmed oktobrskih števil *Naroda* je bil podlistek, v katerem Dostojevski hvali vojsko. Vse, kar stoji tam, je res. [...] Ne morem ti dopovedati, kako mene vojna krepi. Daje mi zavest, da se veselo prenavljajo vrednote, da ugašajo vse tiste luči, s katerimi so ožarjali veliki lažnjivci in goljufi vse stvari, da te stvari zdaj dobivajo svojo lastno luč, njim samim določeno in da ima zdaj v teh lučih svet čisto drugačen obraz kakor prej. Kako je vse to tolažilno!« (Majcen 1915a: 36).

deloval v frontnem zaledju. Podobno kot se Župančičevi otroci odmikajo od Boga, o njem dvomijo tudi begunci. V več pesmih je Gradnik opisal trpljenje starega begunca, ki mu je dom postal bežeči vlak. Nič nenavadnega, da je avstrijska cenzura že prej zavračala objave posameznih pesmi, češ da so preveč miroljubne in pesimistične (Zadravec 1999: 23). Begunci se pojavljajo tudi v Sardenkovi zbirki *Nebo žari*, v kateri je najti pesem o sinu, ki se pogovarja s padlim očetom, in uspavanko, ki jo pravkar rojenemu sinu poje mati – vdova. Leta 1917 je tudi Oton Župančič v *Ljubljanskem zvonu* beguncem posvetil dve pesmi, *Goriškim izgnancem* ter *Begunka pri zibeli*, kjer mlado mater primerja kar z Marijo. Istega leta je celo duhovnik Sardenko zapisal: »Bog je blizu, / vendar tuj. / Boj, miruj / eno uro vsaj!«

Vojna pa se je nadaljevala in domov so dobivali pisma, kot je zapisal Gradnik, »in ob robu tuj izraz sožalen / in z rdečim svinčnikom: Gefallen«.

Tudi starosta slovenske poezije Josip Stritar med vojno ni mogel molčati. Tako kot Župančič je tudi on upesnil otroški strah za očeta vojaka in nesrečno mater begunko. Eno od pesmi je posvetil volku, ki je boljši od ljudi, saj ne mesari svojih bratov. Osemdesetletni pesnik si je v svojih poslednjih stihih želel le miru in sprave med slovanskimi narodi: »Da nam pride zaželeni, / razsvetljenja beli dan, / ko bo v slogi, v misli eni, / bratu ljubi brat Slovan«.

Če primerjamo motive naših vojnih pesmi z angleškimi ali nemškimi (Löschnigg 1994), lahko ugotovimo, da je v slovenski poeziji v ospredju begunska motivika, saj pesniki praviloma prebivajo v zaledju. Medtem ko v naši poeziji podrobnih opisov bitk ni zaznati, se ti izraziti v angleški poeziji (npr. *Counter-Attack* Siegfrieda Sassoon). V evropski literaturi je tudi redko sovražno prikazovanje nasprotnikov (izjema je le pesem *For all we have and are* Rudyarda Kiplinga), saj pesniki ne nasedajo vojaški propagandi. V slovenski poeziji, ki Slovana ne more razglasiti za nasprotnika, je sovražnik vojna, ki je celo iz brata ustvarila zver. V nemški poeziji se vojna občasno prikazuje tudi z nekaterimi avantgardističnimi postopki, ki se nakazujejo pri Bevku.⁵

2 Kratka proza 1915–18

Predvsem v drugem letu vojne so se oglasili nekateri pomembnejši pripovedniki. V *Ilustriranem glasniku* je dvaindvajsetletni vojak Lovro Kuhar, ki se je tedaj šele odpravljaj na fronto, objavil noveli *Bajonetni napad* in *Pred odhodom na bojišče*, ki že napovedujeta odličnega opisovalca vojne motivike. Kocijan (1995: 203) poudarja, da je v tem propagandističnem vojnem časopisu

⁵ V pesmi *Vojna: bitka* je denimo nizal samostalnike: »Polna in glasna ravan: bajoneti, rjojenje, / grmenje topov, da se tresejo griči... Pok granate – in naokrog / se napravi strašen kup krvi, prsti, mesa in kosti.«

sodelovalo več uglednih pisateljev, njihovi prispevki pa niso militantni. Sicer pa je bilo tega leta v ospredju zlasti dojemanje vojne v zaledju. Fran Milčinski je v *Ljubljanskem zvonu* objavil dve humorno obarvani zgodbi. *Naši in vojna* denimo na sproščen način opisuje otroško razumevanje vojne. Optimistična novela je bila s sporočilom, da je dojenčkov smeh znamenje za večni mir, gotovo v spodbudo bralstvu. Bolj tragično otroško dojemanje vojne je istega leta opisal Milan Pugelj v zgodbi *Fronek*, v kateri mora naslovni junak, deček, zaradi očetovega odhoda na fronto prodati svojega psička. Ko spozna, da je tudi sam v breme materi številne družine, se novi lastnici psa neuspešno ponudi še sam.⁶

Istega leta se je Fran Saleški Finžgar, tedaj župnik v Sori, lotil zahtevnega projekta treh vojnih povesti, ki jih je nameraval povezati v trilogijo. Pisatelj je uspel objaviti le *Boje*, drugo povest pa mu je zaplenila cenzura. Za kasnejšo knjižno izdajo, ki jo je naslovil *Prerokovana*, je Finžgar gradivo preuredil, tako da se prične s spisom *Prerokbe zoré*, kjer opisuje župnikovo bolečino ob razglasitvi mobilizacije. Ob vsakem mašnem delu pomisli na določenega farana. *Prerokbe zoré* so nekakšen prolog dolgi povesti *Boji*, v kateri vojna uravnava tudi življenje v zaledju. Gre torej – kot pravi pisatelj – za povest, ki jo je napisala vojna. Ko je Jančar vpoklican, se skuša z njegovo ženo zblížati njen nekdanji občudovalec France. Ker se mož le vrne, se France slednjič oženi s Francko, ki je že prej zanosila z na fronti pravkar preminulim Matijem. Toda poetična sreča je kratka. Ko Italija napove vojno Avstriji, mora med vojake tudi France. V svoji župnijski kroniki je Finžgar Italijo imenoval »verolomna zavezница«, čeprav so bili skoraj vsi vojaki potrjeni, ljudstvo ni obupano, saj je »zoper Laha vse navdušeno«. Ko Finžgar ni mogel več objavljati povesti o prvi svetovni vojni, je začel pisati *Kroniko gospoda Urbana*, župnijsko kroniko iz časov Ilirskih provinc. Čeprav je uspel prevarati cenzuro, je bilo vsem jasno, da gre za sočasno vojno, zlasti ker je zapisal, da je zdaj v bližini Medvod pravi Babilon. Finžgar se natančno ukvarja tudi z medvojno prostitucijo, kar je gotovo nov vidik v opisovanju vojne. *Prerokovana* se zaključuje s *Slikami brez okvirja* in z epilogom *Polom*. Naslov je nemara povzet po Zolajevem istoimenskem vojnem romanu. Tako kot francoski pisatelj opisuje konec drugega cesarstva, tudi slovenski svoje delo zaključuje z razpadom avstro-ogrske monarhije. Nekateri menijo, da se je sicer realistični Finžgar v zadnjih črticah *Prerokovane* nekoliko zgledoval pri Ivanu Cankarju, ki je v istem času snoval črtice, danes znane pod naslovom *Podobe iz sanj*.

Cankar – leta 1915 je bil dva meseca v Judenburgu – je ustvaril našo najpomembnejšo črtico z motivom vojne: *Gospoda stotnika*. Pripovedovalec vidi v snu dvorišče s kompanijo, ki se še tisto uro odpravi na bojišče. Stotnik ob

⁶ O Pugljevi vojni prozi glej Koron (2004).

dolgi vrsti izbira vojščake: »nalašč in preudarno izbira najmočnejše in najlepše«. Cankar v tej črtici uporablja t. i. mešano alegorijo, saj sam poudari, da je stotniku ime Smrt.

Med alegoričnimi upodobitvami vojne moramo omeniti tudi spis *Faraon* Franceta Bevka, v katerem je opisan egipčanski vladar, ki mu nepregledna množica gradi piramido iz mrtvaških glav. Jasna aluzija na nesmiselno umiranje v vojni. Bevk se mora kmalu nato za takšnega faraona bojevati v Galiciji. Sicer pa je cankarjanski simbolizem očiten tudi v novelističnem ciklu *Begunci*, v katerem Josip Vandot objokuje usode primorskih begunk. S tovrstno motiviko se ukvarja tudi Milan Pugelj v noveli *Begunka*, v kateri skušajo moški izrabití nesrečen položaj mlade pregnanke.

V drugi polovici vojne je bil zelo ploden ustvarjalec Rado Murnik s ciklom *Iz velike dobe*, v katerem je opisoval dogodivščine, ki so jih pripovedovali oskrbovanci bolnišnice pri Litiji, kjer je bil tedaj – kot pravi avtor – pravi Babilon. Najbolj zanimiva je zgodba, kako se je korporal Janez ob Soči bal mrtvega sovražnika, ki mu je pod bluzo švigal gad. Svoje impresije s soške fronte pa je že leta 1916 zbral Alojzij Res v knjigi *Ob Soči*. Soško fronto je dodobra poznal tudi nekdanji preporodovec Juš Kozak, ki je leta 1918 objavil povest *Razori*. Vladimir Levstik (1919: 564) je upravičeno zapisal, da je njeno prvo poglavje »menda najboljša slika iz klavnic 1914/18, ki jo spravimo v svoj književni hram«. V resnici gre za dodelan opis življenja na fronti.

3 Dramatika

Medtem ko smo bili pri poeziji in kratki prozi priča sočasni produkciji, pa je bilo potrebno na dramske upodobitve počakati vse do začetka dvajsetih let. Leta 1922 je France Bevk objavil enodejanko *V globini*, ki opisuje življenje na fronti. V času sovražnih obstreljevanj smo priča sporu dveh bratov, potem ko je mlajši med dopustom nadomeščal svojega brata na njegovi poroki. Sovojaki širijo govorice, da je brat »zastopal« brata tudi v poročni noči. Ko pride ukaz, da je potrebno z vojakom zaščititi vhod v zaklonišče, poveljujoči brat izbere brata. Ko brat zunaj zasuje vrata s kamenjem, vojaki pobijejo poveljnika. Oba sta si torej tako Kajn kot Abel. Bevk je v tej enodejanki poleg Kajnove teme uspešno ubesedil svoj stari motiv, da med vojno ni več bratov ali očetov, so le zveri.

Lado Kralj (1997) je Bevkovo enodejanko primerjal z dramo *Pomorska bitka* (*Seeschlacht*) Reinharda Goeringa. Ugotovil je, da je v obeh delih najti vzneseni dialog ter dejstvo, da dramske osebe nimajo več individualnih imen. Pri Goeringu se imenujejo prvi, drugi mornar, pri Bevku pa nekdo, eden izmed njih, pa glas iz kota, kar je značilen ekspresionistični postopek. Podoben je tudi konec obeh dram. Pri Goeringu eksplodira stolp bojne ladje, ko je večkrat zadet, Bevkovo zaklonišče pa raznese, ko sovražniki vržejo sveženj ročnih granat.

Osebe obeh del so ujetniki ladijskega stolpa ali zaklonišča, njihovo zavetje je torej tudi njihova past.

Podobne značilnosti kot pri Bevku ali Goeringu, namreč situacijo ljudi med vojno v zaprtem prostoru z grožnjo smrti, je po mnenju Gorana Schmidta (1997: 438) najti tudi v enodejanki *Apokalipsa* Stanka Majcna, saj so tudi tu dramske osebe posplošene: nasilni človek, plahi človek, človek ceste. Majcen je svoje delo postavil na dvorišče stavbe, kjer deluje vojaško sodišče. Osumljeni konspiracije s sovražnikom čakajo na zaslišanje. Ker je določeno, da je potrebno obsoditi na smrt vsaj štiri, da so denimo trije premalo, so v smrtnem strahu vsi. Vsakomur lahko takšno sodišče dokaže krivdo. Ali kot pravi plahi človek: »Če tajim, bom usmrčen, če priznam, bom usmrčen«. Kot je znano, se je Majcnu porodila *Apokalipsa* v času, ko je med letoma 1915–1918 služil v Beogradu. Razmere v okupiranem glavnem mestu Srbije je naslikal tudi v drami *Kasija*, v kateri opisuje ljubezen med srbsko prostitutko in slovenskim nadporočnikom, ki se ji zaradi kariere izneveri, ter v *Dedičih nebeškega kraljestva*, kjer se osredinja na vojne sirote.

Medtem ko je Angelo Cerkvėnik z dramo *V kaverni* spore v politično različno orientiranem častniškem zboru avstro-ogrske vojske, ki vodijo do vojaškega upora, pa je Alojz Kraigher v drami *Na fronti sestre Žive* orisoval ljubezenski trikotnik v vojni bolnišnici. Poročeni črnovojniški zdravnik Rojnik se izogiba bojevanju na pravi fronti, udejstvuje se le »na fronti sestre Žive«.

4 Povesti in romani 1918–1941

Opazna značilnost nekaterih povojnih besedil je, da pisatelji orisujejo zlasti vojno usodo več generacij iste rodbine. Če je še Finžgarja zanimala le generacija mobilizirancev, pa je Vladimir Levstik – dalj časa je bil interniran v Mittergrabernu – v *Gadjem gnezdu* opisal, kako mobilizacijo sinov in njihovo smrt doživlja nekoliko čudaška mati Kastelka, ki v vojni izgubi dva od treh otrok. Medtem ko vojna v tem delu materi jemlje otroke, pa se naslovni junak Levstikovega *Hilarija Pernata* šele med vojno zave, da je oče in poskuša nato najti svojega sina, ki sicer velja za pogrešanega na fronti. Očetovski pogled je razviden tudi v povesti *Župan Žagar*, v kateri Andrej Budal, tudi vojak te vojne, opisuje skrb župana neke frontne vasi za svoje otroke in za okraj.

V tridesetih letih je izšlo tudi nekaj del, ki opisujejo odraščanje v vojnih časih. Medtem ko Miran Jarc v *Novem mestu* popisuje odnos dijaštva do vojne, pa Fran Roš v *Zvesti četi* pripoveduje o svoji generaciji, generaciji '98, ki je bila kot najmlajša vpoklicana sredi vojne vihre. Spremljamo zgodbo štirih dijakov, ki se šolajo in se prvič poljubljajo v senci vojne, nato pa so kot osemnajstletniki mobilizirani, saj – kot pravijo sami – je domovina spoznala, da brez njih ne more zmagati, čeprav se zavedajo, da Bogovi »zelencem« niso naklonjeni. Pretresljiv je opis, kako Ivan maturira le s tremi sošolci svoje generacije, ko se kot

ranjenec vrne s fronte. Generacija vse bolj sovraži vojno, eden izmed dijakov jo primerja kar z gradnjo babilonskega stolpa. Pri Rošu torej Babilon ni metafora za različne narodnosti avstro-ogrske vojske, marveč za svetovno vojno, ki se razširja in je noče biti konec. *Zvesta četa* ni zgodba o patriotičnih vojakih, marveč povest o zvestobi lastni generaciji. Takole pravi eden od preživelih: »Doživeli smo stvari, ki so nam mladim dale spoznanja starcev. Brez tiste mladosti smo, ki so jo imeli drugi pred nami in jo dožive za nami«. Poudariti velja, da je isti generaciji pripadal tudi Erich Maria Remarque, ki je v romanu *Na zahodu nič novega* (*Im Westen nichts Neues*) tudi zapisal, da poslej niso več mladina: »Bilo nam je osemnajst let in smo ravno vzljubili svet in življenje; pa smo morali streljati na to«.

V isto generacijo sodi tudi Davorin Ravljen, ki je podobno kot Roš zahajal v Maistrov krožek Kondor. Leta 1938 je izdal *Črno vojsko*, ki je zanimiva zaradi togotnega prvoosebnega pripovedovalca. Z opisi nacionalnih konfliktov, nasilnih avstrijskih častnikov in judenburškega upora pa Ravljen že napoveduje *Doberdob* Prežihovega Voranca.

Voranc nas v prvem delu z naslovom »Črna vojska« sooča z razmerami v bataljonu št. 100, ki velja za nezanesljivo moštvo.⁷ Kot že prej Murnik in Finžgar tudi Prežih zapiše misel, da je v jezikovnem pogledu bataljon pravi Babilon, saj so v njem zastopani vsi narodi monarhije. Značilnost romanov o prvi svetovni vojni je, da nimajo osrednjega junaka, pisatelja zanima zlasti kolektiv. Junak Prežihovega *Doberdoba* je pravzaprav kar dvomilijonska avstro-ogrska vojska z vsemi notranjimi problemi in konflikti. Prežihovi vojaki večinoma ne ljubijo več Avstrije, zato je za nemško govoreče vojake sramota služiti v takšnem bataljonu. Zanimivo je, da je najbolj fanatičen Segal, žid »dolgega, močnega nosu in izrazito orientalskih potez«. Podobno kot pri vojaki je tudi pri častnikih najbolj zagret Hergott, lajtnant češko-judovskega izvora. Patriotizem sloni na nepravih, samozvanih Nemcih. Tako kot pri Finžgarju tudi pri Prežihu italijanska izdaja spremeni tok dogajanja, saj morajo vojaki na fronto, ki ji je posvečen drugi del – »Doberdob«. Prežih prepričljivo popisuje boje na ognjeni črti, med katerimi Amun – njegov alter ego – kljub pomislekom reši protislovansko nastrojenega sovojaka Helda, saj je vendarle tovariš, človek in tako doživi etično preobrazbo. Na koncu pa prebegne – kot sam Prežihov Voranc jeseni 1916 – na italijansko stran: »Eden izmed milijonov, ki so to noč stali v jarkih, se je predramil, prisluhnil svojemu srcu, prisluhnil svojim možganom, nato pa preskočil ograjo, ker ni hotel biti več suženj«.

⁷ Raziskovalci so doslej posvetili premalo pozornosti dejstvu, da Prežih opisuje razmere v črni vojski (Landsturm), ki je bila v Avstro-ogrski tretja obrambna formacija, kamor so sodile osebe, ki niso bili aktivni vojaki, pa tudi ne rezervisti skupne vojske ali domobranstva (Stergar 2004).

V tretjem delu nam pisatelj oriše vojaško bolnišnico Lebring, v četrtem pa kar nekako preveč hagiografsko judenburške žrtve.

Z *Doberdobom* smo Slovenci končno dobili svoj prvi moderni vojni roman, zvrst, ki jo je evropska književnost poznala vsaj že petdeset let. Prežihov Voranc je delo snoval več kot dvajset let v nekaj različicah. Končna verzija romana je nastala po zaslugi avstrijske policije, ki je pisatelja »gostila« med letoma 1936 in 1937 v zaporu dunajskega deželnega sodišča na AlserstraÙe. Med snovanjem *Doberdoba* se je Voranc seznanjal tudi s francoskimi romani o prvi svetovni vojni, zlasti z *Ognjem (Le Feu)* Henrija Barbussa, ki mu je bil tudi ideoloÙsko blizu. Nekaj zasluga, da se je naš pisatelj odločil napisati tako realističen roman o prvi svetovni vojni pa ima menda Bodo Kaltenboeck, ki je v svojem romanu *Armada v senci (Armee im Schatten)* popisal kar nekako preveč kameradski odnos med vojaki različnih narodov monarhije. Prijateljske odnose je podkrepil z navedbami slovenskih ukazov (»strelati, fantje, strelati«), pa tudi prisrčnih vzklikov (»živio naš oberst«). *Doberdob* je nemara nastal tudi kot protest proti takÙnim neresničnim opisom vojaÙkega življenja.

5 Zaključek

Kot pravi Micheline Kessler-Claudet (1998), so skoraj vsi evropski pisatelji, ki so obravnavali prvo svetovno vojno osebno, od blizu ali daleč, sodelovali v njej, kar velja tudi za slovenske pisce.⁸ Golia, Bevk, RoÙ, Cerkenik in Prežihov Voranc so se borili na fronti, drugi (Župančič, Finžgar, Milčinski, Pugelj) so jo spremljali v zaledju. Tako kot v evropski literaturi o prvi svetovni vojni je tudi v slovenski opazna nekakÙna težnja po pristnem pričevanju, ki hoče bralca prepričati o nesmiselnosti vojne. Pričevanje za prihodnje rodove.

Georg Trakl, ki ga je strla bitka za Grodek, je zaključil istoimensko pesem s pomembnim verzom: »Die ungeborenen Enkel« – »Nerogjeni vnuki«. Pisatelji, pesniki in dramatik, ki smo jih obravnavali, so v vojni izgubili tovariÙe, mladost in ideale, a so preživeli in pričevali. Mnogi pa so izgubili življenje in posledično tudi vnuke. Mi smo pravzaprav rojeni vnuki. Lahko nas tudi ne bi bilo.

⁸ Obravnave prve svetovne vojne se pojavljajo tudi v kasnejÙih desetletjih, vendar gre zdaj za zgodovinske romane, ki se pri nas pojavijo zlasti po osamosvojitvi. TakÙen je npr. roman *Prikrita harmonija* (2001) Katarine Marinčič. Motive prve svetovne vojne je najti tudi v romanu *Pot v Trento* (1994) Kajetana Koviča.

6 Viri⁹

- Ivan Albreht, 1914: Vojna. *S* 12. 122.
- Evstrahij Berlec, 1914: Le Avstrija je naša domovina. *Vrtec* 44. 138.
- France Bevk, 1915: Vojna: bitka. *DIS* 28. 4–5. Tudi *IS* 1. Ljubljana: DZS, 1951. 82–83.
- , 1917a: Faraon. *DIS* 30. 119. Tudi *IS* 1. Ljubljana: DZS, 1951. 194–198.
- , 1917b: Zrakoplov. *Ilustrirani glasnik* 3/18, 4.1.154.
- , 1922: V globini. Igra v enem dejanju. *LZ* 42. 678–685, 734–740. Tudi pod naslovom V kaverni. *IS* 1. Ljubljana: DZS, 1951. 224–241.
- Andrej Budal, 1927: *Župan Žagar*. Gorica: Goriška matica.
- Ivan Cankar, 1916: Podobe iz sanj. V. Gospod stotnik. *DIS* 29. 249–250. Tudi *ZD* 23. Ljubljana: DZS, 1975. 18–20.
- Angelo Cerkvenc, 1924: V kaverni. *Ameriški družinski koledar* 10. 88–119.
- Fran Saleški Finžgar, 1924: Prerokovana. *Zbrani spisi* 5. Ljubljana: Nova založba. Tudi *ZD* 5. Ljubljana: DZS, 1983.
- Alojz Gradnik, 1916: *Padajoče zvezde*. Ljubljana: Omladina. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: DZS.
- Pavel Golia, 1915: Iz cikla »1914/15«. *LZ* 35. 192–195.
- Bodo Kaltenboeck, 1932: *Armee in Schatten. Die Tragödie eines Reiches*. Innsbruck, Wien, München: Tyrolia.
- Alojz Kraigher, 1929: *Na fronti sestre Žive*. Ljubljana: Tiskovna zadruga. Tudi *ZD* 2. Ljubljana: DZS.
- Lovro Kuhar, 1915a: Bajonetni napad. *Ilustrirani glasnik* I/31, 1.4. 366–369. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: DZS, 1963. 322–327.
- , 1915b: Pred odhodom na bojišče. *Ilustrirani glasnik* I/33, 15.4. 390–392. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: DZS, 1963. 315–321.
- Juš Kozak, 1918: *Razori*. Ljubljana: Slovenska matica, Knezova knjižnica 22. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988. 199–238.
- Vladimir Levstik, 1918: *Gadje gnezdo: povest iz dni trpljenja in nad*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna.
- , 1926–1927: Hilarij Pernat. *LZ* 46–47.
- Rudolf Maister, 1916a: Grobovi. *LZ* 36. 317.
- , 1916b: Kje so? *S* 14. 22.
- Stanko Majcen, 1915a: Književnik v vojski. *DIS* 28. 36.
- , 1915b: Bitka pri Chyrowu. *DIS* 28. 113. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: DZS, 1994. 204.
- , 1915c: Smrt v polju. *DIS* 28. 45. Tudi *ZD* 1. Ljubljana: DZS, 1994. 202–204.
- , 1919: Kasija. Ljubljana: Nova založba. Tudi *ZD* 5. Ljubljana: DZS, 1997.
- , 1920: Dediči nebeškega kraljestva. *DIS* 33. 153–160, 212–217, 269–273. Tudi *ZD* 5. Ljubljana: DZS, 1997.
- , 1923: Apokalipsa. *DIS* 36. 280–284. Tudi *ZD* 5. Ljubljana: DZS, 1997.
- Fran Milčinski, 1915: Naši in vojna. *LZ* 35. 161–170.
- , 1915: Vojnopoštne karte. *LZ* 35. 59–65.

⁹ Nekaj kratice: DIS: Dom in svet, DZS: Državna založba Slovenije, IS: Izbrani spisi, LZ: Ljubljanski zvon, S: Slovan, ZD: Zbrano delo.

- Vojeslav Molè, 1920: *Tristia ex Siberia*. Ljubljana: Nova založba.
- Rado Murnik, 1917: Iz velike dobe. 1. Med frontama. *LZ* 37. 535–541.
- , 1918a: Iz velike dobe. 2. Dragonec Juri. *LZ* 38. 102–111.
- , 1918b: Iz velike dobe. 3. Ob vse. *LZ* 38. 551–559.
- Prežihov Voranc, 1940: *Doberdob. Vojni roman slovenskega naroda*. Ljubljana: Naša založba. Tudi *ZD* 4 in 5. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1968; 1969.
- Milan Pugelj, 1915: Fronek. *LZ* 35. 269–271.
- , 1917: Begunka. *S* 15. 225–229.
- Davorin Ravljen, 1938: *Črna vojska*. Ljubljana: Cesta.
- Alojzij Res, 1916: *Ob Soči. Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Trst: Štoka.
- Erich Maria Remarque, 1981: *Na zahodu nič novega*. Prevedel Janko Moder. Maribor: Obzorja.
- Fran Roš, 1933: *Zvesta četa*. Ljubljana: Vodnikova družba.
- Josip Stritar, 1953: Iz groznih dni. *ZD* 2. Ljubljana: DZS. 193–246.
- Silvin Sardenko, 1915: Soči. *DIS* 28. 221.
- , 1916: *Nebo žari*. Ljubljana: Katoliška bukvarna.
- , 1917: Eno uro. *DIS* 30. 137.
- Josip Vandot: Begunci. *Edinost* 1916.
- Oton Župančič, 1915a: Otroci molijo. *LZ* 35. 3. Tudi *ZD* 3. Ljubljana: DZS, 1959. 18.
- , 1915b: Razgovor. *LZ* 35. 145. Tudi *ZD* 3. Ljubljana: DZS, 1959. 19–26.
- , 1917a: Goriškim izgnancem. *LZ* 37. 89–90. Tudi *ZD* 3. Ljubljana: DZS, 1959. 31–32.
- , 1917b: Begunka pri zibeli. *LZ* 37. 542. Tudi *ZD* 3. Ljubljana: DZS, 1959. 29–30.

7 Literatura

- Andrej Brenk, s.a.: *Doberdob in tuje pobude*. Diplomaska naloga na Oddelku za svetovno književnost.
- Stanko Janež, 1989: Motivi prve svetovne vojne in njeni odmevi v slovenski književnosti. Leopold Vadnjal. *Zapiski vojaka*. Ljubljana. *Borec* 41. 164–175.
- Maja Jocif, 2003: *Svetovni vojni v slovenski prozi*. Diplomaska naloga na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete.
- Micheline Kessler-Claudet, 1998: *La guerre de quatorze dans le roman occidental*. Paris: Nathan.
- Gregor Kocijan, 1988: *Slovenska kratka pripovedna proza 1892–1918: bibliografija*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- , 1995: *Kratka pripovedna proza v obdobju moderne. Literarnozgodovinska študija*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- , 1999: *Slovenska kratka pripovedna proza 1919–1941: bibliografija*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Alenka Koron, 2004: Vojna proza Milana Puglja. *Slavistična revija* 52. 181–197.
- Lado Kralj, 1997: Reinhard Goering's Seeschlacht and France Bevk's V globini: Two Plays Presenting the First Word War. *Modern war on stage and screen. Der moderne Krieg auf der Bühne*. Edited by Wolfgang Görtzschacher and Holger Klein. Lewiston: The Edwin Mellen Press. 493–507.

- Vladimir Levstik, 1919: Knezova knjižnica 22. *LZ* 39. 564.
- Martin Löschnigg, 1994: *Der Erste Weltkrieg in deutscher und englischer Dichtung*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Ivan Pregelj, 1920: Svetovna vojska in slovensko slovstvo. *Čas* 14. 71–84.
- Goran Schmidt, 1997: Opombe. *Majcen. ZD* 5. Ljubljana. 285–523.
- Jon Silkin, 1979: Introduction. *The Penguin book of First World War Poetry*. 11–73.
- Rok Stergar, 2004: *Slovenci in vojska, 1867–1914. Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetkov 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Ivan Vogrič, 2001: *Slovenski književniki in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev.
- Franc Zadravec, 1999: *Pesnik Alojz Gradnik (1882–1967)*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

SLOVENCİ V PRIMEŽU AVSTRIJSKE CENZURE

PETRA SVOLJŠAK

»Zapleni vse, česar ne razumeš, utegnilo bi škoditi vojevanju.«¹

Avstrijska cenzura je bila med prvo svetovno vojno eden od temeljev in sooblikovalka t. i. vojnega absolutizma, za katerega so bila značilna, poleg uveljavljanja vojnih zakonov v javnem civilnem življenju, črtanja osnovnih človekovih pravic, tudi široka diktatorska pooblastila v upravljanju države in vodenju vojne, kar velja predvsem za čas vladanja ministrskega predsednika grofa Stürghka.² Z vojnim absolutizmom naj bi avstrijske vojaške in civilne oblasti, kot je zapisal Janko Pleterski, notranje utrdile državo in svoje državljanke za bojevanje na frontah, zartle pojave antimilitarizma vsakršnega izvora ter izvajale pritisk na vse, kar bi bilo sumljivega ali nezaželenega v okviru narodnih gibanj nenemških narodov, med njimi tudi slovenskega.³ Učinek ukrepov vojnega absolutizma pa je bil tem večji zato, *»ker so se v njem samovoljno uveljavljala tudi nepisana pravila, ki so uničevala veljavnost običajnih moralnih pravil.«⁴* Zato je ministrski predsednik tudi pozval deželne predsednike, *»naj spodbujajo prebivalstvo ne glede na stan, narod in veroizpoved, v duhu združevanja moči vseh dobromislečih patriotičnih elementov, k izražanju domovinske ljubezni v besedi in dejanju. Prebivalstvo naj spodbujajo k požrtvovalnemu in prostovoljnemu sodelovanju pri vseh ukrepih, ki služijo zavarovanju, razvoju in učinkoviti uporabi oborožene sile.«⁵*

Vojska in država sta že leta 1912 oblikovali dokument, s katerim sta postavili formalne temelje, v pravnem in upravnem smislu, za delovanje vojne diktature in za vzpostavitev sistema cenzure. Tako imenovani »Dienstbuch J – 25a. Orientierungsbehelf über Ausnahmeverfügungen für den Kriegsfall für die Reichsräte vertretenen Königreiche in Ländern« je vseboval temeljne usmeritve

¹ Kratka navodila za cenzorje. Slovenec št. 76, 4. 4. 1918, str. 5.

² Gustav Spann, Das Zensursystem des Kriegsabsolutismus in Österreich während des ersten Weltkrieges 1914–1918. V: Justiz und Zeitgeschichte VIII. Symposium Zensur in Österreich 1780 bis 1989 am 24. und 25. Oktober 1989. Geyer-Edition Wien, Salzburg 1991, str. 32 (odslej G. Spann, Das Zensursystem).

³ Janko Pleterski, Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije. V: Viri I, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 5 (odslej J. Pleterski, Prganjanje).

⁴ Prav tam, str. 7.

⁵ Prav tam.

in koordinacijo vseh v primeru vojne vpletenih ukrepov vojaške, gospodarske, juristične in politične narave. Za vodenje in koordiniranje izjemnih ukrepov je vojno ministrstvo ustanovilo Kriegsüberwachungsamt (Vojaški obveščevalno – nadzorni urad (KŮA)), katerega središčno polje delovanja je bilo izvajanje cenzure. Pravna umestitev tega urada v državni aparat Avstro-Ogrske je predstavljala veliko težavo in tako pravniki kot zgodovinarji ter predvsem pravni zgodovinarji so si edini, da je bil KŮA pravno popolnoma nezakonita in dotlej neznana centralna oblast,⁶ ki jo je Lojze Ude ocenil kot popolnoma tajni urad avstrijske diktature.⁷ Zaradi svojega dvomljivega položaja in pooblastil je bil podrejen skupnemu Vojnemu ministrstvu, za svoje delovanje pa je urad prevzemal sodelavce iz vojnega ministrstva, generalštaba in nekaterih civilnih ustanov (zunanje ministrstvo, finančno ministrstvo, notranje ministrstvo, ministrstvo za železnice in kmetijsko ministrstvo). Sestavljale so ga politična skupina, cenzurna skupina, uvozna in izvozna skupina, skupina za strojno evidenco in splošne zadeve.⁸ Dejansko je mogel urad svoja pooblastila izvajati le na avstrijski polovici monarhije, kajti izkazalo se je, da je na dveh temeljnih točkah delovanja urada, v politični in cenzurni skupini, prihajalo do nepremostljivih razhajanj z ogrskim delom monarhije.

V avstro-ogrskem pravnem sistemu je bila s 13. členom državnega zakonika z dne 21. decembra 1867 (R.G.Bl. Nr. 142) uzakonjena svoboda izražanja in prepovedana vsakršna cenzura, pravno podlago morebitni cenzuri pa sta predstavljala 5. in 6. člen zakona z dne 5. maja 1869 (R.G.Bl. Nr. 66). Peti člen je z uveljavitvijo izjemnih ukrepov omogočil zaplembo in odpiranje pisem brez sodnega ukaza, 6. člen pa je postavil politično oblast v položaj, da je lahko izvajala okrepljen nadzor nad delovanjem društev.⁹ Že 23. julija 1914 so bili izjemni ukrepi omenjenih odredb predstavljeni ministrskemu svetu in tam tudi potrjeni. Z uredbo z dne 25. julija 1914 (R. G.Bl. Nr. 158) so bila suspendirana določila o splošnih svoboščinah državljanov iz državnega zakonika z dne 21. 12. 1867 (R.G.Bl. 142): osebna svoboda (8.člen), nedotakljivost stanovanja (9. člen), pisemska tajnost (10. člen), pravica združevanja in zborovanja (12. člen), svoboda izražanja misli v govorjeni, tiskani in pisani besedi ter v likih (13.

⁶ Joseph Redlich, *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*. Wien, Hölder-Pichler-Tempsky A.G., Yale University Press, New Haven, 1925, str. 94; G. Spann, *Das Zensurystem*, str. 33; Werner Dajani, *Das Briefgeheimnis in der österreichischen Rechtsentwicklung*. Dissertation, Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, 1999, str. 150 (odslej W. Dajani, *Das Briefgeheimnis*).

⁷ Lojze Ude, *Boj za Maribor in Štajersko Podravje v l. 1918/1919*. Rokopis. Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1960, str. 4 (odslej L. Ude, *Boj za Maribor*).

⁸ G. Spann, *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges*. Dissertation zur Ergangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien, 1972, str. 53 (odslej G. Spann, *Zensur*).

⁹ Prav tam, str. 46.

člen).¹⁰ Splošno je bil prepovedan periodični tisk, njihovi prevodi in povzetki, neperiodični tisk pa je bil podvržen pregledu političnih, policijskih ali deželnih oblasti. Šele z odredbo 29. marca 1918 (R.G.Bl. 118) je bilo ponovno dovoljeno tiskanje periodičnih publikacij z znanstveno vsebino, toda v točno določenih okvirjih in okoljih, ki jih je določilo notranje ministrstvo. Tudi vse časopisje iz nevtralnih držav je bilo podvrženo policijski cenzuri.¹¹

Sistem cenzure v Avstriji se torej ni omejil zgolj na administrativno dejavnost ali birokratsko obdelovanje različnih oblik komuniciranja. Pod nadzor je namreč sodilo vse: tisk, zasebna korespondenca, telegrami, telegraf, radijski promet, filmska produkcija, objavljanje fotografij, vedenje pisemskih golobov, celo navadna zbirateljska dejavnost, vse je bilo strogo nadzorovano. Glede na posamezni medij je cenzura prilagajala metode dela in svoje ukrepe, formalno z edinim ciljem, preprečiti pretok informacij v sovražno tujino. Dejansko pa je šlo za nadzor prebivalstva in posameznih narodnih enot znotraj Avstro-Ogrske. Cenzura je bila ves čas v »službi« vojske in zato tudi podrejena vojaškim interesom, kar je vodilo do predimenzioniranega vpliva vojaških ustanov. To pa je bilo mogoče šele z začasno prekinitvijo delovanja parlamenta kot demokratičnega korektiva državnega aparata, po mnenju avstrijskih pravnikov je zato cenzurni aparat skupaj z drugimi sredstvi vojaškega absolutizma dosegal in presegal razumne meje oblastne samovolje.¹²

Cenzura je s svojo razvejanostjo in dejavnostjo predstavljala eno najvišjih točk oblastvene narave, saj je oblikovala različne oblike nadzora vsakovrstnega komuniciranja v vojnem času. Vodila jo je cenzurna skupina pri KÜA, ki se je delila na cenzuro tiska (izvajali so jo sodelavci notranjega, pravosodnega in finančnega ministrstva in nekaj častnikov) in se je nadalje razdelila še na politično in vojaško cenzuro tiska, pisemsko cenzuro in cenzuro telegramov. Cenzura je pomembno oblikovala javno mnenje, ko je v časnikih ustvarjala obsežne bele lise, ko je prepovedala izhajanje periodičnih publikacij in ko v literarnih revijah ni bilo več mogoče objaviti družbenokritičnih besedil. Toda predvsem s pisemsko cenzuro je posegla na najbolj intimna področja človekovega bivanja, posegla je v zasebnost vsakega svojega državljana, nadzirala njegovo gibanje, njegove misli, tegobe, redke radosti, ki jih je mogel doživeti v vihravem, negotovem, žalostnem vojnem vsakdanu.¹³

Pisemsko cenzuro, ki je zatorej v središču našega zanimanja, je vodil Gemeinsames Zentralnachweisbureau (Skupni centralni poizvedovalni urad (GZNB)), ki je bil ustanovljen že 6. avgusta 1914, vodil pa ga je major Theodor Primavesi. Urad je nadzoroval vso pošto iz tujine in v tujino, z izjemo ko-

¹⁰ L. Ude, Boj za Maribor, str. 4.

¹¹ G. Spann, Zensur, str. 49.

¹² G. Spann, Das Zensursystem, str. 41.

¹³ O t. i. pisemski tajnosti glej W. Dajani, Briefgeheimnis.

respondence med avstro-ogorskimi državljani in državljani nevtralnih držav. Delovanje poštnega prometa je odredil odlok z dne 21. septembra 1914, ko je Oddelek za vojne ujetnike GZNB prevzel pooblastila za delo.¹⁴ Cenzurni oddelek je bil razdeljen na vodstvo cenzure, poštno skupino, cenzurne skupine, hipercenzuro z remedurno skupino ter referat za dešifriranje. Njegova naloga je bila urejanje in izvajanje posebnih odredb na področju delovanja pošte in telegrafa, urejanje cenzure celotne pošte iz tujine (pisma, vrednostna pisma in poštni paketi), cenzura notranje korespondence (s posebnim ozirom na območje armade), cenzura vojne pošte in cenzura pošte vojnih ujetnikov. Glavna naloga cenzure pošte iz tujine je bila preprečiti poštni promet s sovražno tujino. Za Vrhovno poveljstvo vojske je bila seveda temeljnega pomena cenzura notranje korespondence, ki pa jo je bilo spričo ogromne količine pisem, nemogoče izvajati, saj je samo v »slovenskem« primeru t. i. območje armade obsegalo dežele južno od Brennerja, Koroško, Kranjsko, južno Štajersko, Primorje, Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo. Zato so se odločili izvajati t. i. naključne poskusne preglede in okrepiti nadzor pisem z industrijskih področij. Cenzuro vojaške pošte so izvajala poveljstva armade na bojišču, vendar je bilo tudi to opravilo preobsežno in so se tudi na tem področju cenzure uveljavili le naključni pregledi. V pisemski cenzuri so sodelovali sodelavci trgovskega, finančnega in pravosodnega ministrstva ter vrsta častnikov.

V delokrog Oddelka za vojne ujetnike pri GZNB je sodila vsa korespondenca vojnih ujetnikov (avstro-ogorskih in v Avstro-Ogrski), internirancev/m in konfinirancev/m. Za točno določitev korespondence, ki naj bo podvržena cenzuri, je bilo potrebno natančno opredeliti pojma vojaškega in civilnega ujetnika. Kot vojni ujetniki so bili označeni pripadniki vojske, ki jih je sovražnik ujel na vojnem območju. Kot civilni ujetniki so bili označeni avstro-ogorski državljani, ki so v vojnem času prebivali v sovražni državi ali prišli z ozemelj, ki jih je sovražnik zasedel; prav tako so bili civilni ujetniki posamezni državljani, ki so bili zaradi politične varnosti, tako kot prvi, podvrženi posebnemu državnemu nadzoru. Civilni ujetniki so bili interniranci, ki so bili prisilno odvedeni v internacijska taborišča, konfiniranci, ki so zamenjali kraj bivanja; ta jim je bil odrejen v določenem okraju in ga niso smeli zapuščati brez posebnega dovoljenja.¹⁵ Navodila o delovanju cenzurne skupine so določila, katera korespondenca je bila prepovedana in zato tudi po pregledu in parafiranju ni bila odposlana naslovniku. V tujino je bilo prepovedano pošiljanje

¹⁴ Walter Lukan, *Die Kriegsgefangenenkorrespondenz als politische und militärische Informationsquelle für die Kriegführung. V: Studien und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Feldpost im Ersten Weltkrieg. Beiträge zur der österreichischen Feldpost. Band 1*, Wien, 1989, str. 103 (odslej W. Lukan, *Die Kriegsgefangenenkorrespondenz*).

¹⁵ Österreichisches Staatarchiv, Kriegsarchiv. Armeekommando, Evidenzbüro 1916, Kart. 3742, Res. 3793. *Instruktionsbuch der Zensurabteilung des GZNB, Auskunftstelle für Kriegsgefangene* (odslej ÖSA, KA. AOK).

razglednic s podobami krajev, mest, vasi, pomembnih vojaških in gospodarskih objektov, kmetijskih površin, celo spomenikov. Prepovedano je bilo dopisovanje med vojnimi in civilnimi ujetniki v Avstro-Ogrski, med vojnimi ujetniki v Avstro-Ogrski in državljani v notranjosti monarhije ter med civilnimi ujetniki z avstro-ogrskim državljanstvom in sovražno tujino.

Najbolj obsežna, najbolj natančna in zaradi številnih posegov skoraj brezhibna ter za našo razpravo ključnega pomena, je bila cenzura pošte vojnih ujetnikov. Obdelava cenzuriranega materiala je predstavljala zelo pomembno skupno delo posameznih cenzurnih uradov. Prvenstveno naj bi imelo delovanje GZNB – Oddelka za vojne ujetnike celo obeležja humanitarne organizacije, podobne Rdečemu križu, ki naj bi jo opredeljevale defenzivne naloge. Kot je zapisano v poročilu o organizaciji izvajanja cenzure, je bil prav iz karitativnih razlogov in v okviru meddržavnih dogovorov dovoljen pisemski promet med vojnimi ujetniki, interniranimi in konfiniranimi ter njihovimi sorodniki, kar pa *»/s/amoumevno ne sme /.../ pripeljati inštitucije v državi v nevarne mahinacije in morajo biti proti takim poskusom uvedeni ukrepi, s katerimi bo opravljanje pisemske cenzure lahko zanesljivo.«*¹⁶ Za pomoč pri izvajanju nadzora nad pisemskim prometom je cenzurni urad izdal tudi navodila o poštnem prometu z vojnimi in civilnimi ujetniki v sovražnih državah, z izvirki vsebine pa naj bi preko dnevnega časopisja seznanjali tudi javnost o osnovnih pravilih pisanja pisem ujetim sorodnikom, da bi se izognili morebitni zaplembi pisem zgolj zaradi formalnih razlogov.¹⁷ Priporočali so, naj pišejo kratke dopisnice ali pisma, predolga pisma je namreč cenzura po skrbnem pregledu zavrnila, cenzurni urad pa je že novembra 1914 zaprosil Vojno ministrstvo, naj zaradi ogromne količine materiala vojnim ujetnikom omeji pisanje, razen v prvem oglašanju iz ujetništva, in sicer časovno na 4 tedne, dolžina pisma pa naj ne bi presegala 4 strani, saj se je dogajalo, da so bila pisma dolga 36 ali celo 60 strani.¹⁸ Pisma so morala biti odprta, napisana čitljivo, v latinici in s črnilom. Naslovi so morali biti nadvse točni in čitljivi, kar je bil prvi pogoj, da je bilo pismo odpravljeno, vsebovati pa so morali poleg točnega naslova pošiljatelja v levem zgornjem kotu, predvsem natančne podatke naslovnika: naziv »Kriegsgefangene«, čin, ime in priimek, enota, bivališče v ujetništvu, podrobnosti (npr. št. barake) v taboriščih, pri pogostih priimkih so priporočili dopisati še očetovo ime in rojstni kraj ujetnika. Tudi v Rusijo namenjena pisma so morala nositi naslov v latinici, posebno pozorni pa so morali biti pošiljatelji na kraj bivanja ujetnika in bivališče, če to ni bilo ujetniško taborišče (proga, železnica, rudnik, kmetija,

¹⁶ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3737, Res. 3007/45. Zur Organisation der Zensurleitung des k.u.k. Gemeinsamen Zentralnachweissbureaus in Wien.

¹⁷ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3731, Res. 1828. Postverkehr mit unseren Kriegsgefangenen und Zivil- Internierten im feindlichen Auslande.

¹⁸ Prav tam, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 29. Dopis z dne 18. novembra 1914.

posestvo, ipd). V pismih so smeli zapisati le osebne in družinske novice, »težke pritožbe glede neprijetnih zadev je potrebno izpustiti, z ozirom na to, da jih naslovljenec ne more rešiti.«¹⁹ V pismih je bila prepovedana uporaba t. i. simpatetičnega črnila, tajnih pisav, šifer, figuralne pisave in vpletanje tujih besed; cirilica je bila dovoljena le za ruski, ukrajinski in srbski jezik, ne pa tudi za druge jezike. Neupoštevanje ali kršenje teh pravil bi pomenilo zaplembo pisma in omejitev svobode pisanja tudi za druge ujetnike.

Naloge cenzure so bile torej daleč od humanitarnih, saj so se osredinile na preprečevanje posredovanja novic, ki bi lahko škodovala monarhiji ali njenim zaveznicam ter ugotavljanje in prestrezanje novic vojaškega, gospodarskega in političnega značaja, ki bi mogle monarhiji ali njenim zaveznicam kakorkoli koristiti.²⁰ Z nadzorom in raziskovanjem naj bi ustvarili informacijsko zaporo, toda s spoznanjem, kaj vse prinaša cenzurirani material, je urad prešel v ofenzivo, in se razvil v pomembno poročevalsko centralo za prestrezanje raznovrstnih informacij, ne več zgolj vojaškega značaja, temveč tekom vojne vedno pomembnejšega in temeljnega ugotavljanja stanja in razmer znotraj monarhije.

Cenzurni urad je svoje delo začel s 500 sodelavci, to je cenzorji, inštruktorji, manipulant in vodji skupin, sprva je bilo za njegovo delo postavljenih 12 jezikovnih skupin, junija 1915 je to preraslo v število 23, proti koncu vojne pa je število sodelavcev zraslo na težko obvladljivih 4000 moških in žensk, ki so dnevno pregledali in obdelali 600.000 poštnih pošilk.²¹ »Cenzurni urad je v pritličju,« je zapisal časnik Slovenec, »in sicer v jako veliki dvorani, kjer domobranci prejemajo svežnje pisem in dopisnic. Noben teh domobrancev ni sposoben za vojno službo. /.../ Odlikujejo se s tem, da govorijo več jezikov. Vsak mora znati vsaj štiri jezike, nekateri pa govore celo 6 do 7 jezikov./.../ Korespondenca tvori pravi pravcati Babilon jezikov. Razdeljena je na 24 jezikovnih skupin: 3 nemške, 4 ruske, 3 italijanske, 2 češki, 1 madžarsko, a potem je tu tudi angleški, francoski, romunski, ukrajinski, hrvaški, hebrejski, srbski, slovenski in poljski oddelek.«²² Slovcu naj dodamo le, da je najprej delovala tudi skupna hrvaško – slovenska skupina, sprva so problem naraščajočega dela in pomanjkanja ljudi reševali tako, da so si cenzorje sposodili za polovični delovni čas, kot se je to zgodilo z kustosom dvorne biblioteke dr. Francetom Kidričem, ki pa zaradi pomanjkanja osebja v dvorni biblioteki tega delovnega mesta tudi ni mogel zapustiti.²³ Konec leta 1915 pa je bila potrebna

¹⁹ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3731, Res. 1828. Postverkehr mit unseren Kriegsgefangenen und Zivil- Internierten im feindlichen Auslande.

²⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1916, Kart. 3742, Res. 3793. Instruktionsbuch der Zensurabteilung des GZNB, Auskunftstelle für Kriegsgefangene.

²¹ W. Lukan, Die Kriegsgefangenenkorrespondenz, str. 103.

²² Na cenzurnem uradu. Slovenec št. 24, 31. 1. 1916, str. 4.

²³ ÖSA, KA. AOK, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 42a. Dopis z dne 27. novembra 1914.

reorganizacija in postavitve samostojnih hrvaške in slovenske jezikovne skupine, ki jo je vodil dr. Miro Potočnik. Cenzorji so bili trgovci, učitelji, umetniki, večji del prostovoljci, »tudi dame so med njimi, in so samo nekateri plačani.«²⁴ Delo pisemskih cenzorjev je bilo trdo in naporno, mnogo bolj od časopisnih cenzorjev, saj so imeli opravka z različnimi pisavami, oblikami, pravopisi, kvalitetami papirja, ipd. Poleg znanja tujih jezikov se je od cenzorjev zahtevalo osnovno znanje za izvajanje poročevalske dejavnosti, morali so biti politično in moralno zanesljivi. Vsak cenzor je imel svojo lastno signaturo, s katero je potrdil mesta, ki jih je zaradi dvomljive ali nevarne, in zato neprimerne vsebine pomodril. Posebna in nevarna mesta pa je dokončno popravila remedurna skupina tako, da označeni odlomki niso bili več čitljivi in tudi ni bilo več možno črkovanje. Novice, ki so morale postati nečitljive, so bile vsakovrstne informacije vojaške narave, oznake krajev in poštna oznake, bivališča vojaških enot, postojank in vojne pošte, novice o pomembnih postopkih politične in gospodarske narave (stavke, demonstracije, stanje industrijskih obratov), splošne ocene o pomajkanju surovin, delovne sile ali življenjskih potrebščin, tendenciozna ali škodljiva opažanja o stanju v zaledju, poročila o življenjskih razmerah v sovražni tujini ter pritožbe vojnih in civilnih ujetnikov v avstro-ogrskem ujetništvu. Novice, ki jih je objavil domači tisk, pa so dopisniki smeli zapisati v svoja pisma. Cenzorji so morali biti posebno pozorni na naslove, ki so marsikdaj povedali več, kot so želeli (npr. položaj enot); kar je smatral cenzor za dvomljivo, je predal predsedniški pisarni in vodji skupine, ki je pošiljko usmeril k strokovnjakom za dešifriranje. Njihova naloga je bila razpoznavati in preverjati skrivna sporočila, to je šifriranih skrivnih pisav, razvoj latentnih pisav, ki so jih »naredili« čitljive in razumljive. Kot skrivno so označili vsako pisavo, ki je vsebovala številčno ali znakovno pisavo ali bila zapisana z nevidno tinto, kot tudi vsako besedilo, ki je bilo napisano v nenavadnem zaporedju. Pregledano in »popravljen« pošto so nato poslali v svežnjih še istega dne naprej do naslovnika.²⁵ Da pa vendarle ne bi kaj ušlo čez sito pogosto preobremenjenih cenzorjev, je pošto pregledala še t. i. hipercenzura, ki je ugotavljala in po potrebi popravljala storjene napake. Zasežen material so prepisali in prevedli, in danes nam, tako kot tedaj, služi za razsvetljevanje razmer, vzdušja, želja, pritožb, političnih gibanj in misli, opisov nerazumno oddaljenih krajev, stotisoče usod posameznikov, naj tej in na oni strani pisemske poti.

Vodja GZNB major Primavesi je kmalu uvidel pomembnost korespondence vojnih ujetnikov kot vira političnih in vojaških informacij, predvsem pa njihove sistematične obdelave. Na podlagi poročil posameznih cenzurnih skupin in t. i. analitičnih poročil o posameznih zadevah je 20. junija 1916 nastalo poročilo

²⁴ Na cenzurnem uradu. Slovenec št. 24, 31. 1. 1916, str. 4.

²⁵ ÖSA, KA. AOK, Evidenzbüro 1916, Kart. 3742, Res. 3793, Instruktionsbuch der Zensurabteilung des GZNB, Auskunftstelle für Kriegsgefangene.

vodje cenzurnega oddelka.²⁶ Izsledki pisemske cenzure vojnih ujetnikov so brezbrežen izvir podatkov, ali kot je zapisal Slovenec: »Korespondenca obsega neizrečeno mnogo zanimivega gradiva, nudijo se ti pogledi v najbolj globoke prepade človeške duše, vojne slike, ki so tako zagonetne, žalostne in grozne. /.../ Zanimivo je, da Italijani pišejo jako dosti ljubavnih pisem. Rusini, Srbi in Romuni pišejo po veliki večini o poljskem gospodarstvu. Kako se je otelila krava, kako se redijo prešiči, kakšno žetev so imeli itd.; to so glavna poročila in šele v drugi vrsti se govori o ljudeh. Te kmetiške narodnosti so neokretne in rade obširno popisujejo.«²⁷ Iz omenjenega poročila je mogoče razbrati splošne naloge, ki so bile dodeljene cenzurnemu uradu, in sicer ugotavljanje, izpostavljanje informacij, ki bi bile koristne za državo. Iz korespondence sorodnikov vojnih ujetnikov je urad pridobival informacije, skrbno razdelane v posameznih točkah omenjenega poročila in »podkrepljenimi« s primeri, to je z odlomki iz posameznih pisem, ki so govorili o naslednjih zadevah: splošno gospodarsko stanje v Rusiji, gospodarsko stanje v Srbiji, vojaško stanje v Rusiji, razmere vojnih ujetnikov v Avstro-Ogrski, stanje vojnih ujetnikov v Rusiji, vojni ujetniki na Japonskem, v Grčiji in Srbiji, pisemska cenzura, kratke karakteristike vojnih ujetnikov, posebej častnikov in moštva in po narodnosti (Rusov, Srbov, Nemcev, Madžarov, Čehov, Slovakov, Ukrajincev, avstro-ogrskih Srbov in Hrvatov, Slovencev, Italijanov, Romunov, socialdemokratov in Židov), o vzdušju in političnem ozračju prebivalstva v zaledju, o položaju in vojaški drži posameznih narodov, kjer pa je vendarle šlo za posplošene presoje in ocene. Iz korespondence vojnih ujetnikov je bilo mogoče zvedeti, kje se nahajajo, kako jim gre in o načinu, kako so padli v ujetništvo; podobne novice so bile zapisane tudi v pismih vojnih ujetnikov v Avstro-Ogrski. Srbska in ruska cenzura sta vojakom na fronti in v zaledju dopuščala dopisovanje s svojimi ujetimi sorodniki v Avstro-Ogrski in avstrijski cenzorji so lahko na podlagi naslova pošiljatelja, poštnega žiga in številke vojne pošte ugotavljali položaje srbskih oziroma ruskih enot, kar se je pokazalo kot zelo koristen podatek npr. pri pripravi avstro-ogrske oktobrske ofenzive proti Srbiji leta 1915. Na mestih, kjer so se pojavile prazne lise, so jih poskušali zapolniti s t.i. ofenzivno cenzurno dejavnostjo: s pomočjo ponarejenih pisem ujetih srbskih častnikov so postavljali izzivalna vprašanja, in morebitni odgovori so zapolnili vrzeli. Zaradi neznanih okoliščin oziroma po »pomoti« je v roke avstrijskih cenzorjev prišel sveženj ruskih vojaških pisem, iz katerih so se avstro-ogrske vojaške oblasti dokopale do zelo koristnih podatkov o slabi in nezadovoljivi preskrbi ruske vojske na južni ruski fronti, o zbiranju neoboroženih ruskih rekrutov na zbirnih

²⁶ W. Lukan, Die Kriegsgefangenenkorrespondenz, str. 104. Celotno poročil se nahaja v ÖSA, KA. AOK, Evidenzbüro 1915–1918, Kart. 3789, Bericht des Leiters der Zensur – Abteilung für Kriegsgefangene Korrespondenz K.u.K. Major Theodor Primavesi, Wien, 20. Juni 1916.

²⁷ Na cenzurnem uradu. Slovenec št. 24, 31. I. 1916, str. 4.

mestih in o predvidenem vpoklicu 16-letnikov v maju 1915, iz ruskega zaledja so pisma prinašala novice o negotovosti, strahu in malodušju med ruskim prebivalstvom, o draginji in velikih podražitvah uvoženega blaga, ruski vojaki so pisali o ugodnem položaju avstro-ogrskih vojnih ujetnikov v evropski Rusiji, pa o epidemijah kolere, pojavih kuge, tifusa in griže, pisali so o ropanjih s strani vojakov in o vojaški nedisciplini.²⁸ Korespondenca vojnih ujetnikov v Avstro-Ogrski je nenazadnje predstavljala tudi podlago za utemeljevanje reprocitete za izmenjavo vojnih ujetnikov. Toda o svoji usodi ob morebitni vrnitvi so bili ujetniki zelo negotovi in žrtve številnih govoric, ki so »prišle/ do nas iz Avstrije. Za ujetnike, ki so se znašli sedaj v Rusiji, je bilo ukazano, da bo ob njihovi vrnitvi v Avstrijo vsak peti ustreljen. Tega si mi, ki smo se tri mesece krvavo borili, nismo zaslužili. Ali se bo to res zgodilo, tega ne vem. Zaradi te novice so naši vojaki zelo vznemirjeni in se bo marsikateri raje odločil, da bo ostal v Rusiji,« je užaloščeni materi v Oberh pisal Ivan Rom iz Rawa Ruske.²⁹

Kot je bilo že omenjeno, je poročilo ponudilo sicer posplošeno, pa vendarle zanimivo in za vse pristojne tudi koristno oceno posameznih narodnih skupin Avstro-Ogrske. O Slovencih je tako major Primavesi zapisal: »Dokazni material jasno kaže, da ta narod ne sodi v povprečni okvir velikosrbske ideje. Rečemo lahko, da je ta agitacija dosegla inteligenco in da ljudstvo o tem ne ve veliko. Držo posameznih slovenskih enot moremo označiti kot neoporečno.«³⁰ V dokaz temu zapisu je poročevalec pridal pismo Andreja Berginca iz Kobarida, ki je pisal svojemu sinu Andreju Bergincu, vojnemu ujetniku na Korziki: »Kriva je samo tvoja neposlušnost. Očeta in cesarja si zapustil, toda Bog te ne bo nikoli zapustil, povsod te bo spremljal. Tvoja dolžnost je bila služiti cesarju in poslušati očeta, tako kot te je on učil. Dvakratno prisego si prelomil in 4. božjo zapoved, prej nisi bil suženj, sedaj boš suženj do smrti. Že osemdeset let mi ni nihče naredil takšne sramote, kot ti sedaj. Vse je šlo na vojno, od najrevnejših fužinarjev do bogatega barona, veliko tudi prostovoljcev, le tebe je bilo strah. Sram me je, ko slišim, ko drugi hvalijo svoje sinove. Želim si, da bi se čimprej vrnil in izpolnil svojo dolžnost, kot to delajo drugi sinovi. Tudi če boš padel, bo to zate vedno boljše; končno boš svoboden, tako pa ne boš nikoli. Če bi se vrnil še v času vojne, bi bil že prost.«³¹

V zaseženi, prečrtani in večkrat pregledani korespondenci Oddelka za vojne ujetnike, je razumljivo največ pisem izhajalo prav iz vojnega ujetništva v Rusiji, Srbiji in Italiji, celo v Franciji in Veliki Britaniji. Na splošno je glede avstro-

²⁸ ÖSA, KA. AOK, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 427. Poročilo brez oznak 15. 3. 1915.

²⁹ Prav tam, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 418. Kroatisch – Slovenische Gruppe. Separat Bericht, 17. 3. 1915.

³⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1915–1918, Kart. 3789. Bericht des Leiters der Zensur – Abteilung für Kriegsgefangene Korrespondenz K.u.K. Major Theodor Primavesi. 20. 6. 1916.

³¹ Prav tam.

ogrskih južnih Slovanov veljalo, da so iz ruskega ujetništva prihajala večinoma pisma slovenskih, iz Srbije pa hrvaških ujetnikov.³² Osnovni podatki, ki jih pisma ponujajo, so predvsem kraji in ujetniška taborišča, kjer so bili nameščeni, za cenzurni urad pa si bile predvsem dragocene navedbe stanja, v katerem so vojaki padli v rusko ujetništvo, saj so na podlagi deleža ranjenih oziroma neranjenih vojakov mogli sklepati na to, ali se je vojak predal ali bil dejansko zajet na bojnem polju. In če je mogla cenzura novembra 1914 ugotoviti, da je bil delež neranjenih Čehov, ki so bili na vrhu lestvice prebegov, kar 70%, okoli 85% je bilo ranjenih ujetih Nemcev in kar 95% Madžarov, so pri Slovencih zapisali, da je bilo ranjenih 80% ujetih slovenskih vojakov.³³ Domačim so običajno svojo odločitev o tem, da so se pustili sovražniku ujeti, sporočili z geslom *»nisem mogel na svoje brate streljati.«*³⁴ Do podobnih ugotovitev so mogle avstro-ogrske vojaške oblasti priti tudi na podlagi že omenjenih ruskih vojaških pisem, in sicer iz pisma ruskega častnika, v katerem je zapisal, da ne drži povsem, da se je bilo lahko bojevati na avstro-ogrski fronti, še posebno potem, ko preštevaš svoje mrtve, *»lahko se je tepsti z Rutenci in Čehi, ki se množično predajajo, zato pa toliko težje s Madžari ali Nemci«*³⁵ Ves čas so vojni ujetniki poročali o tem, da je obravnavanje vojnih ujetnikov v Rusiji zelo različno glede na njihovo narodnost, ter da so Čehi uživali velike ugodnosti tudi v primerjavi z drugimi slovanskimi ujetniki.³⁶ Na podlagi informacij o poštnem in denarnem prometu, slabem ali dobrem ravnanju z ujetniki in o preskrbi, o sanitarnih razmerah in smrtnosti med ujetniki ter o premestitvah so poročevalci sestavljali t.i. tematizirane sezname taborišč. Iz mnogih ujetniških taborišč so poročali o slabih življenjskih razmerah, lakoti: *»Tukaj nam gre vedno slabše. Težko opišem, kako nas opustijo propadati, uši nas bodo pojedle. Ne vem, če se bomo še kdaj videli,«*³⁷ ali o boleznih, kot je pisal Franc Leskovec iz Taškenta: *»le če bi bila voda boljša, pa je na žalost nezdrava in nepitna. Tukaj imamo vse vrste azijskih bolezni (kolera, kuga, malarija, tifus),«*³⁸ o nenavadnih in težkih vremenskih razmerah, o težaškem delu, ki ga morajo opravljati, predvsem v rudnikih ali na železnici. Zato je nemalo pisem podobnih pismu Jožefa Bavcona v Stanciji (postaji) Polstaevo, Samara Zlatouskaja, Gubernija Orenburg, ki je pisal Mariji Bavcon v Stično: *»Tukaj imamo še slabše, moramo delati, ko je to državno delo, prisiljeni smo, imamo železniškega mojstra – vodjo, ki je kot zve-*

³² Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3728, Res. 1305. Kroatische Bericht 20. 4. – 20. 6. 1915.

³³ Prav tam, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 12. Poročilo. 2. 11. 1914.

³⁴ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3730, Res. 1733. Bericht über das im H. A. Refferat erliegende Korrespondenzmaterial von überläufer- und hochverratsverdächtigen öst.ung.Kfg. im Ausland.

³⁵ Prav tam, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 427. Poročilo brez oznak 15. 3. 1915.

³⁶ Prav tam, Res. 12. Poročilo, 2. 11. 1914.

³⁷ Prav tam, Evidenzbüro 1914, Kart. 3726, Res. 616. Kroatisch – slovenische Gruppe. Separat Bericht.

³⁸ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3728, Res. 1305. Kroatische Bericht 20. 4. – 20. 6. 1915.

rina, sili in vleče nas na delo, pa če si bolan ali zdrav. Če človek ostane doma bolan, je prav tako prizadet, ker je v barakah tako tesno in vlažno, da ne moreš ponoči spati in je zelo nezdravo. Vzdihamo in čakamo na zlato svobodo.«³⁹ Včasih pa so bila pisma bolj obetavna, kot pismo, ki ga je prejela Ana Mikulati v Celje iz Kalabiša: »Tukaj nam gre kar dobro, dovolj dobimo jesti, Rusi so zelo dobri ljudje, skrbijo za nas kot za svoje.«⁴⁰ Zanimiv in poseben sklop pisem predstavljajo sporočila slovenskih ujetnikov v Rusiji, ki so sklenili tam ostati in se poročiti ter so svoje sorodnike prosili, naj jim pošljejo potrebne dokumente, med njimi je bil tudi Bartolomej Kranjc (Gub. Podoljen), doma iz Ilirske Bistrice, ki je sporočil: »Kmalu se bom poročil, imam brhko dekle in ne bom se več vrnil v Bistrico, ostal bom tu.«⁴¹ Slovenski vojni ujetniki v Rusiji so doživeli tudi vihre ruskih revolucij in državljanske vojne ter s spremembami oblasti tudi nove in drugačne odnose v ujetništvu. Po oktobrski revoluciji so se življenjske razmere ujetnikov poslabšale, nove oblasti pa so bile še posebno nastrojene zoper častnike, ki so izgubili svoj privilegiran položaj ter morali poskrbeti sami zase, brez vsakršnega plačila.⁴² Veno Pilon pa je pismu iz Lipecka bolj vedro opisal ujetniške razmere: »V našem življenjskem položaju ni sprememb. Od 50 rubljev jih mesečno dam 45 za nastanitev in hrano, ostalo za perilo in malenkosti. Imamo polno svobodo in lahko stanujemo zunaj taborišč. Le denarja nam primanjkuje. Že en mesec nas obiskuje delegat danskega konzulata in da vsakemu /.../ do 100 rubljev.«⁴³ Spričo tako protislovnih poročil iz nemirne Rusije tudi avstrijske oblasti niso mogle dobiti prave slike o tamkajšnjih razmerah.

Iz srbskega ujetništva so prihajala pisma, ki so pisala na splošno o slabih razmerah, ujetništvo se je običajno začelo s priporom, ujetnikom sta bila odzeta vsa obleka in denar, nekaj obojega so jim potem vrnili in jih premestili; hrana je bila borna, redko so dobili en topel obrok na dan. Pisali so o tem, da so bili ujetniki uporabljeni pri poljskih delih, pri raztovarjanju vagonov ali celo za delo v vojnem območju. Predvsem pa so bili zaskrbljujoči podatki o epidemijah, v katerih je umiralo veliko število vojnih ujetnikov. Po svoje je v t.i. srbski korespondenci čudilo dejstvo, da je kar 70% pisem navkljub srbski cenzuri izrazito nenaklonjeno pisalo o Srbiji in razmerah v ujetništvu. Ujetniki so izpostavljali »zanimivosti« glede vodenja ujetniških taborov, saj je bil pogosto

³⁹ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3730, Res. 1736. Bericht über die im Zeitraum vom 26. September bis 2. Oktober 1915 aus Russland eingelangten Nachrichten über empfangene oder ausgebliebene Korrespondenzen, Liebesgaben und Geldsendungen. Italienische Zensurgruppe. 2. 10. 1915.

⁴⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3728, Res. 1305. Kroatische Bericht. 20. 4. – 20. 6. 1915. Kroatisch – slovenische Gruppe.

⁴¹ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3745, Res 4117/15. Heiraten unserer Kfg. in Russland. Slovenische Gruppe. Bericht 10. 11. 1917.

⁴² Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3759, Res. 5139. Unsere Kriegsgefangenen u. Internierten in Russland. Junibericht 1918.

⁴³ Prav tam.

isti človek komisar taborišča, pomočnik v vojaški pisarni, cenzor in bolničar, kar je bilo pospremljeno s komentarjem, da so le tako lahko Srbi poslali ves »moški material« na fronto.⁴⁴ Posebno trpka pa je bila izkušnja vojnih ujetnikov v Srbiji po zmagoviti ofenzivi centralnih sil v Srbiji in umiku srbske vojske, kralja in številnih beguncev čez albanske gore do morja in v Italijo, kamor so premestili tudi vojne ujetnike. Mihael Zorko je 28. aprila 1916 pisal iz Asinare: »Napisal Vam bom nekaj vrstic o našem potovanju iz Srbije skozi Albanijo v Italijo. Nekaj mesecev sem bil pri železnici ob bolgarski meji. Od tod smo šli 4. 10. 1915 stran in marširali do 17. decembra. Na poti je bilo hudo. Nič hrane, niti enkrat nam Srbi niso dali vode, da bi se odžejali. Vedno smo bili lačni, tako da smo jedli meso pokončanih živali, buče, travo, včasih celo človeška trupla. Včasih smo več kilometrov marširali do pasu v vodi; vsake 15–20–25 korakov so ležali mrlič. Mnogi sploh še niso bili mrtvi, pa smo že pritekli in jih slekli. Ko so nas prevzeli Italijani, smo takoj dobili hrano, pijačo, cigarete in nove obleke. Zelo bratsko so ravnali z nami v našem trpljenju. Vsaka jim čast. Od 18.000 nas je še 12.000 pri življenju, toliko jih je na poti v Albanijo v umrlo.«⁴⁵

Še najmanj zaskrbljujoča so bila pisma iz italijanskega vojnega ujetništva; v skrbi za svojega brata Alberta Vizjaka, je Adolf v Celje z veseljem prejel naslednje sporočilo: »Gre nam dobro; kot enoletni prostovoljci in vojaki imamo svojo sobo. S hrano sem popolnoma zadovoljen. /.../ Tukaj še ne občutimo vojne.«⁴⁶

Posebno pozorni so bili cenzorji na morebitne novice o prisilnem ali prostovoljnem vključevanju vojnih ujetnikov v nasprotnikovo vojsko, v srbske ali češke legije, kar je pomenilo zelo težko preizkušnjo tudi za slovenske vojne ujetnike, saj je tistega, ki je odklonil, čakalo težaško delo. Na podlagi informacij, ki so jih v pismih svojih ujetnikov zbirali avstrijski cenzorji, so ugotavljali pronicanje panslavistične propagande med ujetnike in izvire te propagande v matični domovini. Oblikovali so zemljevid okrajev v Galiciji (rusofilski Rutenci), na Češkem in Moravskem, v katerih je uspešno prodirala panslavistična propaganda in tistih, v katerih prav zaradi budnosti in učinkovitosti cenzure ta ni bila rodovitna, kot npr. na Slovaškem, delno na Hrvaškem (dva politična tabora, eden srbofilski in drugi lojalen cesarju) in med Ukrajinci v Galiciji. Tudi v francoskih taboriščih je protiaustrijska propaganda našla privrženca, medtem ko iz Velike Britanije ni bilo ujetniških pisem z Avstriji nenaklonjeno vsebino.⁴⁷ V ujetniških taboriščih je bila ujetnikom, s

⁴⁴ Prav tam, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3726, Res. 427. Poročilo brez oznak, 15. 3. 1915.

⁴⁵ Prav tam, Evidenzbüro 1916, Kart. 3746, Res. 4267. Allgemeiner Bericht für die Zeit vom April – August 1916. Slovenische Zensurgruppe.

⁴⁶ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3730, Res. 1736. Sonderbericht Nr. 136. Italienische Zensurgruppe C. 27. 11. 1915.

⁴⁷ Prav tam, Res. 1733. Bericht über das im H. A. Referat erliegende Korrespondenzmaterial von überläufer- und hochverratsverdächtigen öst. ung. Kfg. im Ausland.

pomočjo izmišljenih novic o zmagah in porazih Avstro-Ogrske, pa o domnevnih grozodejstvih zoper slovansko prebivalstvo, ponujena možnost, da se v domovino vrnejo kot zmagovalci, čeprav pod orožjem nasprotnika. Pomemben in nezanemarljiv dejavnik pri odločitvi o vključitvi v rusko ali srbsko vojsko je igrala, tudi sodeč po pismih iz ujetništva ter predvsem domačih ujetnikom, skrb za morebitne posledice izdajstva za družine. Morebiten in povsem možen odvzem vojaških podpor je namreč pogosto pomenil veliko težavo za gmotni položaj družine. V dokaz, da je skrb za domače prevladal nad odločitvijo za vstop v nasprotnikovo vojsko, so cenzorji v istem poročilu podali podatek, da se je za prestop odločalo veliko več samskih kot pa poročenih moških. Toda dr. Janko Kotnik je vzneseno pisal domačim iz Odese: »*Ne bojte se, ostali bomo to, kar smo: zvesti sinovi domovine, za katero smo pretakali svojo kri.*«⁴⁸

V sklop ujetniških pisem moremo šteti tudi pisma interniranih avstro-ogrskih državljanov v internacijskih taboriščih v Avstro-Ogrski. Kot so pisali internirani Slovenci, so bile razmere različne, včasih so potarnali zaradi neupravičene internacije, saj »*Bog in ti sta moji priči, da nisem ničesar kršil, kot le to, da me je rodila slovenska mati.*«⁴⁹ Bolj zaskrbljujoča so bila pisma in položaj slovenskih beguncev s soške fronte, ki so prav zaradi neugodnih novic pogosto ostala na situ cenzorjev slovenske skupine. Razmere v taboriščih Steinklamm, Bruck na Litvi ali Gmünd so bile slabe, poročila o epidemijah in lakoti pa vse pogostejša. »*Tukaj nam gre zelo slabo. Odkar smo zapustili naše domove, ležimo v barakah na tleh. Zelo slabo nas prehranjujejo, pogosto celo nič. Otroci so v glavnem že vsi pomrli,*« so iz Steinklamma pisali Antoniji Štoka v Trst.⁵⁰

Z izjemno natančnostjo in proniciljivostjo je cenzura opazovala nihanja v razpoloženju civilnega prebivalstva v notranjosti monarhije, na situ pregledovalcev je namreč ostajalo vedno več pritožb in tarnanja zaradi slabih življenjskih razmer. Poročilo z 29. marca 1916 je na kratko povzelo opažanja slovenske cenzurne skupine, da Slovenci hrepenijo po zmagovitem miru, da se pritožujejo zaradi draginje, pomanjkanja delovne moči in vprežne živine,⁵¹ toda kratko in jedrnato poročilo ni moglo povzeti vsega, kar so tedaj preživljali prebivalci vseh slovenski dežel. Resda so verjeli v zmagovito avstrijsko orožje in si krčevito želeli miru, o čemer je na prehodu leta 1916 v 1917. leto pisalo malodane vsako slovensko pismo: »*Sprašujete me, kaj je v Ljubljani. Ljubljana*

⁴⁸ Prav tam, Evidenzbüro 1916, Kart. 3746, Res. 4267. Allgemeiner Bericht für die Zeit vom April – August 1916. Slovenische Zensurgruppe.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3735, Res. 2650. Internierungsort Steinklamm (bzw. Bruck/L., Gmünd) N.O. Beschwerden über ungünstige Verhältnisse. Kroatisch – Slovenische Gruppe. 17. 11. 1915.

⁵¹ Prav tam, Evidenzbüro 1916, Kart. 3741, Res. 3630. Stimmung im Hinterland nach bei der Zensurleitung eingelaufenen Berichten der einzelnen Zensurgruppen. 29. 3. 1916.

je žalostna in dolgočasna, žaluje za vsakim slovenskim sinom, ki je dal kri /..../ za svobodo slovenske domovine. Takšno življenje je postalo že neznosno, živimo le še v upanju na skorajšnji, zelo želeni mir. Pridite kmalu /.../, prinesite mi palme miru s seboj.«⁵² Toda vojni kruh je bil vse slabši, če si sploh imel srečo, da si ga dobil, je pisala Lojzka Bratina iz Trsta: »Kruh dobiš le, če čakaš že ob 4. zjutraj, in potebno je čakati kakšni dve uri. Da bi bil vsaj užiten! Pomisli, včasih je tako zanič, da ga niti psica Belina ni požrla in ga vržemo stran. Pomisli moj angel, tak kruh mesijo iz slame: ko ga ješ, škrti med zobmi. Nihče si ne predstavlja tega groznega življenja.«⁵³ V vseh slovenskih deželah je v tretjem letu vojne začela pestiti huda lakota, ki je največ žrtev našla med otroki, žene svojim ujetim možem v vojnem ujetništvu niso mogle napisati ničesar drugega kot: »Če tega ne bo kmalu konec, se na tem svetu ne bomo več videli. Ah, tudi otroci pravijo, da si želijo, da bi ti in mi na isti dan umrli.«⁵⁴ Skupni imenovalec poročil o stanju v posameznih slovenskih deželah monarhije so bile slabe gospodarske in življenjske razmere. Posebno težko je bilo v Istri, od koder so ženske pisale, da so dotlej prosile Boga za pomoč možem na bojišču, toda sedaj prosijo zase, saj nimajo več kaj jesti, razen trave na poljih: »Na cestah in poljih ležijo prestradani, odrasli molčimo, ampak otroci prosijo kruha, pa jim ga ne moremo dati.«⁵⁵ Zaradi nepopisne lakote, ki je v letih 1917 in 1918 pristisnila v pasivnih delih Istre, Dalmacije in Bosne in Hercegovine, je Hrvatski zemaljski odbor sprožil akcijo reševanja otrok, ki so jih iz opustošenih krajev preselili v rodovitnejše predele, dotaknila pa se je tudi sestradanih slovenskih otrok iz Istre in Primorja. Podobna usoda je doletela slovenske sirote v begunskih taboriščih, zato je Osrednji odbor za vrnitev beguncev in obnovev Primorja »izdal oklic na narodnoljubne slovenske rodbine, ki naj bi /jih/ sprejele pod svojo streho.«⁵⁶ Pisma s Kranjske so poleg splošnih slabih razmer odsevala tudi tegobe, ki jih je prinašala bližina soškega bojišča in so vsebovala mnoštvo obsodb »Gospôde« (tako je bilo zapisano v dokumentih), ki je s plačevanjem večini nedosegljivih cen dobila dovolj vsega, reveže pa puščala umreti. Prav značilna je bila zato izjava: »Premalo za živeti, preveč za umreti!«⁵⁷ Veliko so pisali o pomanjkljivi in nepravilni preskrbi z nujnimi življenjskimi potrebščinami, in v zadnjem letu vojne je mogoče tudi na podlagi slovenskih pisem razbrati, da sistem aprovizacije ni deloval več. Neurejeno delovanje uradnih usta-

⁵² Prav tam, Evidenzbüro 1916/1917, Kart. 3747, Res. 4383. Stimmung im Inlande. Slovenische Gruppe. Bericht.

⁵³ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3728, Res. 1317. Deutsche Übersetzung der beandten Stellen. 2. 7. 1915.

⁵⁴ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3753, Res. 4815. Bemerkenswerte Nachrichten zur Verpflegungsfrage in der Monarchie. 22. 11. 1917

⁵⁵ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3749, Res. 4588. Innere wirtschaftliche Lage. Märzbericht.

⁵⁶ Andrej Gabršček, Goriški Slovenci II., 1901–1923. Ljubljana 1934, str. 536.

⁵⁷ ŌSA, KA. AOK, Evidenzbüro 1917, Kart. 3749, Res. 4588. Innere wirtschaftliche Lage. Märzbericht.

nov, ki naj bi skrbele za zadostno oskrbo prebivalstva, se je izkazovalo tudi v nezadostnem in krivičnem razdeljenju podpor, saj je bil še posebno slab položaj družin vpoklicanih ali vojnih ujetnikov. Že preprost sum o tem, da je vojni ujetnik prebегnil na nasprotnikovo stran, je zadoščal, da družina vpoklicanega ni več prejemale podpore. Prilike za morebitno maščevanje v neporavnanih sporih je bilo torej dovolj, je zapisala Marija Benčina iz okolice Ribnice: *»Odkar ni podpore, nam gre zelo slabo. Za tebe ne dobimo preživnine. /.../ Človek bi verjel našim nasprotnikom, ki pravijo, da je naša posest prevelika in donosna in da imaš v hranilnici zelo veliko denarja. Ti vidiš, da drugi vejo za denar, ti pa nič. Tudi žandarji mi ne verjamejo, in se sprašujem, zakaj zavist.«*⁵⁸ Ali kot je svojega ujetega brata okarala Rozalija Golob iz okolice Ljutomera: *»Toda ti imaš žal nasprotnike: tisti, ki so te včasih ljubili, so sedaj tvoji nasprotniki. Poslali smo prošnjo za podporo in bi jo tudi prejeli, če ti ne bi obrekoval žandarja Viherja.«*⁵⁹ Ne le, da višina preživnin ni zadoščala za pokritje najnujnejših potreb, za kar je bila kriva naraščajoča in neustavljiva draginja, tudi samovolja lokalnih oblasti je bila torej odločilna pri razdeljevanju podpor, kar je vodilo do nacionalnih nasprotij v jezikovno mešanih okrajih.⁶⁰ Tudi nepravilno razdeljevanje drugih oblik gmotne pomoči so pisci pisem pripisali državnim ustanovam, ki niso zaščitile prebivalstva pred špekulanti, črnim trgov, navijanjem cen in ponarejanjem. Cenzura je v zvezi s tem prestregla nemalo novic o tem, da so takšne razmere prisilile veliko žensk in deklet v prostitucijo, posebno ostra ost pa je bila naperjena proti vojnim dobičkarjem, ki so bili pogosto iz vojaških vrst.⁶¹ Žalostno podobo življenjskega vsakdana na Slovenskem so dopolnjevale rekvizicije, vlomi v kleti, *»tiransko in sovražno«* uničevanje s strani nemških vojakov, ki so preplavili slovenske dežele po velikem vojaškem uspehu v 12. soški bitki. Zato so tedaj Slovenci do Nemcev, po poročilih cenzure, čutili sovraštvo in prezir.⁶² Zaradi breobzirnega postopanja vojske je namreč prišlo do nemirov v Idriji in Zaklancu.⁶³ Olajšanje je v začetku leta 1918 sicer prinesla novica, da se bodo nemške enote umaknile, čeprav naj bi ostale etapne enote, za katere pa so Slovenci zajedljivo ocenili, da *»'špilajo' gospode«* in za katere *»/n/aš presvetli cesar ne ve nič, kaj ti hudiči delajo, da samo po kavarnah posedajo, namesto da bi šli v boj.«*⁶⁴

⁵⁸ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3838, Res. 2990. Verweigerung der Unterhaltsbeiträge. Anlage über Unterstützungsverweigerung. 15. 12. 1915.

⁵⁹ Prav tam, Evidenzbüro 1915/1916, Kart. 3738, Res. 3177. Sonderbericht. Verweigerung von Unterstützungsbeiträgen. Slovenische Gruppe. 5. 1. 1916.

⁶⁰ G. Spann, Das Zensursystem, str. 48.

⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam, Evidenzbüro 1917/1918, Kart. 3756, Res. 4941. Wirtschaftlich – politische Stimmung aus dem Inlande. (Krain, Unter-Steiermark, Unter-Kärnten, Küstenland). Slovenische Gruppe.

⁶³ Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3757, Res. 5024. Stimmung und wirtschaftliche Lage der österreichischen Bevölkerung im Hinterland. Februarbericht.

⁶⁴ Prav tam, Res. 5028. Wirtschaftliche Nachrichten über die südlichsten Ländern und Küsten-

Tudi pisma s podeželja niso prinašala boljših novic. Letine so bile v letih vojne slabe, vremenske razmere pa tako neugodne, da je bilo stanje že popolnoma brezupno, saj so bile *»Žetve tako /.../ slabe, da se ne splača delati.«*⁶⁵ Primanjkovalo je delovne sile, ker so *»v/ vsaki vasi največ trije moški, ki lahko orjejo.«*⁶⁶ in ni bilo vprežne živine, zaradi česar so bile ženske, otroci in ostareli prisiljeni opravljati težaška in pretežka dela. Tudi na podeželju so bile eden glavnih problemov podeželskega prebivalstva rekvizicije, ki so bile posebno hude in brezobzirne na Spodnjem Štajerskem, o čemer moremo sklepati tudi iz številnih interpelacij Jugoslovanskega kluba.⁶⁷ Toda nekateri kmetje so, po ugotovitvah cenzure, iz velikega pomanjkanja hrane kovali tudi velike zaslužke, ko so hrano prodajali mestnemu prebivalstvu.⁶⁸ Slovenska korespondenca je celo izrazila kritike na račun kranjskih kmetov, ki naj bi skrivali hrano, medtem ko so revni ljudje umirali.⁶⁹ Na tak način, je ugotavljala avstrijska cenzura, so nekateri kmetje zmogli celo predčasno odplačati svoje dolgove. Položaj na podeželju se je malenkostno izboljšal spomladi 1918, ko so oblasti dovolile prodajo poljedeljskih pridelkov vojski po višjih cenah.⁷⁰ V sklopu poročil o gospodarskih razmerah je bilo zaslediti tudi redke informacije o stanju industrije na Kranjskem, ki se je ukvarjala, podobno kot drugod v monarhiji, s pomanjkanjem surovin v železarski industriji, z načrti o ureditvi plovbe v zgornjem toku Save do Ljubljane, tovarna elektrod v Dobrovi pa od decembra 1917 zaradi pomanjkanja premoga ni mogla več pognati naprav in zato tudi ne prevzemati poslov.⁷¹

Ko so cenzurne oblasti preverjale stanje duha in vzdušje med prebivalstvom v slovenskih deželah, so mogle zabeležiti velik padec od začetnega zanosa in prepričanja o hitrem in zmagoslavnem koncu vojne, pa vse do vzdušja, ki so ga ocenjevali kot depresivno, apatično, včasih nerzvozno, kar vse je bilo v tesni povezavi s katastrofalnimi življenjskimi razmerami. Ob izbruhu vojne z nekdanjo zaveznico Italijo je iz slovenskih pisem zaznati na eni strani skrb za slovensko zemljo, po drugi strani pa je bilo zasidrano Italiji nenaklonjeno prepričanje, *»da sovražnik zaman troši svoje moči, ker naši vztrajni vojaki ne bodo*

gebiete (Serbien, Montenegro, Kraotien – Slavonien, Dalmatien, Bosnien, Herzegovina, Krain). Beilage 45 zum Monatsberichte für Februar 1918.

⁶⁵ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3751, Res. 4646. Bemerkenswerte Nachrichten zur Verpflegungsfrage in der Monarchie.

⁶⁶ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3749, Res. 4588. Innere Wirtschaftliche Lage. Märzbericht.

⁶⁷ L. Ude, Boj za Maribor, str. 9–11.

⁶⁸ G. Spann, Das Zensursystem, str. 47.

⁶⁹ ÖSA, KA, AOK, Evidenzbüro 1914/1915, Kart. 3751, Res. 4647. Stimmung und wirtschaftliche Lage der österreichischen Bevölkerung im Hinterland. Mai – Bericht.

⁷⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3758, Res. 5078. Geschäftliche und wirtschaftliche Nachrichten über südslavischen Ländern und Küstengebiete. Beilage 85 zum Monatsberichte für April 1918.

⁷¹ Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3758, Res. 5059. Wirtschaftliche Nachrichten über südslavischen Ländern und Küstengebiete. Beilage 36 zum Monatsberichte für März 1918.

nikoli zapustili lepe slovenske domovine.»⁷² Mnogi slovenski vojaki v ruskem vojnem ujetništvu so tožili, ker je niso mogli braniti, filolog dr. Janko Kotnik je prijatelju in duhovniku Josefu Zeichnu v Celovec napisal: »*Srce hrepeni po ogroženi domovini, še posebno po našem lepemu jugu. Zakaj mi ni dano, da bi svoje nove moči posvetil njeni obrambi. S posebno pozornostjo spremljam dogajanje na jugu in močno upam, da bo naša slovenska domovina vstala, /in/ bila še močnejša zaradi krvi svojih sinov.*»⁷³ Od pomladi 1918 pa so bila pisma čedalje bolj črnogleda, pisala niso več o miru, temveč o smrti in propadu. Toda zaneseno je poročevalec tudi ugotavljal, da je slovensko prebivalstvo zvesto domovini in cesarju tudi v najhujših življenjskih preizkušnjah. V dokaz je nastala prava zbirka patriotičnih pisem, in v enem je ujetnik Jožef Miklavec zapisal: »*Mi Slovenci in Hrvatje se danes spominjamo na našo prisego, ki smo jo z neomajno ljubeznijo dali naši vojski in domovini.*»⁷⁴

V raziskovanju političnih tematik, ki so jih vsebovala pisma slovenskih dopisovalcev, so cenzorji ugotavljali, da se v veliki večini pojavljajo predvsem želje po miru, medtem ko ni bilo novic o dnevni politiki, tudi ne po ponovnem odprtju dunajskega parlamenta. Cenzura je skrbno sledila pojavljanjuotic o različnih narodnih gibanjih in njihovih odmevih med prebivalstvom in vojnimi ujetniki ter ob tem maja 1917 zapisala, da so Slovenci politično enotni, kar pa poskušajo razbiti zunanji vplivi iz Združenih držav Amerike in Rusije, kjer je bila propaganda za južnoslovansko gibanje tesno povezana z že omenjenim novačenjem vojnih ujetnikov.⁷⁵ Podobna ocena je ob skrbni analizi pisemske korespondence glede odmevov jugoslovanskega gibanja obveljala tudi po nastopu Jugoslovanskega kluba v parlamentu in predlogu o rešitvi južnoslovanskega vprašanja v monarhiji v Majniški deklaraciji. Slovensko prebivalstvo je predvsem verjelo v rešitve, ki jih bo predlagal cesar Karel ter v možnost lastnega obstoja v sicer enakopravni skupnosti avstrijskih južnoslovanskih narodov znotraj habsburške monarhije. Iz nekega pisma je cenzor izvzel odlomek, ki je vseboval omenjene ocene: »*Po triletnem odmoru se je odprl parlament. Zgleda, da bo zavel nov veter in bo vsak lahko iskal svojo pravico. /.../ Če nas ne varajo znaki, bo vse urejeno na podlagi enakopravnosti narodov in na to bodo morali pristati tudi Nemci in Madžari. Mladi Karel je poln energije in demokratično naravnan, kot se je pokazalo že ob odprtju parlamenta.*»⁷⁶ Med slovenskimi

⁷² Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3753, Res. 4828. Die Südslaven Österreichs (mit Ausschluss der serbischen Frage). Berichtsmonat: August und September 1917.

⁷³ Prav tam, Evidenzbüro 1915, Kart. 3731, Exh. N. 149. Sammlung patriotischer Briefe. Slovenische Zensurgruppe. 13. 4. 1916.

⁷⁴ Prav tam, Exh. N. 114. Patriotische Briefschaften. 8. 12. 1915.

⁷⁵ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3750, Res. 4609. Stellung der Südslavischen Nationen zu den beiden Staaten der Monarchie. 3. 5. 1917.

⁷⁶ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3752, Res. 4713. Innere Wirtschaftliche Lage in den südslavischen Ländern.

vojnimi ujetniki v Rusiji, ki so jih neprestano vabili v vrste jugoslovanskih dobrovoljcev, je ideja o združitvi naletela na navdušenje, kakor tudi delovanje Jugoslovanskega odbora; o tem jih je obveščal jugoslovanski časopis »Slovenski jug«, ki po mnenju cenzorjev med slovenskimi vojnimi ujetniki vendarle ni dosegel želenega »izdajniškega« uspeha.⁷⁷ Toda od razmaha deklaracijskega gibanja in z vznikom pomladi leta 1918 so postajale t. i. politične vsebine pogostejše, čeravno so cenzorji ocenili, da se je večina novic politične narave zapisala v korespondenci duhovnikov in govoré o strankarski razcepljenosti na Kranjskem.⁷⁸ Toda obenem niso mogli prezreti vse pogostejših razmišljanj o združitvi vseh južnoslovanskih narodov v državno skupnost, celo s pridržkom o potrebi ponovnega razmisleka o habsburški dinastiji.⁷⁹ Skrbno prebiranje slovenskih pisem, ki bi mogla vsebovati informacije o vznikanju jugoslovanske ideje, je cenzurni urad vzporejal z informacijami o dejavnosti slovenske politične emigracije v ZDA, Veliki Britaniji in Švici, tako da moremo že skozi izvirne iz korespondence dokaj verodostojno slediti tako razvoju gibanja kot njegovih odmevov med prebivalstvom.

V okviru preučevanja delovanja t. i. sovražne emigracije, cenzorjem nista ušli še dve zanimivi dejavnosti. V mnogih pismih, ki so jih Slovenci prejeli od sorodnikov v ZDA, je bila izražena iskrena želja, da bi se jim tam avstrijski Slovenci po vojni pridružili, tudi zaradi negotove politične in predvsem gospodarske prihodnosti. V Švici zaposlene slovenske delavke v čipkarski industriji, ki se je razvila v kantonu St. Gallen, pa so vabile svoje prijateljice in znanke iz okolice Idrije in Žirov, da bi se jim pridružile kot izučene delavke za dobro plačano delo. Poročevalec je ob tem pripisal, da je po vojni mogoče pričakovati tudi nadaljnje izseljevanje slovenskih služkinj v Aleksandrijo.⁸⁰

Nezmožnost države, da bi zadovoljivo skrbela za svoje državljane, dolgotrajnost in navkljub izpričani lojalnosti vendarle negotov izid vojne, so v prebivalstvu naredili nepopravljivo škodo. Vzporedno vznikanje nacionalno in socialnorevolucionarnih idej, vojna utrujenost in mirovne pobude, so močno vplivale na vzdušje in moralno trdnost. Država je vedno težje nadzirala naraščanje aktivnih oblik upora (vojaških uporov, stavk ali protestov). Poskusi, da bi procese odklanjanja od države in habsburške krone zadržali prav s pomočjo cenzure, so v zadnjem letu vojne spričo razkroja gospodarskega sistema in

⁷⁷ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3753, Res. 4828. Die Südslaven Österreichs (mit Ausschluss der serbischen Frage). Berichtsmonat: August und September 1917.

⁷⁸ Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3757, Res. 5928. Südslavische Bewegung. Vorliegende Beteiligung der geistlichkeit an poli. Fragen – Parteispaltung – Slovenen in Krain. Beilage 35 zum Monatsbericht für Februar 1918.

⁷⁹ Prav tam, Evidenzbüro 1918, Kart. 3758, Res. 5089. Bericht A) Südslaven Österreichs (mit Ausschluss der serbischen Frage); B) Die Slaven der St. Stefanskronen (mit Ausschluss der serbischen Frage). April 1918.

⁸⁰ Prav tam, Evidenzbüro 1917, Kart. 3753, Res. 4801. Südslavische Bewegung. Des Monatsbericht pro August 1917.

državne avtoritete pridobili obeležje popolne nemoči in neuspeha. Antantni letaki in pozivi so začeli padati na plodna tla; tudi zadnji poskus, da bi cenzuro reorganizirali v poseben urad za obrambo pred sovražno propagando, je bil zaman.⁸¹ Oktobra 1918 je bila destabilizacija državnega aparata tako poglobljena in upor tiska zoper časopisno cenzuro tako velik, da je bila ta naposled dan pred ustanovitvijo Države SHS preklicana.

Tematik, ki jih razkrivajo pisma, katerih nevarni, sumljivi odlomki so se znašli v skrbnih prevodih cenzorjev, je še veliko oziroma še bolj podrobno razsvetljujejo posamezne grobo omenjene prizore vojnega vsakdana slovenskega prebivalstva v zelo raznolikih vlogah, ki jim jih je dodelila vojna. Toda o tem ne govorijo le pisma, ki so temeljni vir razprave, temveč tudi mnoga literarna dela, dnevniki in spomini, katerih prepričljivost in verodostojnost pa vendarle lahko potrdimo prav s spoznavanjem tega izjemno bogatega in povednega pisemskega izvira.

⁸¹ G. Spann, *Das Zensursystem*, str. 50.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

VÉLIKA VOJNA V LITERARNEM ODSEVU

GORAN SCHMIDT

Če bi skušali zgodovinski položaj Slovencev in njihovo mentaliteto ob vstopu v prvo svetovno vojno razumeti zgolj z branjem takratne slovenske literature – kar je pač pogled literarnega zgodovinarja – potem bi opazili prevladujočo hromečo tradicijo katolištva in popolno odsotnost tiste suverene mentalitete, ki je značilna za veliko buržoazijo in ki izvira iz njenega suverena ekonomskega položaja. S tem nikakor ni mišljena kakšna nadutost – najboljši primer tega, kar imamo zdajle v mislih, je Ivan Sergejevič Turgenjev, ki, vsaj kar se literature tiče, združuje najboljši lastnosti velike buržoazije in plemstva: svetovljanstvo in humor. Slovenci pa buržoazije, kaj šele plemstva, nismo imeli – to je sicer splošno znano obče mesto, ki pa se velikokrat premalo upošteva. V slovenski literaturi tega časa je opazna tudi odsotnost temeljnih naravoslovnih in tehničnih miselnih vzorcev, kaj šele, da bi bili predmet literature. Naj za ilustracijo navedemo najbolj kičast primer, ki ga je, seveda, spet, razumeti kot literarno prisposodbo: Eiffelov stolp je bil zgrajen leta 1889, Cankarjeva *Erotika* pa je gorela šele čez deset let.

Del tega slovenskega, leta 1914 v primerjavi z Evropo že anahronističnega sveta, je bil tudi sodnik in pisatelj Fran Milčinski, ki pa ni bil samo otrok svojega časa in v Avstro-Ogrski vzgojeni in izšolani uradnik, marveč po svojih individualnih lastnostih tudi melanholični skeptik. Vsi komentarji Milčinskega v njegovem *Dnevniku* iz časa prve svetovne vojne razkrivajo moža, ki je padel na Zemljo in je našel zavetje samo v svoji družini; vse ostalo mu je tuje, nepomembno, smešno in groteskno. Tuj planet pač. Edina aplikacija njegovega ljubečega odnosa do družine je aplikacija na nekatere povsem naključne posamezne prebivalce tega tujega planeta, največkrat otroke, lahko pa so to bili tudi njegovi službeni tovariši, sodniki, ki so imeli to smolo, da so bili, na primer, Nemci in v Ljubljani leta 1918 na nepravem kraju in za katere je bil v skrbeh bolj kot za usodo Slovencev. To naključnost, ki je v grobi nacionalistični evforiji leta 1918 eksistenčno in moralno prizadela tudi brez krivde krive Nemce ali Avstrijce, je Milčinski videl ne kot tragično, marveč kot trapasto naključnost, nad katero pa kot človek z drugega planeta nima nobene moči.

Nekakšna otrplost družbene misli, odsotnost identifikacije posameznika z državo in zato umik v rezervirano zasebnost je značilnost številnih takratnih avstroogrskih in še posebej slovenskih meščanskih intelektualcev. Stefan

Zweig, meščan avstroogrške prestolnice, je zapisal, da je bila »avstroogrška pedagogika orodje za vzdrževanje državne avtoritete«; na vzhodnem koncu imperija je v Galiciji pisatelj Bruno Schulz opisal Avstro-Ogrsko kot »svet, od vseh strani zamejen s Franc-Jozefom I. Izza vseh vogalov se je prikazoval in rasel ta vseprisotni, neizogibni profil, ki je zaklepal svet kot ječo.« Bili so, piše dalje, »grenko resignirani, pristali smo na enopomenskost sveta, na to tesno nespremenljivost.« Trpen odnos avstroogrškega uradnika do njegovega službenega dela zasledimo tudi v južni provinci te monarhije, v Mariboru, pri še enem slovenskem pravniku in pisatelju, vzgojenem v Avstro-Ogrski: pri Stanku Majcnu. Ko se je Majcen vpisal na dunajsko pravno univerzo, je prijatelju Izidorju Cankarju pisal o odrekanju samega sebe, o funkciji, ki se je prav nič ne veseli, ker bo moral biti »poosebljen red in avtoriteta«. Povsem podrejen temu redu je bil še en slovenski pravnik in pisatelj, Ivan Tavčar, katerega neprijetni zasebni portret se nam izriše v spominih Ivana Hribarja. Edina skrb avstro-ogrškega uradnika je bila, kaj bo rekel predpostavljeni. To lepo kaže Milčinskijeva odločitev, nadrobno opisana v njegovem *Dnevniku*, da bo 30. oktobra leta 1918 prvič v zgodovini na sodišču vodil obravnavo v slovenščini: koliko razmisleka, koliko taktnosti, koliko obzirnosti! – pa vendar jasno vidimo, da se je tako odločil zaradi okoliščin, ne iz neke notranje načelne odločitve, s katero bi se identificiral, saj na koncu svoje dolge utemeljitve z njemu značilno prostodušno zdravo pametjo pripomni, da vprašanje upravnega jezika v tem trenutku pač ni важно.

To je atmosfera šeststoletne monarhije, nezavedni občutek, da že najmanj dvajset generacij živi v isti državi (no da, s štiriletno izjemo Ilirskih provinc, vendar potem s toliko močnejšo restitutivno reakcijo), medtem ko se današnji osemdesetletni Ljubljčan lahko pohvali, da živi že v sedmi državi. Pojem časa, tradicije, spremenljivosti je bil torej bistveno bolj statičen. Ustavljeni čas veje tudi iz Milčinskijevega *Dnevnika*: mesec dni po oktobrski revoluciji je njegova služinčad zahtevala določitev delovnega časa in da lahko jedo s krožnikov. To se je človekoljubnemu sodniku leta 1917 zdelo nezaslišano, »osupnil sem«, je zapisal. Tudi mi osupnemo nad njegovo osuplostjo, pa se takoj spomnimo, da je bila še leta 1890 večina Ljubljčanov proti izgradnji mestnega vodovoda, med njimi zdravniki in celo mestni fizik. In se tudi ne čudimo več, da v slovenski literaturi ne najdemo ničesar, kar bi bilo, na primer, podobno Rutherfordovemu odkritju zgradbe atoma, izumu kinematografa ali pa gramofona. Vse to se je namreč pojavilo v teoretični fiziki in v vsakdanjem življenju tik pred prvo svetovno vojno. Ampak kakšno zvezo naj bi imel gramofon s politično in z literarno zgodovino? S slovensko res ne, z nemško, na primer, pa. Na primer pri Thomasu Mannu.

Thomas Mann je poslal svojega junaka Hansa Castorpa v romanu *Čarobna gora*, napisanem leta 1926, na sam rob metafizike, pod ledenik, v redko in

rezko ozračje na samo mejo življenja, med moribundne jetičnike, nekaj let pred prvo svetovno vojno. Hans Castorp hoče uiti življenju oziroma živeti življenje v čisti abstrakciji, takorekoč hegeljansko. Mann vztraja v minucioznem in hkrati veličastnem zidanju te abstraktne zgradbe, razrešene vsakršne realnosti, konkretnosti, praktičnosti – je podoba idealizma, s stališča katerega je dejansko življenje, tisto v dolini, nepomembno, smešno, potopljeno v banalnost vsakdanje prakse. Kam nas Mann pelje?, se začnemo spraševati in še ne opazimo, da je z rentgenom, tem novim odkritjem iz leta 1895, ki ga v sanatoriju že uporabljajo, princip literarne metafore vpeljan že od vsega začetka: junak romana namreč rentgenski posnetek pljuč svoje hrepenenjske ljubice, svoje Lepe Vide, nosi s seboj kot sliko njene notranjosti, njene duše. Šele v drugi polovici druge knjige naravoslovno laično izobraženega bralca pospešek dramatičnega preobrata, ki ves temelji na naravoslovju in tehniki, naravnost pritisne v fotelj s svojim strmoglavljenjem h koncu.

Hans Castorp namreč v neki poljudnoznanstveni reviji prebere članek o najnovejših fizikalnih odkritjih – o modelu najmanjšega delca materije, atoma, ki naj bi imel gosto jedro in neprimerno manjše elektrone na obodu. Zdaj Hans Castorp, zavrt v odejo na ležalniku na balkonu sanatorija, kjer morajo bolniku ležati v mrazu, ki naj bi jim pobil bolezenske klice, odloži revijo, se zazre v zvezdnato nebo nad ledenikom in razmišlja, kako podoben je ustroj najmanjšega delca materije največjemu sistemu materije, osončju, in kako torej ni nobenega zagotovila, da niso v atomu prav takšni svetovi kot v osončju in kako kaj lahko osončje ni nič drugega kakor atom nekega drugega sveta. Takole Hans Castorp filozofira in v njem dozoreva odločitev, kajti do konca romana je le še slaba četrтина. Thomas Mann se je moral zelo natančno pozanimati o zgodovini atomske fizike, kajti predstavi model atoma kot osončja pred letom 1912 ni bil znan – to pa je letnica, ki se odlično ujema z dogajanjem v romanu; z drugimi besedami – pisatelj je uporabil najnovejše, najmodernejše, najrevolucionarnejše naravoslovno odkritje kot literarno prispodobo. Očeta tega fizikalnega modela, Ernesta Rutherforda, Mann ne imenuje – razumevanje ozadja je prepuščeno bralcu, za katerega pisatelj očitno predvideva, da je laično naravoslovno izobražen.

V Hansu Castorpu se nekaj zgane, ne da bi se tega sam zavedal, in si gre v mestecu, ki leži pod sanatorijem, ogledat nov tehnični izum, namenjen zabavi: kino. Mann je spet zgodovinsko dokumentaren: takrat še ni bilo celovečernih filmov, pač pa le nekakšni deset, petnajst minut trajajoči tedniki, zbir naključno ujetih svetovnih zanimivosti – Hans Castorp odide iz kina poparjen, kajti begotne sličice, ki kažejo samo površino in ki zaradi kratkega trajanja ne morejo biti drugega kakor površnost sama, ga s svojo prostaško efemernostjo podcenjujejo, zato je razžaljen in ponižan – opažanje, ki je sto let kasneje z elektronskimi mediji dobilo svoje monstrozno potrdilo.

V zadnji desetini romana Thomas Mann kot dober dramaturg še tretjič razvije metaforo na isto témo, metaforo, s katero bo zgradil poanto, in ker je tretjič, je metafora tokrat v funkciji kontrapunkta – Hansa Castorpa tehnični izum tokrat povsem *prevzame*: direktor sanatorija prinese gostom v zabavo škatlo s trobljo in bakelitne plošče in ko se stroj navije in igla prav postavi, se med moribundnimi pod ledenikom, na meji med fiziko in metafiziko, razleže glasba. Gramofon Hansa Castorpa fascinira, postane njegov skrbnik, prisvoji si ga, nikomur drugemu ne pusti ravnati z njim. Glasba, predvsem operna, kot celostna umetnina, kot Gesamtkunstwerk, prinaša na to mejo pod ledeniki neizmeren čustven svet doline, svet, pred katerim je Mannov vzorčni junak bežal. Zdaj Hans Castorp pospravi kovčke in odide – v vojno, naravnost v našo prvo svetovno vojno, ki takrat še ni imela zaporedne kataloške številke in so ji rekli vélika vojna. Pisatelj v strmoglavem koncu pospremi svojega junaka na fronto in ga v zadnjem odstavku romana kakor v zamrznjenem filmskem posnetku zapusti v negotovi usodi med jurišem iz strelskega jarka – kar je, mimogrede, mogoče prvi primer, da je filmsko izrazno sredstvo uporabljeno v literaturi.

In ne samo pri pisatelju iz protestantskega sveta in ne samo v njegovem švicarsko-ledeniškem literarnem svetu, tudi v pravoslavno-muslimanskem svetu je gramofon pomembna literarna metafora: v krčmi ob mostu na Drini ga po zadnji balkanski vojni in tik pred prvo svetovno vojno krčmar mora kupiti, da ne bi, kakor komentira v svojem melanholičnem fatalizmu Ivo Andrić, »zaostal za drugimi«, in zdaj ta »kričava naprava« drobi »turške koračnice, srbske domoljubne pesmi ali pa napeve iz dunajskih operet«. Slovenci smo bili v tem času v literaturi še vedno na lojtrniku, ki je drdral po vrhniškem klancu.

Vélika vojna je bil čas, ki je melanholičnega sodnika Milčinskega in mladega pripravnika Majcna prevzel; Milčinskega kot še ena norost tega planeta, ki ji je priča, norost, ki jo je vredno popisati in v kateri se mora sam kar najbolje znajti, zato je njegov *Dnevnik* v največji meri nekakšno gospodinjsko knjigovodstvo, morda dragocenejši za etnologe kakor za zgodovinarje. Enkrat sredi vojne, ko je moral na nabor – čeprav zaradi debelosti skoraj ni bilo možnosti, da bi bil potrjen – je na vojaško življenje vendarle pomislil in zapisal, da bi bilo po svoje olajšanje, saj bi mu odpadle vsakdanje brezpomembne malenkosti in mučna skrb za družino. Majcen, mlajši, še brez družine, vpoklican prvega dne vojne kot rezervni častnik, pa je celo zapisal navdušene, že velikokrat citirane besede, da je »vojna velik ventil, skozi katerega se izlije gniloba stoletij«. Nobeden od njiju pa se ni z vojno v nobenem pogledu identificiral. Majcen je bil kasneje zgrožen, Milčinski pa na svoj način nekako tehnično radoveden. Ne atom, nekaj mnogo enostavnejšega je vzbudilo njegovo radovednost:

skalnata apnenčasta Soška dolina je namreč prispevala k razvoju vojaške opreme: granate so v skalnatem terenu več kot podvojile število šrapnelov, saj

je odbito kamenje imelo na človeka enak učinek kot železni drobc. Šele ko so izračunali, da imajo vojaki 80% poškodb na glavi, so v osebno opremo uvedli železne čelade M 16, ki jih je Milčinski v svojem *Dnevniku* kar dvakrat omenil; s svojo značilno obliko so te čelade ostale v nemški oborožitvi do konca druge svetovne vojne. Večkrat omenja tudi bojne pline, to zastrašujoče orožje vélike vojne, omenja poročilo o več tisoč mrtvih v enem samem napadu in poroča tudi o komentarju, da za toliko trupel vendar sploh ni prostora. Ljudje si še niso mogli predstavljati, da je bila resnična številka stokratnik tiste, ki se jim je zdela neverjetna. Kajti smisel za naravoslovje se ne kaže samo v literaturi, marveč tudi v vojni: nemški naravoslovci so bili prvi, ki so izumili učinkovit in praktičen plin, ki je, med drugim, odločil potek oziroma iztek soške fronte pri tako imenovanem preboju pri Kobaridu. Ker so ga vodili Nemci, so bili prebivalci pedantno obveščeni celo vnaprej, Milčinski zapiše v *Dnevniku* ne le datum, marveč celo uro napovedanega napada – in zgodovina ga je popravila le za dve uri. Ta transparentnost, celo napoved vojaške operacije, je bila za avstro-ogrske državljane nekaj novega, saj so bili cenzure tako navajeni, da nihče več ni kaj dosti verjel časopisom. Menda naj bi obstajalo eno samo pričevanje očitelca, pa še to skoraj nikjer citirano, ker so se napadalci učinka sramovali – morda je zgodovinopisje zato, da bi zamešalo sledi, dejanski preboj pri Bovcu prestavilo v Kobarid:

plin je imel dve lastnosti: bil je težji od zraka in se je ulegel do pet metrov visoko, po pol ure pa se je razkrojil v neškodljive sestavine. Napadalci so torej na ravnici pred Bovcem izstrelili v petih minutah plinske granate, počakali pol ure in odšli pogledat, kaj so dosegli. Videli so mrličke, ki so omahnili sredi kretnje, vendar to ni bilo najbolj strašljivo: očitelca je najbolj presunila nenaravna tišina, kajti pomorjeni seveda niso bili samo ljudje, marveč vse živo, psi, mačke, kobilice, črčki, čebele, muhe. Zato v naravi nikoli ni absolutne tišine, tudi če se nam tako zdi. Tukaj pa je bila. To je zbujalo v tej sicer idilični dolini apokaliptičen občutek. V tej tišini so se čete sil osi napotile proti Gorici preprosto po cesti. Italijani, ki niso bili slišali nobenega omembe vrednega streljanja – zaradi tistega pokljanja minometov še cigarete ni nihče odložil – so jih gledali z desnega brega Soče in mislili, da so to njihove, italijanske čete, saj kdo drugi bi se lahko tam sprehajal. Ko so ugotovili pomoto, je bilo prepozno; za hrbtom so že imeli alpinske enote šestindvajsetletnega Ericha Rommela – v drugi svetovni vojni si je z vojaškimi operacijami v severni Afriki prislužil vzdevek »puščavska lisica«, ob cesti na Matajur pa ima danes svojevrsten spomenik iz začetka svoje kariere: občina Kobarid je na veliki tabli natisnila faksimile iz njegove terenske beležnice z načrtom napada na italijanske položaje.

Nemško-avstroogrski prodor je ustavila šele narasla reka Piava. V tem bolj ali manj literarnem prispevku nas nič ne zadržuje, da je ne preskočimo. Za

Baedekerja vzamemo kroniko Goriških Brd od začetka prve do začetka druge svetovne vojne izpod peresa meteorologa in seizmografa, profesorja na ljubljanski univerzi, dr. Oskarja Reya z naslovom »Nepozabljena Brda«, ki jo je napisal pod psevdonimom Kozanski po svoji rojstni vasi Kozani v Goriških Brdih. Čeprav literarizirana, ima tudi dokumentarno vrednost. Ko sledi usodo zaradi frontnega območja v Italijo razseljenih Slovencev, opiše tudi začudenje starega Brica, ki je na milanski železniški postaji novembra leta 1917 videl zamorce v ameriški vojaški uniformi. Ta detajl nam odpre bistveno ozadje konca prve svetovne vojne – v literarnem diskurzu:

ameriški bančni konzorcij Johna Pierponta Morgana je financiral antanto, kasneje tudi obnovo Evrope po vojni; spomladi leta 1917 pa so se zbal za svoje kredite in so pritiskali na svojega uradnika Wilsona, da je kot predsednik Združenih držav Amerike angažiral združeni ameriški kapital in napovedal centralnim silam vojno. Do konca jeseni tega leta so Američani že prepeljali nekaj čet in materiala v Evropo, vendar je to bilo drago. Z malo posluha za človeško naivnost so si izmislili najučinkovitejše znano orožje doslej: geslo o samoodločbi narodov. Geslo je od znotraj razstrelilo Avstro-Ogrsko učinkoviteje kot bojni plin, čeprav je imelo enake lastnosti: širilo se je neobvladljivo in se v kratkem času razkrojilo.

Kako so si Slovenci v tej poslovni operaciji predstavljali pot do svoje samostojnosti? Razmerje med željo in dejanskostjo so si naivno predstavljali kot dobro voljo moči, ki nekaj dodeli nemôči; torej kot milost, bodisi cesarjevo pri majniški deklaraciji, bodisi Wilsonovo ob mirovnih pogajanjih. Pri tem so si pravico do samoodločbe predstavljali zgolj po idealističnem zvenu in ne po dejanski vsebini, kajti v obnebu ameriškega pragmatizma je bila beseda »pravica« mišljena v pomenu »kapital«: vsak naj s svojim kapitalom svobodno razpolaga. Ko se je pokazalo, da Slovenci kapitala nimajo oziroma je zanamrljiv, so se zelo hitro tudi obljubljenе pravice zreducirale na ekvivalent ekonomske teže Slovenije, torej na pravico, da se po izplačilu poslovnih partnerjev – za Slovence so bili tu najbolj usodni Italijani – preostanek ozemlja priključi neki večji, vsaj na prvi pogled resnejši državi.

Fran Milčinski, ki je bil z drugega planeta, je to po nekakšni naravni samoumevnosti vedel. Jasna mu je bila dialektika ekonomije in politike – avgusta leta 1918 je zapisal z zanj značilnim sarkastičnim dostavkom: »Arzenal v Pulju (ki je bil avstroogrška luka) nabavlja le nemške stroje. Tako Nemčija polagoma zavzema Avstrijo. Kar pa ni veleizdaja.« Zato se tudi v času vojne ni ukvarjal s slovensko politiko, ampak je raje zapisoval nihajoče cene slanine, ki so mu o njegovem položaju povedale več kakor politične deklaracije.

Literatura:

- Gestrin Ferdo, Melik Vasilij: Slovenska zgodovina 1813–1914. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1950.
- Gestrin Ferdo, Melik Vasilij: Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1966.
- Hauser Arnold: Socialna zgodovina umetnosti in kulture, 2. Cankarjeva založba, Ljubljana 1962.
- Hribar Ivan: Moji spomini, 2. Slovenska matica, Ljubljana 1984.
- Kardelj Edvard (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Naša založba, Ljubljana 1939.
- Majcen Stanko: Zbrana dela, 8. Pisma. DZS, Ljubljana 2000.
- Mann Thomas: Čarobna gora. Cankarjeva založba, Ljubljana 1959.
- Milčinski Fran: Dnevnik 1914–1920. Slovenska matica, Ljubljana 2000.
- Prepeluh Albin: Pripombe k naši prevratni dobi. Založba Univerzitetne tiskarne J. Blasnika nasl., D. D., Ljubljana 1938.
- Reya Oskar (Kozanski): Nepozabljena Brda. Založba Vitrum, Ljubljana 2002.
- Rueh Franc: Moj dnevnik 1915–1918. Slovenska matica, Ljubljana 1999.
- Schmidt Goran: Opombe. Spremna beseda. V: Frane Milčinski: Dnevnik 1914–1920. Slovenska matica, Ljubljana 2000.
- Slodnjak Breda: O rokopisu. V: Frane Milčinski: Dnevnik 1914–1920. Slovenska matica, Ljubljana 2000.
- Strnad Janez: Fiziki, 2. del. Modrijan, Ljubljana 1998.
- Studen Andrej: Stanovati v Ljubljani. Založba ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1995.
- Šalamun-Biedrzycka Katarina: Bruno Schulz in Cimetove prodajalne. Spremna beseda v: Bruno Sulz: Cimetove prodajalne. Mladinska knjiga, Kondor 253, Ljubljana 1990.
- Valenčič Vlado: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 1989.

SLOVENCİ IN ITALIJANI V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

ROK STERGAR

Tema, ki jo bom predstavil v tem kratkem pregledu, je relativno kompleksna. Odnos med Slovenci in Italijani je bil namreč sestavljen iz več komponent, oziroma je imel več ravni. Omenim lahko vsaj naslednje tri:

- nivo »vsakdanjega življenja« oziroma »navadnih ljudi«, kjer se je odnos oblikoval predvsem kot mešanica stereotipov in individualnih prepričanj;
- javni nivo, ki je vključeval nastope ter zlasti objave v časnikih in časopisih: te so bile prav tako zaznamovane s stereotipi, a hkrati pod močnim vplivom cenzure in siceršnjega pritiska »vojaškega absolutizma«;
- nivo (največkrat tajne) politike, kjer so se poleg ukvarjanja z usodo Primorja pojavljali tudi poskusi izrabe nastalega položaja v slovensko korist.

Te ravni so se seveda prepletale in vplivale ena na drugo. Nekateri stereotipi so v javnih izjavah na primer prišli do izraza, šele ko se je spremenil politični položaj. Poleg tega lahko vojna leta razdelimo na dve časovni obdobji: na mesece od začetka svetovne vojne do italijanskega napada na Avstrijo (23. 5. 1915) in na čas po njem. Časovna komponenta seveda ni imela enakega vpliva na vseh ravneh, toda gotovo ni bila zanemarljiva. Prav tako je semtertja mogoče zaznati razlike v odnosu do Italijanov iz kraljevine in tistih iz Avstrije. V svojem prikazu se bom omejil na glavne momente teh ravni in le s posameznimi primeri poskusil nakazati siceršnjo zapletenost slovensko-italijanskih odnosov v času velike vojne.

Najprej pogledjmo, kako je razvoj dogodkov vplival na slovenski pogled na zahodne sosedje. Posameznikovo doživljanje Italijanov je bilo tako med svetovno vojno kot tudi sicer vsota vplivov vnaprejšnjih predstav – stereotipov, trenutnih dogodkov in individualnih izkušenj. Zato je imel vsak posameznik na Italijane svoj, lasten pogled. V idealnem primeru bi bilo najbolje opisati kar vse, a ker je to seveda nemogoče, je potrebno posploševati in iskati skupne značilnosti. Toda posplošitve morajo biti dovolj utemeljene in reprezentativne, da so veljavne. Obenem se moramo zavedati, da so posplošitve pogojne in ne zanikajo stališč, ki so lahko od njih precej odstopala. Zato bom v nadaljevanju, ko bom poskusil pokazati, kako so se med 1. svetovno vojno kazali slovenski stereotipi o Italijanih, predstavil tudi nekaj drugačnih pogledov. O problematiki

sem sicer že pisal, tako da tu le povzemam glavna dognanja.¹

Pregled zasebnih pričevanj in javnih pisanj vsekakor pokaže, da so v času 1. svetovne vojne heterostereotipi o Italijanih močno vplivali na slovenski odnos do zahodnih sosedov. Izraziti predsodki nikakor niso bili omejeni na posamezne sloje, temveč so bili opazni pri precejšnjem številu posameznikov najrazličnejše izobrazbe, političnega prepričanja, regionalnega izvora in drugih osebnih okoliščin. Prav zato lahko takšna stališča posplošimo in govorimo o slovenskem stereotipu. Ob tem velja omeniti, da mnogi elementi te podobe niso bili zaznavni samo na Slovenskem, temveč tudi v drugih delih monarhije. Toda izrazito negativna slika Italijanov vendarle ni bila značilna kar za vse avstro-ogrske narode. Madžarska propaganda je na primer nekaj podobnega poskusila skonstruirati šele po 23. maju 1915, prej pa so bili Madžari Italijanom prejkone naklonjeni.²

Slovenski stereotip o Italijanih je seveda imel starejše korenine, čeprav zaenkrat ni povsem jasno, kako in kdaj se je oblikoval. Domnevamo lahko, da so nanj vplivala trgovska srečevanja, vojaške izkušnje s pohodov v Italijo, pisanje časnikov in literatov, politična situacija v Primorju ter še nekateri drugi dejavniki. Povsem jasen pa je psihološki mehanizem, ki je stal v ozadju. Teorija pravi, da se heterostereotipi razvijejo predvsem v zvezi z lastnostmi, ki jih vidimo kot različne. Slovencem, ki so v povprečju introvertni, se torej ekstrovertni narodi, kot so Italijani, zdijo neresni in nastopaški. Obenem se dejanske razlike potencirajo, saj delujejo kot razločevalni element konstituiranja skupnosti. Stereotipne lastnosti pri drugih narodih zato vidimo, tudi če jih v konkretnem položaju ni mogoče zaslediti.³ Za predsodke – torej tudi za etnične stereotipe – pa je značilno tudi, da jih posamezniki prevzemajo, ko se prilagajajo skupini in ko prevzemajo tradicionalne norme.⁴

Poleg tega psihološka teorija pritrjuje zdravorazumski domnevi, da se predsodki v napetih položajih krepijo. Odnos mnogih Slovencev do Italijanov v času velike vojne to vsekakor potrjuje. Žal pa ga ne moremo rekonstruirati v vseh razsežnostih. Omejeni smo predvsem na zapisano, ker so zaradi časovne oddaljenosti možnosti za raziskovanje nezapisanih spominov minimalne. Upoštevati moramo tudi, da so bili zapisi – z izjemo nekaterih vojaških dnevnikov in

¹ Rok Stergar, »Lahu niti pedi naše zemlje : Slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915«, *Kronika : časopis za slovensko krajevno zgodovino* 44, št. 1 (1996), 69–73; isti, »Podoba Italijanov pri Slovencih : (ob italijanski napovedi vojne Avstro-Ogrski)«, v Tone Smolej, ur., *Podoba tujega v slovenski književnosti, podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti : imagološko berilo* (Ljubljana, 2002), 91–104.

² Tamás Meszerics, »Italy's Entry into the First World War and the Hungarian Press«, v *Pride and Prejudice : National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East and West*, ur. László Kontler, CEU History Department, Working Paper Series, 2 (Budapest, 1995), 187–198.

³ Janek Musek, *Psihološki portret Slovencev* (Ljubljana, 1994), 75; Jan Berting in Christiane Villain-Gandossi, »The Role and Significance of National Stereotypes in International Relations : an Interdisciplinary Approach«, v *Stereotypes and Nations*, ur. Teresa Walas (Cracow, 1995), 13–27 passim.

⁴ Matija Svetina, »Stališča, predsodki in stereotipi«, v Smolej, ur. *Podoba tujega*, 36.

korespondenc – delo bolj izobraženih, hkrati pa, da je bila večina pisanja – celo intimnega, dnevniskega – podvržena določenim samoomejitvam in konvencijam. Te so še toliko močnejše vplivale na besedila, namenjena objavi. Sklepamo torej lahko, da smo zaradi narave virov prikrajšani za kakšno zelo razgreto in zanimivo reakcijo. Toda zanimivih pričevanj, ki potrjujejo moč stereotipov, ne manjka niti v dostopnih zapisih. Posebno značilno je, da so bili predsodki do Italijanov še kako živi tudi pred koncem maja 1915 – torej v času, ko sta bili državi vsaj načelno zaveznici. Že 10. avgusta 1914 je Fran Milčinski v svoj dnevnik zapisal, da »tudi preprosto ljudstvo ne zaupa Lahu in se ga boji.«⁵ Tudi politik Fran Šuklje je v spominih zatrdil, da je bil že od začetka vojne prepričan, da bo Italija zapustila zaveznici in v vojno stopila na strani antante.⁶ Z italijanskim vstopom v vojno so takšna prepričanja doživela potrditev in razburjanje nad verolomnimi jugozahodnimi sosedi se je le okrepilo. »Pljunek v obraz bi ji šel, ne kri«, je o Italiji zapisal Milčinski, še bolj ogorčeni pa so bili časnikarji, ki so bralce opominjali, da je takšno ravnanje pač *po laški navadi*.⁷

Neposredno pred nastankom jugozahodne fronte pa tudi po tem se je z vso močjo kazal tudi stereotip o Italijanih kot slabih vojaki. Zaupanje v uspešno obrambo je bilo precejšnje, kar je bilo v nasprotju z bolj pesimističnimi ocenami avstrijskega generalštaba, ki je razmišljal o umiku z meje na črto vzhodno od Ljubljane. Oton Župančič je v začetku maja 1915 v zasebnem pismu zapisal, da bo vojskovanje z Italijani desetkrat lažje kot z Rusi, Fran Milčinski pa je bil celo prepričan, da Italijan: »če se mu pokaže bajonet reče 'Madonna!' in zbeži.«⁸ A vsi niso bili tako polni iskrenega ali navideznega optimizma oziroma predsodkov. Henrik Tuma, ki je z družino tedaj živel v Gorici, je na primer pričakoval, da bo italijanska vojska z »izbornimi četami alpincev« v enem tednu prodrla do Ljubljane.⁹ Tako kot tisti, ki so pričakovali lahko zmago, se je motil tudi on. Boji na Krasu, ob Soči in v Dolomitih so bili srditi in italijanski vojaki niso pokazali nikakršne izrazite strahopetnosti. Značilno je, da v dnevnikih in spominih slovenskih vojakov z jugozahodnega bojišča ne najdemo prav veliko pisanja o bojazljivosti nasprotnikov; le tu in tam se je kdo pridušal čez *italijanske strahopetce*. Očitno je predsodek izgubil svojo prepričljivost, ko se je na bojišču soočil z resničnostjo, ki nikakor ni bila tako preprosta.

Patriotična propaganda, ki se je razbohotila po začetku vojne, pa kljub temu ni imela težav. Še naprej je brez posebnih zadržkov uporabljala stare stereotipe. Zlasti poljudno časopisje je pisalo predvsem o *laški* verolomnosti in straho-

⁵ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt (Ljubljana, 2000), 20.

⁶ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, ur. Vasilij Melik, 2 zv. (Ljubljana, 1988–1995), zv. 2, 252, 253.

⁷ Milčinski, *Dnevnik*, 107.

⁸ Oton Župančič, *Zbrano delo*, zv. 11, ur. Joža Mahnič, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, ur. France Bernik (Ljubljana, 1989), 326; Milčinski, *Dnevnik*, 106.

⁹ Henrik Tuma, *Izza velike vojne* (Nova Gorica, 1994), 5; isti, *Iz mojega življenja: spomini misli in izpovedi*, 2. izd., ur. Branko Marušič (Ljubljana, 1997), 331.

petnosti ter o junaštvu slovenskih vojakov. Toda tudi pri nekoliko bolj zadržanem *Slovenskem narodu* niso dosti zaostajali. Bralce so hrabrili z oceno, da so »prebivalci Piemonta ... [sicer] trden, izboren vojaški material«, a so »Furlani in prebivalci vzhodne Beneške ... duševno zaostali, Neapolitanci, Kalabreži in prebivalci Puglije leni in neutrjeni. Sardinci zmožni a samovoljni, Siciljanci neustrašni a brez discipline.«¹⁰ V propagandi so poleg časnikov in ilustriranih listov sodelovali tudi slikarji in ilustratorji. Poleg tega so nastajale priložnostne pesmarice vojaških in domoljubnih pesmi. Značilen motiv je bila Gregorčičeva pesem *Soči*, ki se je pojavljala tako v časnikih, kot na razglednicah in v pesmaricah. »Le še ena vroča želja vzkipeva danes iz naših src, želja, da bi se skoro izpolnile tudi one besede, s katerimi naš gorski slavček zaključuje svojo divno pesnitev«, so zapisali v *Slovenskem narodu*.¹¹

Vstop Italije v vojno je nedvomno dodatno motiviral Slovence, čeprav navdušenje nad bojevanjem z *dednim sovražnikom* gotovo ni bilo vedno iskreno, saj so do maja leta 1915 že davno izginile iluzije o vojni, ki so bile tako žive v septembru leta 1914. Ponavljali so se prizori iz prejšnje jeseni in vojaki so med *sviranjem harmonike* korakali nad Lahe in avstrijske oblasti so ugotavljale, da je vojna med Slovenci postala popularna. Pravzaprav je bojevito razpoloženje zajelo še druge narode, predvsem Hrvate pa tudi Nemce iz avstrijskih alpskih dežel. Cesar Karl je nemškemu cesarju Viljemu pisal: »Cela moja vojska imenuje vojno proti Italiji 'naša vojna'. Vsak častnik nosi od mladosti v sebi od očeta podedovani občutek, hrepenenje, da se bori proti dednemu sovražniku.«¹² A slovensko motivacijo za bojevanje je poleg *podedovanih občutkov* in propagande izboljšal predvsem strah pred italijanskimi aspiracijami, ki niso bile nikakršna skrivnost. Cislajtanska vlada je želela navdušenje še nekoliko vzpodbuditi in je predlagala, da bi v južnoslovanskih pokrajinah Cislajtanije razglasili amnestijo za politične prekrške, kar pa je zavrnilo vrhovno poveljstvo armade.¹³ Kljub temu je zavzetost za boj z Italijani pri večini trajala praktično vse do konca vojne. To potrjuje tudi precejšen neuspeh antantnih propagandnih akcij med slovenskimi (in hrvaškimi) vojaki na italijanski fronti. Poglavitni razlog je bil seveda londonski sporazum! Še septembra 1918 je poveljnik neke divizije vojaški urad za obrambo pred sovražno propagando (*Feindespropaganda-Abwehrstelle*) zaprosil, naj mu priskrbi gradivo, ki naj bi poudarjalo nevarnost italijanske zmage za Slovence, kar kaže, da takšni argumenti niti takrat niso bili brez teže.¹⁴

¹⁰ »Italijanska armada«, *Slovenski narod*, 5. 6. 1915, 1.

¹¹ H. V., »Ob Soči«, *Slovenski narod*, 9. 6. 1915, 3.

¹² Cit. pri Manfred Rauchensteiner, »Vojna ob Soči iz vidika avstrijskega zgodovinarja«, v Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch, ur., *Soški protokol* (Celovec, Ljubljana, Dunaj, 1994), 19.

¹³ Christoph Führ, *Das k.u.k. Armeekorpskommando und die Innenpolitik in Österreich, 1914–1917*, Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 7 (Graz, Wien, Köln, 1968), 75, 76.

¹⁴ Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*

Uspeh propagande je na začetku temeljil tudi na srečnem naključju, da so centralne sile v tistem času dosegle nekaj pomembnih vojaških uspehov, kar so časnikarji in drugi takoj porabili za spodbujanje načete vere v zmago. Veliki uspehi na vzhodu so polnili strani časopisov, svoj prvi trenutek slave pa je takrat doživel tudi podmorniški kapitan Georg von Trapp, poznejša pevska zvezda in junak muzikala ter filma *Moje pesmi, moje sanje*, ki je v noči s 26. na 27. april v Jonskem morju potopil 12.500-tonsko francosko oklepno križarko *León Gambetta*.¹⁵ Realna vojaška in politična situacija tudi drugače ni bila brez vpliva na pisanje v časnikih. Politično ozračje je bilo v času »vojaškega absolutizma« napeto in ker so avstrijske oblasti zaradi ohranjanja italijanske nevtralnosti opuščale celo vojaške priprave na meji, je jasno, da sta cenzura in neformalni pritisk še kako vplivala na vsebino člankov. Tudi stereotipi so se morali umakniti zadržanosti, da ne bi dražili nesojene zaveznice. Potem ko je Italija vstopila v vojno so časnikarji trdili, da pred tem niso smeli pisati o svojih strahovih v zvezi z italijansko držo. *Slovenski narod* je zapisal:

*Odkar se je začela sedanja svetovna vojna, je naše duše neprestano mučila bojazen, da poseže prej ali slej tudi Italija v to vojno in da iztegne svoje roke po našem ozemlju, kajti živeč v sosedstvu, smo boljše kakor drugi videli naraščanje nasprotja italijanskega naroda proti naši državi.*¹⁶

Spremenjeni položaj so po 23. maju občutili tudi Italijani na avstrijski strani meje. V Primorju se je situacija namreč bistveno spremenila. V začetku vojne so nekateri avstrijski Italijani napeti položaj izkoriščali za nagajanje tamkajšnjim Slovencem, ki so se že tako ali tako znašli pod precejšnjim pritiskom političnih, policijskih, vojaških in pravosodnih oblasti.¹⁷ Mislimo si lahko, da to na sobivanje obeh narodov ni imelo posebno dobrodejnega vpliva. Zato ne preseneča, da je maja leta 1915, po vstopu Italije v vojno, prišlo v nekaterih krajih, zlasti pa v Trstu, do silovitih protitalijanskih demonstracij, ki so se jih tamkajšnji Slovenci množično udeleževali. Izgredniki so med drugim polili Verdijev spomenik s črnilom, populili drevesa, ki so rasla okrog njega, ter se znašali nad italijansko lastnino.¹⁸ Fran Milčinski je v dnevniku opisal dva trgovska pomočnika, ki sta prinesla v Ljubljano dokaze svojega domoljubja – odlomljeno nogo nekega stola.¹⁹ Poudariti pa je potrebno, da so lokalni slovenski veljaki takoj reagirali in izdali poziv, s katerim so priporočali zadržanost

(Houndmills, London, New York, 2000), 410. O propagandi in njenei uspešnosti med Slovenci sicer prav tam, *passim*.

¹⁵ Lawrence Sondhaus, *The Naval Policy of Austria-Hungary, 1867–1918 : Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism* (1994; West Lafayette, 1999), 267.

¹⁶ »Ob izbruhu vojne z Italijo«, *Slovenski narod*, 24. 5. 1915, 1.

¹⁷ Janko Pleterški, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana, 1971), 28–29.

¹⁸ »V Trstu«, *Slovenec*, 26. 5. 1915, 3.

¹⁹ Milčinski, *Dnevnik*, 108.

ter poudarjali, da naj bo boj z Italijo »čist in prost narodnega sovraštva, ki bi žalilo naše italijanske someščane.«²⁰ Poleg tega so ob začetku vojne slovenski časniki poudarjali lojalnost avstrijskih Italijanov in njihovo navezanost na monarhijo, kar kaže, da zavore le niso povsem popustile.

Vendar odnosa Slovencev in Italijanov ne moremo omejiti le na časnikarske podvige in puljenje dreves. Čeprav je bil politični prostor v vojnih razmerah izredno omejen, se je ta odnos zrcalil tudi v politiki. Zaradi omenjenih omejitev pač ni šlo za nastope v parlamentarnih dvoranh in v časnikih, ampak za živahno tajno politiko. Obujeno patriotično navdušenje in dobro bojevanje slovenskih vojakov ter posledično večjo naklonjenost avstrijskih civilnih in vojaških oblasti je na primer poskusila izrabiti domača politika. Njen pretežni del, ki je še naprej računal z obstojem habsburške države, je dobil dobrodošlo priložnost za omilitev pritiska in celo za bolj ambiciozne pobude. Skupine znotraj SLS so nastali položaj poskusile izkoristiti za sodelovanju z vojaškimi krogi in tako doseči združitev večine Slovencev v nekakšno protiitalijansko vojno krajino. Pobuda je na začetku doživela obetaven sprejem v samem vrhu vojske, saj se je zanjo ogrel šef generalštaba Franz Conrad von Hötzendorf, pozneje pa so jo nenaklonjeni častniki iz mariborskega poveljstva jugozahodne fronte uspešno diskreditirali.²¹

Podobne zamisli so se pojavljale že v prejšnjih desetletjih, ko so se Slovenci ob ponavljajočih se zaostritvah na meji ponujali za branilce monarhije. V času vojne z Italijo leta 1866, v času taborov, po ustanovitvi *Italie irredente* (1878) so zaman upali, da bodo v zameno za obrambo meje dobili nekakšno slovensko vojno krajino.²² Pobude in razočaranja so se pojavljala vedno znova, čeprav je že leta 1878 tržaški dopisnik *Slovenskega naroda* svaril sonarodnjake: »Slovenci, ne bodimo šalobarde! Ne dajmo se rabiti za cepce, s katerimi bi v zadregi mlatili po Italijanih.«²³ Kljub temu je leta 1917 zgodovinar Josip Mal v članku »Za integriteto Kranjske: od Drave do Adrije!«, objavljenem ob dednem poklonu kranjskih poslancev novemu cesarju Karlu, zapisal: »Danes uvidi pač vsak, kako velikega pomena bi bila za Avstrijo velika, zgodovinska Kranjska s svojim primorjem: enotno ozemlje z enotnim, državi vedno zvestoudanim jugoslovanskim prebivalstvom.«²⁴

Vendar se je z vsakim neuspešnim poskusom krepil občutek, da Avstrija ne bo rešila slovenskih problemov. Čedalje večja manjšina je že od začetka vojne

²⁰ »Vojna z Italijo«, *Edinost*, 25. 5. 1915, 2.

²¹ Zgodba je bila v zgodovinospisju že večkrat obravnavana. Gl. predvsem: Walter Lukan, »Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)«, doktorska disertacija, 2 zv. (Universität Wien, 1984), zv. 1, 194–203; Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana, 1998), 336–342; Rok Stergar, »'Politični cilji slovenske inteligence': Nekaj drobcev o vohunih in vojakihi«, *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998), 21–29.

²² Rok Stergar, *Slovenci in vojska, 1867–1914 : Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*, *Historia*, 9 (Ljubljana, 2004), 129–134.

²³ »Proč s pretirano udanostjo«, *Slovenski narod*, 11. 10. 1878, 1 (zaplenjeno).

²⁴ Josip Mal, »Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije!«, *Slovenec*, 30. 1. 1917, 1, 2.

računala z zmago antante in se je celo veselila. Po 23. maju 1915 so se znašli v neprijetnem položaju, saj je bilo vsakomur jasno, da Italija v vojno ni vstopila brez ustrezne spodbude. Mlajši liberalni politik Vladimir Ravnihar je takrat zapisal: »Bili smo v veliki dilemi. Slutili smo v Italiji svojega neprijatelja, ki bo skušal hlasičiti po slovenski zemlji ..., po drugi strani pa upali, da je od njene intervencije pričakovati končni uspeh svetovne vojne v našem smislu.«²⁵ Še v večjem precepu so se znašli redki politični emigranti. Poznejši slovenski član *Jugoslovanskega odbora*, Bogumil Vošnjak, ki je v začetku leta 1915 iz Avstrije odšel prav zato, da bi v antantnih državah nekoliko nevtraliziral italijanske aspiracije, je v svoj dnevnik nekaj mesecev pozneje zapisal: »Izvedeli smo, kako grozna je konvencija [=londonski sporazum, op. a]. Ako se ona obistini, bo življenje Jugoslovancev grozno.«²⁶ Odbor si je zato vsa nadaljnja vojna leta prizadeval preprečiti uresničitev te grozne usode z okrepljeno dejavnostjo, ki je že podrobneje raziskana, proti londonskemu sporazumu pa so lobbirali še nekateri drugi, med njimi socialdemokrat Dragotin Gustinčič.²⁷

Kljub dejavnosti odbora in kljub nekaterim poskusom zaveznic, da bi vsaj omilile londonski sporazum, je Italija pri njem trdno vztrajala. Nepopustljiv je bil zlasti zunanji minister Sydney Sonnino. A tudi on se je očitno zavedal neprijetnega položaja in je ob koncu leta 1914, v Trst poslal svojega emisarja, nekdanjega vicekonzula Carla Gallija, ki naj bi v imenu italijanske vlade s Slovenci in Hrvati iz Trsta in Istre dosegel sporazum o mirni okupaciji teh ozemelj. Galli, ki je bil v Trstu sredi januarja leta 1915, ni dobil zelenih odgovorov, saj so se tamkajšnji politiki odločili, da italijanske okupacije ne bodo sprejeli odprtih rok. Pod vplivom emigranta Anteja Trumbića so celo razmišljali o delno samostojni vojaški organizaciji, ki naj bi se s silo uprla Italijanom, pozneje pa so idejo na prigovarjanje ruske diplomacije opustili in se omejili le na verbalni protest proti morebitni okupaciji.²⁸

Italijansko vztrajanje je seveda oviralo antantno propagando, Avstriji pa olajševalo patriotično navduševanje Slovencev, Hrvatov in nemških Tirolcev. Po porazu pri Kobaridu in umiku na Piavo pa so tudi Italijani začeli kazati vsaj navidezno večjo pripravljenost na kompromis. Za nekaj časa so se oprijeli *narodnostne politike* in začeli – tudi zaradi pritiska vojske – podpirati emigrantske skupine. Vojniki so upali, da bodo propagandne trditve, da se Italija bori za osvoboditev zatiranih narodov Avstro-Ogrske, tako vendarle postale prepričljivejše. V

²⁵ Vladimir Ravnihar, *Mojega življenja pot : Spomini dr. Vladimira Ravniharja*, ur. Janez Cvirn et al., Historia, 2 (Ljubljana, 1997), 108.

²⁶ Bogumil Vošnjak, *Dnevnik iz prve svetovne vojne*, ur. Vladimir Kološa (Ljubljana, 1994), 52. O Vošnjakovi dejavnosti v emigraciji tudi: isti, *U borbi za ujedinjeno narodnu državu : utisci i opažanja iz dobe svetskog rata i stvaranja naše države* (Ljubljana [itd.], 1928).

²⁷ Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918* (Zagreb, 1970). Kratkotudi: Pleterski, *Prva odločitev*, 36–46 passim.

²⁸ Pleterski, *Prva odločitev*, 38–46.

Italiji je bila takšni politiki že dlje časa naklonjena skupina, zbrana okrog lista *Corriere della Sera*. Zbliževanje italijanske vlade in slovenske ter hrvaške emigracije pa sta spodbujala tudi neuradna propagandista, nekdanji *Timesov* dunajski dopisnik Henry Wickham Steed in zgodovinar Robert William Seton-Watson, ki sta že od začetka vojne podpirala prizadevanja za razpad Avstro-Ogrske. Ko je ameriški predsednik Woodrow Wilson razglasil svojih štirinajst točk in ko je britanska vlada namignila, da je londonski sporazum težko uresničljiv, se je za navidezno spremembo smeri dokončno odločila tudi uradna rimska politika. Začela je organizirati *kongres zatiranih narodov* in predsednik vlade, Vittorio Emanuele Orlando, se je srečal s predsednikom *Jugoslovanskega odbora* Antejem Trumbićem. Naposled je ta podpisal nekakšen sporazum z Andreo Torrejem, zastopnikom skupine okrog *Corriere della Sera*. Sporazum Torre-Trumbić je govoril o reševanju mejnih vprašanj med Italijo in bodočo Jugoslavijo na podlagi narodnega principa in samoodločbe. Vendar je bil neuraden in nezaupljivi hrvaški politik ga je sprejel le s stisnjenim zobmi. Njegovi strahovi so bili upravičeni: italijanska vlada je svoje poglede spremenila le navidez, da bi okrepila protiavstrijsko propagando, londonskemu sporazumu pa se ni odrekla.²⁹

Na morebiten razpad dvojne monarhije zaradi prestopa Italije v antantni tabor so se poleg emigrantov in Tržičanov pripravljali tudi v Slovenski ljudski stranki. Ivan Šusteršič je sicer izjavljal: »*Samo Avstrija je naše upanje*«, a pripraviti se je bilo treba tudi na drugačen razplet.³⁰ Katoliški politiki in hrvaški pravaši ter duhovščina iz slovenskih in hrvaških dežel so se v marcu 1915 sestali najprej na Reki in v drugačni zasedbi potem še v Ljubljani ter sestavili spomenico za papeža Benedikta XV. V njej so se zavzemali za hrvaško-slovensko enoto v monarhiji, v primeru razpada dvojne monarhije pa za samostojno hrvaško kraljestvo, v katerem bi Slovenci in Hrvati ostali skupaj.³¹ Spomenica je bila precej jasno spodbujena z italijansko nevarnostjo, čeprav je bilo upanje, da bi papež lahko ukrotil velike ambicije Italije prejkone prazno. Najbrž so se tega zavedali tudi katoliški politiki in zato še naprej upali, da bo monarhija vendarle obstala. Italijanske ozemeljske zahteve bi bile dosti bolj nevarne brez zaščite velesile. Prav zato je Anton Korošec brez posebne vladne spodbude kot šef slovensko-hrvaškega parlamentarnega kluba med prvimi zavrnil antantno noto iz 10. januarja 1917, ki je zahtevala osvoboditev »*Italijanov, Slovanov, Romunov in Čehoslovakov izpod tujega jarma*.« Da je enako storil tudi Ivan Šusteršič, pa seveda ni posebno presenečenje.³²

²⁹ Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 112–256.

³⁰ Cit. pri Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 326.

³¹ Pleterski, *Prva odločitev*, 51–55; isti, *Dr. Ivan Šusteršič*, 326–330; Walter Lukan, »Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno vojno – kratek oris«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 31 (1991), 28.

³² Lukan, »Politično delovanje Antona Korošca med prvo svetovno«, 30; Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 359–361.

Problem italijansko-jugoslovanske meje je vplival tudi na odnos do krfske deklaracije, ki so jo Primorci odklonili prav zaradi nejasnega stališča do tega odprtega vprašanja.³³ Pozneje, v času navdušenega in množičnega deklaracijskega gibanja, ki je sicer operiralo s habsburškim okvirom, v resnici pa ga je ob nepripravljenosti avstrijske vlade na kompromis vse bolj zapuščalo, so bili strahovi pred zasedbo zahodnega dela bodoče Jugoslavije precej potisnjeni ob stran. A posamezniki so še vedno glasno svarili. Socialdemokrat Henrik Tuma je februarja leta 1918 opozarjal na katastrofalne posledice antantne zmage, vse bolj osamljeni Ivan Šusteršič pa je svojim nasprotnikom očital, da »prodajajo framasonski Italiji kos za kosom naše zemlje«.³⁴ Tudi svoje načrte federalizacije monarhije je pripravljaj, ker je želel preprečiti italijanske aneksije. Poleg tega pa si je prizadeval, da bi Vatikan vplival na omilitev italijanskih ozemeljskih zahtev.³⁵

Le redki Slovenci si sploh niso belil glave s posledicami morebitne italijanske zmage in so jo pričakovali brez zadržkov. Mednje je sodil pisatelj Ivan Lah, ki je že leta 1915 upal, da bodo hitro zasedli Ljubljano. Prijatelje je prepričeval, naj tedaj iz hiš, uradov in šol poberejo habsburške simbole ter jih zažgejo na Kongresnem trgu, da bi izžgali avstrijski patriotizem.³⁶ Tudi posamezni slovenski Tržačani so bili pripravljeni sprejeti italijansko zmago in zasedbo ter priključitev Trsta – »samo, da bi Avstrijo hudič vzel!«³⁷ Najdlje pa je šel Ljudevit Pivko, ki je sredi leta 1917 pri Carzanu na Tirolskem kot avstrijski častnik z večjo skupino zarotnikov prestopil na italijansko stran in odprl fronto. Pozneje je s spremenljivim uspehom organiziral tudi slovensko-hrvaške prostovoljce za boj proti Avstriji.³⁸

Skratka: tako v politiki kot v pogledih ljudi so se poleg prevladujočih stališč in dejanj pojavljali tudi drugačni glasovi in drugačna ravnanja. Le v javnosti je v posebnih vojnih razmerah vladala nekoliko večja monotonija. Vsega pač ni bilo mogoče javno povedati ali zapisati, saj je delovala cenzura, ljudi so pošiljali v internacijo ali jih zapirali, oblasti pa so razpuščale tudi ustanove – med drugim zaradi romana Frana Maslja *Gospodin Franjo* tudi *Slovensko matico*.

³³ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 394.

³⁴ Pleterski, *Prva odločitev*, 206 (o Tumi); Šusteršičevo izjavo cit. Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 422.

³⁵ Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič*, 436.

³⁶ Ivan Lah, *Druga knjiga spominov* (Ljubljana, 1940), 19, 20.

³⁷ Cit. pri. Pleterski, *Prva odločitev*, 277 (v opombah).

³⁸ Ljudevit Pivko, *Proti Avstriji : 1914–1918*, ur. Vladimir Pivko (Maribor, 1991); isti, *Naši dobrovoljci u Italiji*, prev. A. J. (Maribor, 1924); Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 131–149.

SLOVENSKO-NEMŠKI ODNOSI MED I. SVETOVNO VOJNO

DRAGAN MATIĆ

Slovensko-nemški odnosi do I. svetovne vojne

Izraz odnos za stanje, ki je prevladovalo med Nemci in Slovenci med I. svetovno vojno, je komaj primeren. Res je sicer, da je odnos lahko dober ali slab, vendar vsaj implicitno predpostavlja neko minimalno obliko komunikacije. Te pa med Nemci in Slovenci v obdobju, ki je predmet naše pozornosti, skoraj ni bilo. Pa tudi pred veliko vojno je bilo sodelovanje bolj ali manj nikakršno. Slovenski in nemški politiki so tu in tam uspešno sodelovali pri konkretnih lokalnih zadevah, v zvezi z načelnimi programi pa komunicirali velikokrat z žaljivkami in obtožbami, navadni ljudje pa nemalokrat s pestmi in krepeli. V glavnem pa sta se obe narodni skupnosti omejevali na trmasto vztrajanje na nacionalno-političnih zahtevah, začrtanih v programih, ki so dopuščali malo ali nič kompromisov. Čedalje bolj je dozorevalo pričakovanje, da bosta čas in ugoden razvoj dogodkov na notranjem, še bolj pa zunanje političnem področju prinesla razmere, ki bodo podlaga za uresničitev nacionalnih ciljev.

Če na kratko povzamemo razvoj dogodkov do I. svetovne vojne, lahko ugotovimo naslednje. Že od pomladi narodov leta 1848 ter začetka demokratičnega političnega življenja v okviru ustavnega sistema leta 1861, so bili narodno-politični programi Slovencev in Nemcev kontradiktorni. Na podlagi letih sta bili obe narodni skupnosti na skupnem ozemlju ves čas ustavne dobe habsburškega imperija determinirani v izključevanje in konflikt, veliko manj pa usmerjeni v sodelovanje in skupno življenje.

Pri Slovencih je bila rdeča nit program Zedinjene Slovenije, ki je že leta 1848 postavila nadvse ambiciozno in daljnovidno zahtevo po združitvi vseh Slovencev v eno državno-pravno enoto. Zedinjena Slovenija je sicer občasno stopila v ozadje (bolj izrazito v osemdesetih letih 19. stoletja, ko se je udeleževala s politiko malih korakov oz. drobtinčarstvom) oz. bila modificirana v drugih pojavnih oblikah politike (kot npr. trializem oz. jugoslovanska ideja). Nikoli pa ideja Zedinjene Slovenije ni prenehala biti aktualna.

Na drugi strani so Nemci že od leta 1848 vztrajali na ideji združene Nemčije, ki je slonela na mejah nekdanjega rimsko-nemškega cesarstva in je vključevala tudi slovenske in češke dežele. Zgodovinskim mejam, ki so segale prek narodnostnih se Nemci niso odpovedali. Na njihovi strani je bila tradicija – v

upravi, sodstvu in šolstvu je bila nemščina nesporno prevladujoč jezik, ki so ga uporabljali vsi višji sloji. Tudi interes dinastije in vrhov državne uprave se je v marsičem prekrival z nemškimi narodnimi interesi. Tako nemško-nacionalna politika v slovenskih deželah tja do začetka osemdesetih let 19. stoletja ni bila jasno oz. grobo proklamirana, ker za to ni bilo potrebe. V tem obdobju so bile v monarhiji pretežen čas na oblasti liberalno-nemške vlade. Nemški tabor na Slovenskem je učinkoviteje nastopal pod krinko nadnacionalne liberalno-napredne in antiklerikalno usmerjene ustavoverne stranke, ki je v slovenskih deželah nastopala s parolo, da so omika, kultura, napredek, liberalizem in nemštvo pravzaprav identični pojmi. Istočasno so Nemci odkrito očitali Slovencem, da so nazadnjaški, nacionalistično ozkogledi in da stremijo po povratku v srednji vek, saj so orodje v rokah mračnjakov, tj. fevdalnih krogov, še bolj pa klera.

Do preobrata je prišlo v Taaffejevi dobi, ko so Slovenci postali del vladne koalicije. Taaffe je vladal brez Nemcev, občasno celo proti njim. Slovenci so v tem obdobju napredovali – na Kranjskem prevladali in zavzeli vse ključne funkcije, v ostalih deželah pa so si izborili vsaj del osnovnih narodnih pravic. Na spodnjem Štajerskem se je začel ogorčen boj za prevlado v okolici večjih mestih – posebej Maribora, Celja in Ptuja. Nemci s opustili liberalno psevdonadnacionalno držo (v nekaterih področjih prej drugje nekoliko kasneje) in svojo politiko bistveno radikalizirali. Pri tem je bila ena bistvenih postavk zahteva, da slovenske dežele ostanejo integralni del nemškega prostora, ker pomenijo most do Jadrana.

Prostora za kompromis med nemškimi in slovenskimi zahtevami tako ni bilo. Strasti so se po koncu Taaffejeve ere vse do začetka prve svetovne vojne samo še stopnjevale, odnosi med Nemci in Slovenci pa so se zapletali, zaostrovali in slabšali. Ekscesi in izgrede med Nemci in Slovenci so postali del vsakdanjika. Nedvomno so napetosti dosegle enega od vrhuncev ob septembrskih demonstracijah 1908 v Ljubljani, ko je vojaštvo streljalo na slovenske demonstrante in dva od njih ubilo. Posledica je bila ta, da se je Ljubljana radikalno znebila vseh nemških napisov, Slovenci pa so demolirali okna nemške Kazine, organizirali dosleden bojkot nemških trgovin ter množično dvi govali vloge v Kranjski hranilnici, ki je bila finančni steber kranjskega nemštva. Zdi se, da je tudi ljubljanska mestna uprava nemškim meščanom prirejala čedalje več nevšečnosti, podobno kot so jih drugod nemške oblasti Slovencem (npr. siljenje k izpolnjevanju formularjev v tujem jeziku, pritiski in manipulacije ob popisovanju glede občevalnega jezika, diskriminiranje pri zaposlovanju ipd.)

Skladno z zgoraj opisanim burnim dogajanjem se je seveda polariziralo tudi prebivalstvo. V začetku 60. let 19. stoletja je pretežno veljalo, da je bil le majhen del prebivalstva nacionalno opredeljen. Če je bil takrat jezik večini zgolj

sredstvo za sporazumevanje in nič več kot to, je že v slabem desetletju dobil eminenten političen pomen. Ljudje, ki so se ob prelomu stoletja še imeli samo za npr. Kranjce ali Štajerce in se niso hoteli opredeliti, so postali razmeroma redki. Strpnost in sožitje sta postajali redki dobrini.¹

Vladna politika ter Nemci in Slovenci

Kot smo opisali so bili odnosi med Nemci in Slovenci že pred začetkom vojne sovražni in napeti, temeljni narodno-politični cilji pa so bili pri obeh narodih povsem kontradiktorni. Po začetku vojne je nemška stran dobila priložnost, da svoje sovrašтво artikulira v valu protislovenskega preganjanja. To preganjanje je sicer imelo zunanji videz državne represije, ki nastopa zoper notranjega sovražnika monarhije oz. zoper vse, ki spodjedajo državno moč v njenem vojnem naporu. Dejansko pa je bilo več kot očitno, da gre za mednacionalno obračunavanje – za sovrašтво, ki je komaj čakalo, da dobi pravi povod in formalni okvir za svoje izživljanje.

To represijo je v prvi vrsti omogočala politika Stürgkhove vlade, ki je z njo Avstrija stopila v vojno in se je že prej namenila, da bo vladala absolutistično, brez parlamenta. Stürgkh je bil človek, ki je užival cesarjevo zaupanje – enako kot vladar pa tudi Stürgkh ni imel nobenega programa za ozdravitev monarhije in se je posvetil le odlaganju njenih problemov. Vsekakor pa je bil Stürgkh izrazito naklonjen nemško-nacionalnim političnim krogom in je bil odločen, da – tudi zaradi zaveznitva Avstroogrske z Nemčijo – omogoči utrditev prevlade nemštva v Avstriji. S svojim zaupnim navodilom deželnim predsednikom konec julija 1914 je Stürgkh dal namig, da se njihova preganjalska vnema ujema z željami najvišjih krogov. Odkrito pa je izjavljal, da je vojna možnost za pretrganje vezi med slovanskimi strankami v Avstriji in velikosrbskim in jugoslovanskim gibanjem.

Tovrstna stališča šefa vlade so oblasti na terenu interpretirale na ta način, da Slovenci nimajo pravico do jugoslovanske povezave in da je tudi avstrijsko patriotični trializem nedopusten, saj je oblika jugoslovanskega povezovanja ter nedopustno kršenje dualizma. Slednji je po mnenju najvišjih krogov moral obstati, ker je, poleg ostalega, ločil Slovence od drugih Jugoslovancev. Slovenske dežele so morale ostati v nemški državni sferi, saj je čeznje vodila pot k Trstu, ki je pomenil južno nemško pristanišče.

Na zgoraj opisanih postulatih je torej temeljil odnos večine oblastnikov na državni, deželni in lokalni ravni do narodno zavednih Slovencev. To je bila podlaga za izvedbo represivnih ukrepov, ki so bili posebno množični takoj po začetku vojne.

¹ Povzeto po: Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Historia 6, Ljubljana 2002.

Da bi dosegli dokončno zagotovitev nemške prevlade, je Stürgkhova vlada celo resno razmišljala o oktroirani spremembi ustave avstrijske državne polovice, s čimer bi nemški nacionalni element dokončno prevladal. V tem smislu je vlada puščala nemškim nacionalnim strankam razmeroma proste roke za njihove pobude po državno-političnem preoblikovanju.² Tudi ob vseh ostalih razglabljanjih glede reforme monarhije, npr. možnosti preoblikovanja v štiri zvezne države, tj. Avstrijo, Ogrsko, Poljsko in Ilirijo, so državni predstavniki poudarjali, da Istra, Trst in slovenske dežele nikakor ne morejo biti del Ilirije, pač pa morajo ostati pri Avstriji.

Nadaljnji dramatični dogodki in menjava oseb na čelu države niso prinesli zasuka vladne politike. Umor predsednika vlade Stürgkha 21. 10. 1916, smrt Franca Jožefa mesec dni kasneje, nastop novega vladarja Karla, naslednje vlade, ki so se zvrstile do konca 1918 – vse to ni prineslo sprememb v vladni politiki. Cesar Karl je prisegel na ogrsko ustavo in s tem potrdil dualistični sistem. S tem ko ni prisegel na avtrijsko ustavo, si je pridržal možnost, da oktorira ustavne spremembe v avstrijski državni polovici, kar je bilo povsem v soglasju z nemškimi prizadevanji. Tudi težnje po ohranitvi državne integritete in po tem po sporazumnem miru brez zmagovalcev v začetku 1917 niso prinesle sprememb. Prišlo je do tajnih pogajanj z zavezniki o separatnem miru, navznoter pa so se okrepile priprave za oktroirano ustavo v avstrijski polovici v smislu zadovoljitve nemških zahtev, kar naj bi se zgodilo še pred sklenitvijo miru in mednarodno konferenco. Ta načrt sta aprila 1917 cesar in vlada opustila. V resnici pa so ga ovrgli mednarodni politični dogodki in potek vojne. Slednja je postala križarski pohod proti Nemčiji, potem ko so ji vojno napovedale Združene države Amerike. Obenem pa so avstroogrski oblastniki doumeli, da ob mirovnih pogajanjih ni pretirano koristno razkazovati sistemskega zatiranja Slovanov. Vendar si je tudi kasneje, ob obnovitvi parlamentarnega življenja, vladar ohranil proste roke s tem, da ni prisegel na avstrijsko ustavo. Značilno je, da med vso razpravo med vlado in nemškimi strankami o vsebini oktroiranih ustavnih sprememb ni bilo govora o razdelitvi po nacionalnih okrožjih tistih dežel, v katerih so bivali Slovenci. To je bila izrecna zahteva predstavnikov Nemcev iz alpskih dežel. Razmejitve po nacionalnih okrožjih so predvideli zgolj na Češkem. Nemcem v slovenskih deželah je očitno zadostoval obstoječi položaj za katerega so računali, da se bo okrepil z ustavnimi spremembami ustroja države.

² Glej: Janko Pleterski, *Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno*, v: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Obzorja, Mb., 1981, str. 228–231.

Nemške zahteve med prvo svetovno vojno – temelji političnega delovanja avstrijskih Nemcev do konca monarhije

Po izbruhu prve svetovne vojne, ko je misel na tesnejšo povezavo Avstrije z nemškim rajhom dobila določnejše oblike, so nemško nacionalni krogi v Avstriji videli veliko priložnost, da dosežejo svoj stari cilj: preobrazbo Cislajtanijske v nemško Avstrijo. V očeh nemških radikalcev sta bili kljub očitni naklonjenosti »cislajtantska in skupna vlada šibki« in z njune strani niso pričakovali prave iniciative. Zato so se nemški nacionalisti čutili poklicane »prispevati k razumni ureditvi zadeve«. ³ Kljub temu, da je bilo po izbruhu vojne politično delovanje prepovedano, so že jeseni 1914 (v različnih političnih krogih) začeli snovati politične načrte, na katerih uresničitev so (v glavnem) računali s pomočjo nove ustave, ki naj bi bila oktroirana. Pri pripravi tovrstnih predlogov (le-ti so v veliki meri temeljili na Naumannovih načrtih o »Mitteleuropi«) je bila zlasti aktivna Nemška nacionalna zveza (Deutscher Nationalverband) z dr. Gustavom Großom na čelu, ki je že spomladi 1915 izdelala predlog o novi ureditvi Avstrije. Program z naslovom *Der Standpunkt des Deutschen Nationalverbandes zur Neuordnung der Dinge in Österreich* je med drugim predlagal:

- uvedbo carinske in trgovinske zveze Avstro-Ogrske z nemškim rajhom,
- takšno spremembo ustave, ki bo s posebnim položajem Galicije Nemcem zagotovila večino v državnem zboru in s tem vodilni položaj v državi,
- reformo državne uprave z vpeljavo nemščine kot splošnega občevelnega jezika,
- zagotovitev nemškega značaja nemških dežel in delov nacionalno mešanih dežel – tudi glavnega mesta Dunaja.

Vendar se je predlog o prihodnji novi ureditvi Avstrije, o katerem se je Nemška nacionalna zveza sporazumela tudi s krščanskimi socialci (septembra 1915 sta stranki izročili program vladi in ga 21. 1. 1916 objavili), ⁴ zdel radikalnim nemško nacionalnim krogom premlačen. Zato je Nemški klub 14. 4. 1916, pred veliko nočjo, v soglasju z Nemškoradikalnim združenjem (Deutsch-radikale Vereinigung) in v sporazumu z nemškimi narodnimi sveti posameznih kronovin, javnosti predstavil »Velikonočni program« (uradni naslov: *Forderungen der Deutschen Oesterreichs zur Neuordnung nach dem Kriege*). V tem programu je postavil nemške zahteve (Belange) v ostrejši obliki kot program Nemške nacionalne zveze. Velikonočni program je temeljil na Linškem programu iz leta 1882. Na zunanjepolitičnem področju je predvidel:

- ureditev (gospodarskih) odnosov med avstrijsko in ogrsko polovico na temeljih obstoječega dualizma,

³ Brigitte Deschka, *Dr. Gustav Groß*, doktorska disertacija, str. 182, knjižnica Dunajske univerze.

⁴ Deutsche Wacht, 26. 1. 1916.

- utrditev zaveznitva med Avstro-Ogrsko in nemškim rajhom z vzpostavitvijo carinske in gospodarske skupnosti med obema državama,
- oblikovanje skupnega gospodarskega prostora v Srednji Evropi, ki bi mu dajalo ton zaveznitvo med Nemci in Madžari.⁵

Na notranjepolitičnem področju pa je program predlagal takšno preobrazbo Cislajtanijske, ki bi z izločitvijo oz. posebnim položajem Galicije, Bukovine in Dalmacije, nacionalno (jezikovno) razmejitvijo okrožij na Češkem in razglasitvijo nemščine za uradni jezik omogočila dosego popolne nemške hegemonije v državi. Pri oblikovanju programa, ki je odločno nasprotoval trialistični preobrazbi monarhije in je posebno poudaril zahtevo po prosti poti do Jadrana, so imeli izjemno pomembno vlogo predstavniki nemških narodnih svetov iz Spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorske. Prednjačila sta načelnik spodnještajerskega narodnega sveta dr. Otto Ambroschitsch iz Celja in načelnik nemškega narodnega sveta za Kranjsko dr. Ferdinand Eger iz Ljubljane.⁶ Iz poročila, ki predstavlja nastanek in vsebino Velikonočnega programa, je razvidno, da so pobudo za njegov nastanek dali prav Nemci južnih alpskih kronovin (tj. Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja), ki so že septembra 1914 vneto delali na načrtu poveljne preureditve Avstriji. Kasneje se jim je v istem stremeljenju pridružil tudi Nemški klub na Dunaju ter visokošolci in študentska združenja. Na tej platformi je nastal program, ki je celovito obravnaval celo monarhijo. Ob predstavitvi programa 14. 4. 1916 na Dunaju sta, kot že rečeno, vidni vlogi imela predstavnika nemštva s spodnje Štajerske – Dr. Ambroschitsch in Kranjske – dr. Eger. Ambroschitsch je v imenu narodnih svetov spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorja posebej opozoril na tisti del Velikonočnega programa, ki obravnava »jadransko politiko«. Pri tem je bil po njegovem mnenju najpomembnejši boj zoper trializem, tj. proti združitvi slovenskega in hrvaškega elementa. To stremljenje naj bi bilo po Ambroschitschevem mnenju za Avstrijo pogubno in je ravno zaradi njega prišlo do izbruha grozovite vojne, ki še vedno divja. Poudaril je, da je ta grožnja trializma, ki je državo pahnil v vojno, tudi po njenem začetku še vedno prisotna in je le nekoliko spremenila zunanjo obliko. Vodji nemškega narodnega sveta za Kranjsko dr. Ferdinandu Egerju, je pripadla dolžnost, da predstavi program ureditve jezikovnih razmer in osnovne poteze osnutka jezikovnega zakona.⁷ Dr. Eger je tudi ob drugih priložnostih povsem eksplicitno predstavil stališča nemštva južnih alpskih kronovin in njegovo nespravljalnost do slovenskih nacio-

⁵ O nastanku koncepta nemško-ogrske poveljne »srednje Evrope« glej Brigitte Deschka, navedeno delo, str. 188.

⁶ Na splošno o tem: Paul Molisch, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*, Jena 1926; Josef Redlich, *Die österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkrieg*, Wien 1925; Janko Pleterški, *Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno*, v: *Koroški plebiscit*, Ljubljana 1970.

⁷ *Deutsche Wacht*, 19. 4. 1916.

nalnih zahtev. 22. 6. 1914 je tako npr. dr. Eger kot vodja Nemškega narodnega sveta radikalno nastopil na velikem nemškem narodnem zborovanju v Celovcu kot zastopnik narodnozavednih Nemcev alpskih dežel. Takrat je tudi zagovarjal politiko pritiska na vlado, ki je bila po njegovem naklonjena Jugoslovanom in je s tem škodila nemškim interesom kot tudi interesom države. Ob tem je izjavil: »Mi Nemci v južnih provincah nasprotujemo temu, da bi bili igrača v službi slovanskih projektov in lahko z vso pravico zahtevamo, da najvišji predstavniki države nastopijo proti rušilnim poskusom Jugoslovanov, ki bi v primeru, da bi uspeli, lahko uničili državo. Če bi prišlo do nasilnega reševanja problemov, bi to povzročilo krizo, ki bi jo narodi sicer preživeli, vprašanje pa je, ali bi jo preživeli država in dinastija. Mi Nemci smo izpostavljeni napadom z vseh strani, vlada pa napadalce mnogokrat podpira. Neustrašno vodimo boj in to ne samo za našo domovino, ampak za vse nemštvo Avstrije, ki ne sme dopustiti, da bi se mu zaprla pot do morja. Še vztrajamo na predstraži, vendar ko bi morali zapustiti naše položaje na Primorskem, potem bi si slovanska povodenj utrla pot vse do Kravank, vse do Drave. Na dolgi rok pa vsekakor ne moremo vzdržati boja. Kličemo vas naše brate na pomoč, da nas zaščitite, da se ustavi ta sistem načrtnega izkoreninjanja nemštva na Kranjskem in da se vladi, ki sistem podpira, nudi mogočen odpor.« Na podoben način je Eger nastopil tudi na nemškonarodnem zborovanju med prvo svetovno vojno 19. 12. 1917 v Linzu in opozoril, da slovenske zahteve niso potihnile niti med vojno. V tem smislu je izpostavil poskus, da bi nemško realko v Ljubljani z imenovanjem nenemškega direktorja prepustili slovenskemu vplivu, se obregnil ob novo potrditev vseslovanskih barv kot kranjskih deželnih barv ter kritiziral upiranje vlade, ki ni hotela ustreči dolgoletnim nemškim željam po ustanovitvi nemške pomorske šole v Trstu. Obenem je Eger izjavil, da imajo Nemški narodni sveti za Kranjsko, Primorsko in Spodnje Štajersko nemške državnozborske poslance za odgovorne za oškodovanje nemških pravic, saj podpirajo vlado, ki izvaja nemštvu škodljivo politiko. Nemškonacionalne stranke bi bile po Egrovem prepričanju lahko vladne le v primeru, da vlada vsaj ne krči nemškega posestnega stanja: »Če se vlada obnaša drugače, potem bi morale te nemške stranke ubrati druge poti.« Ob tem je Eger jasno postavil nemške zahteve po deželah Kranjski in Primorski: »Avstrijski Nemci so na najboljši poti, da izgubijo dve provinci: Primorsko in Kranjsko. Obe že stoletja spadata v nemško-avstrijske dedne dežele in v njih tudi cveti bogato nemško življenje, zdaj pa sta na tem, da bosta prepuščeni Jugoslovanom«.⁸

⁸ Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Historia 6, Lj. 2002, glej str. 403–404.

Naj mi bo dovoljeno, da na tem mestu popravim vsebino enega od citatov iz te knjige. Ddr. Igor Grdina se je namreč obrnil name s pritožbo, da si to opombo nekateri zlonamerno razlagajo. Čeprav sicer ne razumem prav dobro, kako oz. kaj bi lahko bilo sporno, pa vendar zavoljo preciznosti na tem mestu dopolnjujem del teksta opombe št. 791; ta opomba se nanaša na spomine barona Josefa Schwegla (dopol-

Iz zgoraj predstavljenih primerov je razvidno, da je bila politika nemških strank tako v centralnih predstavniških telesih kot na deželni ravni enaka. Prav Nemci iz slovenskih dežel pa so imeli pri postavljanju radikalnih zahtev, ki so slovenstvu dejansko odrekale pravico do preživetja, ključno vlogo.

Na drugi strani so bili Slovenci (vsaj tisti, ki niso emigrirali) dolgo časa pasivni. Njihovi stiki oz. dostop do vplivnih krogov na Dunaju so bili zelo omejeni. Medtem ko so Nemci ne glede na vojno izvajali politične aktivnosti, so se Slovenci – v glavnem na zahtevo Ivana Šušteršiča – oprijeli načela, da mora politično delovanje med vojno počivati. Slovenska politika je jasno postavila svoje zahteve šele po obnovi parlamenta, ko so se vsi slovenski, hrvaški in srbski poslanci združili v en poslanski klub in 30. maja 1917 podali svojo programsko izjavo – majniško deklaracijo. Ta je zahtevala zedinjenje vseh ozemelj monarhije, kjer živijo Slovenci, Hrvati in Srbi v eno državnopravno telo, prosto tuje nadvlade, pod žezlom Habsburžanov. To zahtevo so Slovenci vseh dežel z množičnim podpisovanjem plebiscitarno podprli.

Pri zahtevah, povezanih z nacionalnim programom, so Nemci pri vladi in dinastiji naleteli na popolno razumevanje, slovenske zahteve, artikulirane v majniški deklaraciji, pa so bile zavračane. Maja 1918 je npr. predsednik avstrijske vlade Seidler izjavil, da tudi če pride do ustanovitve jugoslovanske države, ta ne bo vključevala ozemlja med nemškimi deželami in Jadranom. Istega meseca je cesar Karl sprejel zastopnike Nemcev iz slovenskih dežel in jim zagotovil nerazdeljivost kronovin, zavarovanje nemške poti do Jadrana in izključitev možnosti, da bi se slovenske dežele pridružile Jugoslaviji ter obljubil ostre ukrepe. Na to so vse slovenske stranke odgovorile s skupno izjavo, da Slovenci vztrajajo pri pravici do samoodločbe in ne nameravajo storiti samomora. Nadaljnji razvoj dogodkov je znan in se je razvijal vzporedno z vojaškim polomom centralnih sil. Avgusta 1918 je prišlo do ustanovitve slovenske paralelne oblasti tj. Narodnega sveta, oktobra 1918 pa do dokončnega preloma z dinastijo in združitvijo Slovencev v skupno državo s Hrvati in Srbi.⁹

Preganjanje Slovencev med I. svetovno vojno

Uradno proklamirana drža oblasti in nemških političnih strank se je ujemala z dejanskimi vladnimi ukrepi. Slovenske dežele je takoj ob izbruhu vojne zajel val preganjanj Slovencev, ki so ga izvajale vladne oblasti. Preganjanje je bilo najhujše na Štajerskem in Koroškem in je po mnenju Janka Pleterskega prizadelo predvsem slovensko inteligenco, posebej duhovščino. Na Kranjskem pa so bile razmere – vsaj za duhovnike in pristaše Slovenske ljudske stranke –

nitve so v poševnem tisku): »... avtor je fotokopijo izvoda spominov dobil od dr. Igorja Grdine, ta pa spet od nekoga drugega ...«

⁹ Glej: Janko Pleterski, *Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno*, v: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Obzorja, Mb., 1981, glej str. 228–231.

zaradi ultralojalne »patriotične« države deželnega glavarja Šušteršiča nekoliko manj slabe. Tudi na Primorskem, kjer je bilo očitno, da največja nevarnost preti Avstriji s strani italijanskega iredentizma, je prišlo do 230 aretacij Jugoslovancev.¹⁰

Slovenci so se z začetkom prve svetovne vojne znašli v zelo težkem položaju, ki se je po začetku vojne še stopnjeval. Svoboščine, ki jih je zagotavljala ustava, so bile sistirane. V monarhiji je bil uveden vojni absolutizem. Državni sistem je razvil prakso, ki je bila za tiste čase pravi unikum. Oblasti so takoj internirale vse državljane sovražnih držav in če je bilo še »normalno«, da se izvaja nasilje nad državljani sovražne države, je Avstroogrska izvajala sistematični teror tudi nad širokimi plastmi lastnih državljanov. Vseh internirancev je bilo po nekaterih ocenah okrog 100.000, po veliki večini Slovanov.¹¹ Vojni absolutizem je bil oprt na izjemne zakone, ki so jih uvedli ob začetku vojne, pripravljeni pa so bili že več let prej. Z njimi je vojska prevladala v javnem življenju, politično življenje je ugasnilo. Razveljavljene so bile osebna svoboda, nedotakljivost stanovanja, pisemska tajnost, svoboda združevanja, zborovanja, izražanja mnenj ter svoboda tiska. Civilisti, obtoženi zaradi političnih hudodelstev (veleizdaje, razžalitve vladarja, motenja javnega reda in mira, dejanj proti vojski), niso več spadali pod civilno pravosodje, temveč so odgovarjali vojaškemu sodstvu. Položaj se je v deželah, kjer so živeli Slovenci, še poslabšal po vstopu Italije v vojno, saj so Koroška, Štajerska in Kranjska ter Primorska od maja 1915 postale del frontnega zaledja. Na teh območjih je armadni poveljnik imel pravico izdajati odredbe in ukaze v funkciji deželnega predsednika. Vojni absolutizem je samovoljno uveljavljal pravila v nasprotju z dotedanjo moralno. Tako so npr. vojaške oblasti ukrepale tudi na podlagi anonimnih ovadb. Čeprav je vojni absolutizem na papirju enako veljal za vse državljane, je v vsakdanji praksi na Koroškem, Štajerskem in Primorskem v prvi vrsti prizadel Slovence. Predsednik nemške vlade Bethmann-Hollweg je z izjavo, da gre v tej vojni za »odločilni boj med Germani in Slovani«, spodbudil avstrijsko soldatesko, predvsem pa nemške nacionalistične kroge v Avstriji k valu denunciacij in preganjanj slovanskih sodržavljanov. Da so ta preganjanja dosegla poln učinek, je imela velik del zaslug tudi civilna uprava, katero je predsednik vlade Stürgkh v okrožnici iz julija 1914 pozval k neizprosni strogosti. Na konkretno izvajanje represivnih ukrepov so se avstrijske vojne oblasti v sodelovanju z žandarmerijo in civilno upravo pripravile že leta 1913, ko so sestavili sezname politično sumljivih oseb na ozemlju 3. korpusa s sedežem v Grazu, tj. območju, ki je obsegalo slovenske dežele.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Fran Erjavec: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana, 1928, str. 220–221.

Pravi obseg preganjanj Slovencev s strani državnega aparata je bilo mogoče zaslutiti šele ob vnovičnem sklicu dunajskega parlamenta sredi leta 1917, ko so poslanci Jugoslovanskega kluba vlagali številne interpelacije, s katerimi so zahtevali prenehanje terorja civilnih in vojnih oblasti nad Slovenci. Interpelacije so zahtevale tudi ugotovitev odgovornosti, izpustev internirancev in zapornikov ter popravo krivic. Tožile so, da se slovensko ozemlje obravnava kot sovražno območje, kjer se množično zapira, sodi, konfinira, internira, germanizira in diskriminira. Odkrito so navajale, da je zaupanje v oblastne organe popolnoma porušeno in da vidijo Jugoslovani edino rešitev v lastni svobodni in suvereni državi. Ker je bilo število interpelacij preveliko, da bi lahko vlada odgovorila na vsako posebej, sta bili ustanovljeni vladni preiskovalni komisiji: civilna in vojaška. S preiskavo preganjanj na Koroškem, Kranjskem, Štajerskem, Primorskem in v Dalmaciji sta začeli konec 1917, zadnja poročila pa so bila oddana aprila 1918. Seveda se obe komisiji nista posvetili vsem primerom, ki so bili navedeni v interpelacijah, interpelacije pa še zdaleč niso zajele vseh primerov preganjanj. Tako število preganjanih Slovencev med I. svetovno vojno ostaja uganka.

Kljub temu pa so rezultati raziskav dovolj indikativni. Vodja vojaške komisije podmaršal plemeniti Schenk je med drugim ugotovil, da je agresivnost nemških in slovenskih politikov že pred vojno ustvarila napeto vzdušje, v katerem so le čakali na povod za izbruh zatajevanih strasti. V takih razmerah je bila žandarmerija posebej izpostavljena pritisku, saj so se njeni pripadniki bali, da bi jih obdolžili mlačnosti ali še česa hujšega. Zato so žandarji raje odreagirali veliko bolj ostro in po krajšem premisleku kot bi sicer.

Tako je npr. žandarmerijski stražnik Križan, ker je bil Slovenec, želel s sebe sprati madež tako imenovanega srbofilstva in je na pritisk drugega žandarma, prav tako Slovenca, dal aretirati župnika Vračka. Križan je kasneje izjavil, da je do aretacije prišlo proti njegovemu pojmovanju pravice in proti njegovi volji ...

Razdraženi žandarji so vsako najbolj nedolžno opazko razumeli kot veleizdajo. Tako je npr. neki Lassbacher, sicer župan iz okolice Maribora, obveljal za srbofila, ker je stražmojstru ob pogajanju o višini najemnine izjavil: »Če ima država denar za to, da se vojskuje, ga bo imela tudi za plačevanje višje najemnine za žandamerijsko postajo«. V drugem primeru je žandar utemeljil dokaze za veleizdajo Viktorja Glaserja v dejstvu, da se je ta udeležil sokolske slovesnosti v Rušah, kjer naj bi bila tudi dva Srba iz Beograda, kar pa se je kasneje izkazalo za neresnično. Podobno abotni so se izkazali tudi mnogi drugi primeri, ko je šlo za obtožbe o zastrupljanju vodnjakov, razobešanju srbskih zastav (ki so jih Nemci »zamenjevali« s slovensko trikoloro), domnevnemu čaščenju slike srbskega kralja Petra, ki se je v resnici izkazala za sliko egipčanskega kediva in je imela napise v arabski pisavi in ne cirilici ipd.

Na to, da je šlo v veliki večini za neutemeljene aretacije, kaže tudi sodna statistika. V Schenkovem poročilu za Štajersko je bilo navedeno, da je bilo od 27. 7. do 1. 12. 1914 na območju pristojnosti vojaškega sodišča v Gradcu aretirano 910 civilnih oseb, od tega 117 duhovnikov. Od vseh aretiranih je bilo samo 246 obtoženih (5 duhovnikov), obsojenih pa le 165, tj. 18% vseh aretiranih, med njimi le trije duhovniki (2,6%).

Schenk je poudaril, da je do velikega števila ovadb po sarajevskem atentatu prihajalo iz zlobe, nerazumevanja, maščevalnosti, nacionalističnega mračnjaštva, sovraštva in nestrpnosti: »Izvršilni organi so se velikokrat izkazali kot pretirano patriotično gorečni, neinteligentni in omejeni, saj so s premalo razsodnosti obravnavali prijavo domnevnih deliktov ... Nejasnost, nasprotujoče si navedbe oblasti in različne definicije pojma politično sumljiv so vodile v zmešnjavo. Določene osebe so bile osumljene dejanj proti domovini le zaradi tega, ker so brale slovenske oz. hrvaške časopise. Slovenstvo in nelojalnost sta za mnoge postala pojma, ki se popolnoma prekrivata.«

Skratka: neprimernih nastopov s strani žandarmerije, ki je bila pod očitnim pritiskom, je bilo po umoru prestolonaslednika obilo. Temu so v precejšnji meri botrovale denunciacije. Teh je mrgolelo, saj je marsikdo štel za državljansko dolžnost, da žandarjem prijavi vse, kar se mu je zdelo le napol srbofilsko ali veleizdajalsko. Denunciaciji je sledila aretacija ali vsaj hišna preiskava, vnos v listo politično sumljivih in strogo nadzorovanje. Podmaršal Schenk je med drugim zapisal: »Fantazija prijaviteljev je uprizarjala prave orgije in se izživljala v fantastičnih obtožbah zoper vse, ki so bili komu napoti. Zlasti so radi ovajali duhovnike, ki jim je ščuvajoči tisk s posebnim užitkom vžigal na čelo znamenje veleizdajalca«.

V zaključku svojih poročil je Schenk predlagal javno rehabilitacijo po nedolžnem preganjanih Slovencev in materialne odškodnine za vse, ki so utrpeli škodo na zdravju in imetju. Ob tem je tudi predlagal, da bi cesar obiskal prizadete dežele, se srečal s predstavniki klera in predstavniki preganjanih ter na ta način popravil škodo, ki jo je utrpela priljubljenost monarhije med ljudstvom.

Preganjanje Slovencev je obravnavala tudi civilna komisija, ki ji je načeloval sekcijski šef Ludwig von Alexy. Njen cilj je bil, da preišče obtožbe, ki so letele na račun civilnih oblastnih organov. Za Štajersko so npr. slovenske obtožbe navajale, da je potekala načrtovana kampanja ščuvanja s strani nemškega časopisja proti Slovincem, posebej proti inteligenci in duhovščini. Koordinirano s tem naj bi pod vodstvom nemških narodnih svetov nastala prava organizacija za ohranjanje in vzpodbujanje denunciacij proti Slovincem, s čimer naj bi dosegli njihove masovne aretacije. Le-te naj bi bile podpirane s strani civilnih oblasti, posebej mariborskega in ptujskega župana. Celotna akcija denunciacij in ščuvanj je bila po mnenju slovenskih politikov dobro organizirana in izpeljana v dogovoru s policijskim polkovnikom Kostenzerjem. To

naj bi omogočilo žandarmeriji na Štajerskem, da je začela z množičnimi represivnimi ukrepi, ki so bili po slovenskih obtožbah izvajani na posebno poniževalen način: »Pri aretaciji in vodenju v zapor se je z aretiranimi ravnalo kot z navadnimi zločinci, organizirana drhal pa jih je psovala, pljuvala in pretepala. Nobeden od državnih organov, ki so za to krivi, še ni odgovarjal, nobena od nedolžnih žrtev še ni dobila zadoščenja.« Interpelacije jugoslovanskih poslancev so govorile o podobnem preganjanju tudi v drugih slovenskih deželah. Alexyeva komisija sicer ni našla dokazov o kaki skrivni organizaciji, ki bi načrtno delovala v pogubo Slovencev. Je pa priznala, da civilne oblasti v Mariboru in Grazu niso sprejele vseh ukrepov, da bi bil ohranjen red in mir ter da ne bi prihajalo do ekscesnih primerov ob aretacijah in sprovajanju osumljencev v pripor. Ista komisija pa je v zaključku poročil za deželi Koroško in Štajersko ugotovila, da je v resnici prišlo s strani civilnih oblasti do množičnih krivic, ki so se zgodile v skoraj vseh primerih, ki jih je komisija obravnavala, pa tudi v vseh tistih, ko sodni postopki niso mogli dokazati krivde obtoženih. »Objektivno krivico«, ki jo je utrpel »slovenski element« bi bilo po mnenju komisije potrebno poravnati s tem, da bi z avtoritativnega mesta bila priznana nedolžnost preganjanjih žrtev oz. njihova rehabilitacija. Za Kranjsko je bila komisija mnenja, da se civilne oblasti niso pregrešile. To je v prvi vrsti utemeljevala s tem, da je bilo število inkriminiranih oseb – kljub temu, da bi Kranjska morala biti zaradi etnograskih in geografskih razmer bolj izpostavljena srbofiliji – veliko manjše kot na Štajerskem in Koroškem. To dejstvo naj bi bilo po mnenju komisije posebej obremenilno za štajerske in koroške oblastnike. Za Primorsko pa so interpelacije govorile le o kršitvah jezikovnih pravic in o pritožbah glede razmer v šolstvu. Za te pritožbe pa je komisija ugotovila, da so neupravičene.

Kot priloge so bila k poročilom vojaške in civilne komisije dodana posamezna pričevanja konkretnih preganjanj.

Do zadoščenj ali katerihkoli drugih ukrepov na osnovi poročil vojaške in civilne komisije ni prišlo. Habsburška monarhija je nekaj mesecev po koncu preiskav razpadla.¹²

Očitno je, da sta bili vojaška in civilna komisija ustanovljeni z namenom, da ovržeta obtožbe podane v interpelacijah jugoslovanskih poslancev. Ti so trdili, da je le z avtonomijo Slovencev in drugih Jugoslovancev znotraj posebne državne enote mogoče preprečiti ponovitev množičnega zatiranja. Ker pa so rezultati preiskav teh dveh komisij pokazali prav nasprotno od željenega (tj., da je v resnici vsaj na Koroškem in spodnjem Štajerskem prišlo do množičnih neupravičenih pregonov), jih je birokracija »varno« spravila ad acta.¹³

¹² Povzeto po: Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917, poročili vojaške in vladne komisije*, Viri 1–2, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1980.

¹³ Martin Moll: *Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn*, Zbornik Janka Pleterskega, ZRC SAZU, Ljubljana 2003, str. 254.

Dognanja Janka Pleterskega o preganjanju med I. svetovno vojno je za deželo Štajersko nedavno izdatno dopolnil Martin Moll. Njegovi izsledki temeljijo na raziskavi arhivskega gradiva, ki se nahaja v avstrijskih in slovenskih arhivih ter na podlagi časopisnih poročil. Na ta način je Moll evidentiral 924 primerov, ki se nanašajo na čas najhujšega preganjanja, tj., v obdobju med začetkom I. svetovne vojne in koncem leta 1914 ter jih je mogoče locirati v domicilno občino. Molla je predvsem zanimalo:

- kako se da te osebe definirati oz. razlikovati po geografskih in socioloških kategorijah?
- zaradi katerih deliktov so bile te osebe obravnavane in v kakšnem obsegu?
- kako je potekal sodni postopek, tj., kako pogosto je prišlo do preiskovalnega zapora, ali je bila dvignjena obtožnica in ali je prišlo do obsodbe?
- katere tendence so iz primerov vidne?
- ter najbolj poglobliten: proti komu je bila represija usmerjena?

Osnovni zaključki iz Mollove analize so naslednji:

V severnem, nemškem delu Štajerske, kjer sta živeli dve tretjini prebivalstva, je prišlo do ene tretjine (305) primerov preganjanj, v spodnjem, večinoma slovenskem delu dežele pa do dveh tretjin (619) primerov. Možnost, da je deželan postal žrtev preganjanj, je bila na spodnjem Štajerskem štirikrat večja kot na zgornjem Štajerskem. Do številnih primerov preganjanj je prišlo v mestih, kjer se je že pred vojno med Nemci in Slovenci potekal boj za prevlado: Maribor, Celje, Ljutomer in Ptuj. Ljudje torej nikakor niso bili povsod na spodnjem Štajerskem preganjani v enaki meri. Vidni so jasni centri, kjer je do tega prihajalo, medtem ko je bilo teh primerov le malo v popolnoma slovenskih predelih z zanemarljivo nemško narodno skupnostjo.¹⁴ Tudi nemško govoreči Štajerci niso uživali privilegijev in so – če so šli (v glavnem s predolgim jezikom) predaleč – okusili ostrino zakona. Na vsak način pa v njihovi okolici ni bilo toliko denunciantov, ki bi jih naznanili državnim oblastem in kasneje proti njim pričali. V severnem delu dežele se je tudi dosti bolj tehtalo, ali gre v resnici za kazniva dejanja in če res velja začeti s postopkom. Tako je v tem delu dežele razmerje med obtoženimi in obsojenimi veliko manjše kot na spodnjem Štajerskem. Na spodnjem Štajerskem je žandarmerija aretirala ljudi ob najmanjšem povodu, ne da bi tehtala dokaze in pravna dejstva. Zato je tu bil procent kazenskih postopkov, ki so se končali tako, da so bili ustavljeni ali pa da je bil obtoženi oproščen, zelo velik. Tipično je bilo, da je bilo na spodnjem Štajerskem (po Mollovih dognanjih) aretiranih dvajset duhovnikov, od katerih sta bila le dva obtožena, pa še ta dva sta bila na koncu oproščena. Če se je tako postopalo z duhovniki, ki so se sicer obravnavali z vsem spoštovanjem in skrbnostjo, je mogoče sklepati, kakšen je bil postopek z navadnimi, preprostimi

¹⁴ Moll, n. d., str. 263, 264.

državljeni. Zelo pomembno dejstvo, ki ga je potrebno upoštevati, je, da so bili v severnem delu dežele preganjani obtoženi na podlagi nedvoumnih deliktov, zapisanih v kazenskem zakoniku. Večinoma je šlo za razžalitev veličanstva oz. njegove družine (63. in 64. člen kazenskega zakonika) ter kritiko vojne in okoliščin, ki jih je prinesla (65. in 305. člen kazenskega zakonika). Večino teh primerov so zagrešile alkoholizirane osebe. Na spodnjem Štajerskem pa se je pojavil čisto nov »zločin«, imenovan srbofilija (ki bolj spominja na kake izraze iz zdravniških diagnoz), ki ni bil definiran v nobenem zakonu in katerega umestitev v kazensko pravo je bila problematična. Srbofilija je bil fenomen spodnje Štajerske in lov na prijatelje Srbov je bil splošen.

Le 10% preganjanih je bilo ženskega spola, samo redke od njih pa so bile dejansko obsojene. To se da v veliki meri razložiti s tem, da ženske povečini niso bile udeležene v političnem življenju in so redko zahajale v gostilne, kjer bi v opitem stanju utegnile pred pričami razgrinjati svoja stališča. Večina preganjanih je bila pripadnikov spodnjega sloja. Meč režima je le v redkih primerih dosegel deklarirane sovraže monarhije. Povečini je zadel le pijance, gostilniške stratege, nastopače in gobezdače, ki v resnici niso bili državi sovražni. Državna oblast je ustvarila pogoje in prevladujoče vzdušje, v katerem se je na vsakem koraku videlo subverzivno delujoče sovražnike in špijone. Zavestna zarota, ki naj bi jo skovali oblastniki in nemški nasprotniki Slovencev s ciljem pogubiti slovenski narod, je težko dokazljiva, z izjemo posameznih primerov. V resnici ni šlo toliko za sistem načrtnega pregona, ampak bolj za atmosfero oz. histerijo, v kateri je cvetela denunciacija. S tem v zvezi pa je jasno, da so Slovenci množično postali žrtve zagrizenih Nemcev v tistih krajih, kjer je bil mednarodni boj pred vojno posebej ogorčen. Ostali kraji, npr. Brežice ali Konjice, posebnega preganjanja niso doživeli.

Osnovni zaključek Mollove analize je, da je bilo ostro ravnanje državnih oblasti po eni strani posledica začetka vojne in histerije tistih dni, po drugi pa je jasno (vendar ne izključno) zadelo predvsem slovenski spodnji sloj, v manjši meri pa politike oz. intelektualce.¹⁵

Mollova študija torej do neke mere odstopa od uveljavljenih sodb slovenskih zgodovinarjev glede političnega preganjanja Slovencev med prvo svetovno vojno. V prvi vrsti je razlika v ugotovitvi, proti komu je bilo preganjanje usmerjeno. Moll je jasno je ugotovil, da statistično gledano med primeri preganjanj niso prevladovali izobraženci (čeprav je tu morda na mestu pomislek, da je bilo izobražencev procentualno tako ali tako zelo malo). Drugič pa je Moll jasno zavrnil hipotezo, da naj bi pri pojavu množičnega preganjanja Slovencev šlo za organizirano in usklajeno zaroto širših razsežnosti, ki bi se spletla med oblastnimi organi in skrajnimi nemško-nacionalnimi krogi. Osnovni vzrok za

¹⁵ Moll, n. d., str. 265–283.

večjo množičnost pregonov v slovenskih delih Štajerske Moll vidi v slabih odnosih med Nemci in Slovenci pred vojno. Ti so predstavljali lahko vnetljivo gorivo, ki je le čakalo iskre, da zaplami v visok plamen. S tem ko je oblast sproducirala protislovansko razpoloženje in histerično vzdušje, v katerem se je videlo prijatelje Srbov za vsakim voglom, je posredno spodbujala k večjemu številu denuncijacij v tistih predelih slovenskih dežel, kjer je bila nemška narodna skupnost močnejše prisotna.

Poleg poročil obeh komisij črno-žolte monarhije velja omeniti še poziv o zbiranju prijav o preganjanju Slovencev, ki je bil na žrtve preganjanj oz. njihove svojce naslovljen takoj po koncu vojne. Kljub temu, da so poročila, zbrana na podlagi tega poziva, ohranjena le v manjši meri, si je iz njih mogoče ustvariti dokaj jasno sliko.

Najhuje so jo odnesli tisti Slovenci, ki so bili obsojeni, saj so jih tudi po prestani kazni preganjali – navadno so jih internirali, konfinirali ali vpoklicali v vojsko z označbo P. V. (politisch verdächtig – politično sumljiv). Tistim, ki so bili internirani brez sodbe, je bilo v primerjavi z obsojenci priznešeno le glede slabših bivanjskih razmer v težki ječi oz. zaporu, združenimi s popestritvami, kot npr. postni dan, trdo ležišče ali samica. Le manjši del ohranjenih prijav govori o blažjih oblikah preganjanja, npr. o kazenski upokojitvi, policijskem nadzorovanju, materialnem pomanjkanju zaradi odpustitve iz službe ali odvzema podpore, neupravičenih birokratskih postopkih, prisilni hospitalizaciji, neodpustitvi iz vojske kljub dokazani nesposobnosti, disciplinskih postopkih, nenapredovanjih ipd.¹⁶

Razplet nemško-slovenskega boja v slovenskih deželah

V obeh zgornjih poglavjih je jasno opisano, da ne načrti nemško-nacionalnih politikov ne ravnanje državnih oblasti Slovincem niso obetali nič dobrega. Pravzaprav jim niso puščali nobenega upanja na lastno državnost oz. omembe vredno avtonomijo. Ob zmagi centralnih sil oz. ohranitvi slovenskih dežel v okviru nemško-avstrijske državne tvorbe bi bila prognoza za slovenski narodni razvoj brez dvoma slaba. Na daljši rok bi tak zasuk skoraj gotovo pomenil izginevanje slovenske narodne skupnosti oz. njeno reduciranje na skupino etnografskih posebnosti.

Slovenski revanšizem do Nemcev in epilog, do katerega je prišlo ob propadu habsburške monarhije, je razumljiv, če pomislimo na vse trpke izkušnje iz voj-

¹⁶ Povzeto po: Dragan Matić, *Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med I. svetovno vojno*, Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII–1992, str. 201–219.

nih pa tudi predvojnih let. Vladna, nemštvu naklonjena politika, njeno konkretno izvajanje v obliki pregonov Slovencev, stališča nemških političnih strank, ki so stregla po pravici do obstoja Slovencev, premnogi primeri, ko so Nemci ovajali Slovence – vse to je kopičilo srd, ki je čakal na svojih pet minut.

Veliko Nemcev iz slovenskih dežel je čutilo, kaj se pripravlja in se je že pred koncem vojne odločilo za izselitev, posebej na zgornje Štajersko. Večina nemških uradnikov, notarjev in učiteljev je bila takoj po prevratu konec leta 1918 odpuščena. Odpravljeno je bilo dvojezično uradovanje, nemške vloge se niso več sprejemale. Odstranjeni so bili vsi dvojezični napisi, tudi nemški zasebni napisi znotraj hiš na hodnikih in stopniščih. Prepovedana je bila raba nemških krajevnih imen. Le na Kočevskem so še nekaj časa dovolili dvojezične napise na trgovinah in lokalih. Na podlagi odločb o odpravi stanovanjske stiske so iz stanovanj izseljevali družine nemških uradnikov in upokojencev. Zaprli so vse nemške zasebne šole, nemške razrede na javnih šolah pa skrčili na minimalno število. Določeno je bilo, da te razrede obiskujejo le otroci pravih Nemcev. Kdo je pravi Nemec, je seveda odločala slovenska oblast. Otroci iz mešanih zakonov ali otroci staršev, ki po mnenju oblasti niso imeli nemških priimkov, niso smeli več obiskovati nemškega pouka. Vse nemške srednje šole so zaprli – za kratek čas so na vsem slovenskem ozemlju pustili delovati le nemško realno gimnazijo v Ljubljani.

Precejšnje število industrijskih obratov in trgovskih družb v lasti Nemcev je prišlo pod premoženjski nadzor novoustanovljene institucije. Ta je bila zelo podobna uradni določitvi začasnega upravljanja premoženja, njen namen pa je bil »prepričati« nemške podjetnike, da privolijo v nacionalizacijo. Število nemških družb, ki so bile nacionalizirane je bilo precejšnje, kot tudi posledično število trgovcev in obrtnikov, ki so se zato izselili. Z agrarno reformo je bil velik del nemške veleposesti in gozdov odvzet za zanemarljivo odškodnino.

Z letom 1919 se je začelo uničevanje nemških kulturno-prosvetnih institucij, tj., njihovo dokaj revolucionarno in brezpravno izpeljano sloveniziranje oz. ukinjanje in prenos premoženja na istovrstna slovenska društva. Gorske kočje nemško-avstrijskega planinskega društva so izročili slovenskemu planinskemu društvu. V nemška gledališča so se naselili slovenski odri.

Če se podrobneje osredotočimo samo na Kranjsko, je Nemce posebej boleče udarila izguba Filharmoničnega društva, Kazinskega društva in Turnvereina. Tipičen primer, kako je potekal »rop« nemških institucij, je bilo Filharmonično društvo. Nadzor nad njegovim premoženjem je marca 1919 prevzel okrožni sodnik in slovenski glasbenik Anton Lajovic, ki pa je odklonil izdajo potrdila o prevzemu denarja in inventarja. Članom nemškega vodstva je prepovedal vstop v Filharmonijo, razpustil je glasbeno šolo in odpustil učitelje. Glasbenega direktorja Gerstnerja je upokojil s pokojnino borih 300 kron na mesec. Novembra istega leta je Lajovic brez vsake pravne osnove sklical zasedanje

Filharmoničnega društva, ki se ga ni udeležil nobeden od pravih, tj., nemških članov, saj bilo sklicano proti društvenim pravilom. Kljub temu pa je prišlo kakih 100 ljudi, ki jih je Lajovic sprejel kot člane. Ti so izvolili novo društveno vodstvo z Lajovicem na čelu, nekdanje nemško vodstvo pa je lahko le brez-uspešno protestiralo. Eden prvih ukrepov Lajovica je bil prenos premoženja Filharmoničnega društva v vrednosti treh milijonov kron na Glasbeno matico.

Morda se tako radikalen obračun lahko vsaj deloma obrazloži s tem, da je npr. med prvo svetovno vojno v Ljubljani nemška kultura s podporo oblasti skoraj predvsem prevladala, slovenska pa skoraj povsem ugasnila.¹⁷

Na podoben način kot nemške kulturne institucije je padel tudi finančni steber kranjskega nemštva. Kranjsko hranilnico so nove oblasti z grožnjami (ki so po zatrtjevanju Nemcev merile na delovna mesta uradnikov in hranilne vloge vlagateljev) prisilile vodstvo hranilnice k temu, da je med svoje vrste sprejela 42 Slovencev. Izvoljeno je bilo novo vodstvo, v katerem je sedelo deset Slovencev in štirje Nemci. Poleg premoženja Kranjske hranilnice, ki je znašalo okrog 20 milijonov kron, so se Slovenci polastili cele vrste volil in ustanov, ki so jih nemški dobrotniki zaupali v upravljanje hranilnici.

Podobne grenke epizode so izkusili tudi Nemci v ostalih predelih, ki so pripadli novi državi južnih Slovanov. Izzid prve svetovne vojne so tako Nemci na Slovenskem dojeli kot nekaj, kar je Slovincem omogočilo izpeljati težnje, ki so jih brezuspešno skušali uresničiti vse od leta 1848 – tj., izriniti Nemce iz slovenskih dežel oz. uničiti vsak gospodarski, kulturni in politični položaj nemštva na tem področju.

Ob koncu si avtor tega prispevka dovoljuje kratko razmišljanje o razpravi, ki se je razvila na simpoziju Slovenske Matice ob 90-letnici začetka I. svetovne vojne. Nekateri razpravljalci, posebej dr. Walter Lukan, so relativizirali splošno uveljavljeno mnenje o tem, da je popularnost monarhije in Habsburžanov tekom I. svetovne vojne med slovenskimi množicami močno oslabela. Pri tem so zagovarjali tezo, češ da je patriotizem do Avstrije med Slovenci ostal do konca prve svetovne vojne neomajan, sovraštvo do dinastije in habsburške monarhije pa naj bi bilo lastno le delu intelektualnih krogov, predvsem pa politikom. Slednji naj bi to – po mnenju dr. Lukana in ostalih lažno – razpoloženje znali spretno prikazati kot stališče slovenskega naroda in to predvsem z valom interpelacij v parlamentu. Kot kronski dokaz, ki naj bi pričal o neomajni zvestobi Slovencev vse do vpljučno leta 1918, se je navajalo poročila cenzurnih

¹⁷ Primerjaj: Dragan Matić, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno, Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*, Gradivo in razprave 15, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1995.

uradov in poudarjalo, da je to dragocen vir, ki se ga je do zdaj premalo upoštevalo in ki kaže pravo sliko razpoloženja slovenskih množic. Cenzurni uradi naj bi namreč iz pregledovanja pošte razbrali, da je bojna morala med slovenskimi množicami neokrnjena, slovenska privrženost do dinastije in Avstrije pa nadvse goreča. Čeprav ne poznam teh arhivskih virov, ki naj bi dokazovali avstrijsko patriotično razpoloženje med slovenskimi množicami, bi rad pozval h kritični distanci in to ne na podlagi erudicije ali analiz, pač pa na osnovi logičnega sklepanja. Predvsem si je treba zastaviti preprosto vprašanje. Kdo od Slovencev, ki je še ohranil zdrav razum, bi si upal zapisati v pismo, da komaj čaka na razpad Avstrije in vstajenje Jugoslavije? Kdo bi si drznil v pismu svojemu bližnjemu izraziti mnenje, da je npr. Franc Jožef za vladanje nesposoben senilen starec, ki nenadzorovano moči spodnjice, Habsburžani pa da so s svojo neodgovorno politiko že zdavnaj zaigrali zaupanje narodov in je skrajni čas, da odidejo? Vsak, ki si je sam želel dobro in predvsem hotel varno dočakati konec vojne, je v pismih čez vse hvalil modrost vladarja, njegovo nesebično ljubezen do podanikov ter gostobesedno opisoval, kako rad ima črno-žolto monarhijo ter da upa in moli za zmago njenega orožja. Kaj se bo zgodilo s takimi, ki le malo pogodrnjajo čez državo oz. dinastijo ali bog ne daj celo kažejo simpatije do Srbov, je bilo vendar okrutno jasno pokazano že takoj ob začetku vojne. Tako npr. Martin Moll za Štajersko ugotavlja, da je val pregonov prizadel prav najbolj preproste sloje prebivalstva in da so: »Brez izjeme bile sankcionirane izjave, domnevno usmerjene proti državi ali cesarju – tako imenovani verbalni delikti«. ¹⁸ Tudi v kasnejših obdobjih vojne so zaradi verbalnega delikta (beri razžaljenja veličanstva in/ali veleizdaje) mnogi končali v zaporu, če jim »greha« niso mogli dovolj jasno dokazati, pa so bili vsaj internirani. Tudi potem, ko so bili izpuščeni, so jih šikanirali, nadlegovali z nadzorovanjem in njim ter njihovim bližnjim ob vsaki priložnosti prirejali neprijetnosti. Dvom v iskrenost večine domoljubnih izjav, zapisanih v pismih, ki jih je odpirala cenzura, je torej več kot na mestu. Torej: v historiografiji je sicer mikavno pa tudi hvalevredno postavljati nove teze in predstavljati nova dejstva, ki temeljijo na podlagi nepoznanih ali premalo upoštevanih virov. Vendar je tudi do teh virov potrebno ostati kritičen in to vsaj v enaki meri kot do virov, ki v našem primeru govorijo o tem, da je bila večina Slovencev habsburške monarhije ob koncu prve svetovne vojne že pošteno sita.

¹⁸ Moll, n.d., str. 283.

VELIKA VOJNA V AVTOBIOGRAFSKIH ZAPISKIH SLOVENSКИH VOJAKOV

MARTA VERGINELLA

V slovenski javnosti se je zanimanje za prvo svetovno vojno v zadnjem dvajsetletju znatno povečalo. Nove monografije, posvečene vojnim dogajanjem na soški fronti,¹ so našle širok krog bralcev in z razširitvijo vojaškozgodovinske obravnave na celovitejše preučevanje vojnega dogajanja je poraslo tudi zanimanje za dolgo hranjene, a širši slovenski javnosti nepoznane, dnevnike in spomine. Po vsej verjetnosti bi lahko bili s slovenskim seznamom objavljene vojne avtobiografske literature zadovoljni, če se ne bi ozirali k sosedom in ugotovili, da je, denimo v Italiji in Avstriji, objavljanje vojnih dnevnikov, korespondenc in spominov veliko bolj razširjeno in tudi bolj sistematično. Skromnost slovenskega izbora memorialistike, korespondenčne in dnevniške dokumentacije je še bolj razvidna, če vzamemo v pretres Nemčijo, Veliko Britanijo in Francijo, to je države, ki so že po koncu prve svetovne vojne razvile močan kult padlih in ga pospremile z razvejenim izdajanjem avtobiografske vojne proze. Razloge za neobsežnost slovenskega izbora vojne avtobiografike bi veljalo po mojem iskati tako v slovenskem političnem in kulturnem odnosu do prve svetovne vojne kot v dolgoletnem zanemarjanju avtobiografike.

V zadnjih letih je sicer med slovenskimi založbami predvsem Slovenska matica pokazala veliko mero občutljivosti za objavo vojnih dnevnikov in spominov, medtem ko sta Kobariški in Goriški muzej postala strokovno najbolj poklicana hranitelja tovrstnega gradiva. Kljub občutno večji skrbi za ohranjanje in izdajanje avtobiografskih zapiskov iz prve svetovne vojne pa se v slovenski strokovni javnosti še vedno ni ukoreninilo mnenje, da so dnevniki, korespondence, spomini – ne glede na družbeni izvor, izobrazbo in pisno intenco njihovega avtorja – neprecenljiv vir za spoznavanje preteklosti in njenih protagonistov. S težavo si utira pot tudi prepričanje, da je avtobiografsko gradivo iz časa prve svetovne vojne (kar velja sicer tudi za druga obdobja) vredno največje pozornosti ne le, ko je v njem dovolj slikovitih pripovedi o vojnih spopadih in ko so v njem popisane najbolj znamenite bitke ali pa ko nam o vojnem

¹ Še posebej glej: P. Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Zbirka zgodovinskega časopisa, Ljubljana 1991; P. Svoljšak, *Soška fronta*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1994.

opustošenju v Gorici pripoveduje znameniti Henrik Tuma,² temveč tudi takrat, ko se, denimo, vojnih grozot v Posočju spominja za politično zgodovino nepomembna Jožefa Jarc Lakovič. Po ustaljenih zgodovinsko-pisnih pravilih njeno v šolski zvezek strnjeno zapisano spominsko pričevanje ni presežnega značaja. V njem se ne da odkriti posebnih zgodovinskih zaznamkov, niti jezikovnih ali etnografskih posebnosti. Ima pa vse značilnosti dokumenta, ki ga po J. Le Goffu lahko imenujemo »spomenik«³: je izvirna ženska obeležitev zgodovinsko prelomnih dogajanj na slovensko-italijanski meji v 20. stoletju.⁴

Ko bi v Sloveniji imeli arhiv ljudskega pisanja, denimo takega, kot so ga v osemdesetih letih postavili v Roveretu (Italija) in ki se ukvarja s sistematičnim zbiranjem, hranjenjem in preučevanjem avtobiografskih virov, bi po vsej verjetnosti spomini Jožefe Jarc Lakovič našli svoje mesto v njem. Težko si je predstavljati, da bi arhiv take vrste ne deloval kakor magnet za danes razpršeno in, žal, marsikdaj tudi povsem zanemarjeno avtobiografsko dokumentacijo, ki se jo kot starinarsko šaro, zaradi filatelističnih razlogov pa tudi kot rariteto, prodaja na domačih in tujih boljšjakih. Zelo nerada zrem po stojnicah, ko vidim, da na njih ždijo zajetne korespondence slovenskih vojakov in njihovih domačih, in vem, da se jih bo najverjetneje polastil kupec ne zaradi njihove vsebine, temveč izključno zaradi dragocenosti posameznega poštnega žiga. Praviloma se zbiratelji odločajo za nekaj pisemskih primerkov in s svojim nakupom definitivno prispevajo k drobitvi korespondence. Da bi take pojave maltretiranja s slovensko pisno dediščino lahko preprečili, bi bilo nedvomno treba konkretnije razmisliti o ustanovitvi posebne ustanove, ki bi znala pridobiti ne samo na trgu prisotno in z arhivskega vidika najbolj dragoceno gradivo, temveč bi bila predvsem usposobljena seznanjati slovensko javnost z neizmerno vrednostjo vsakega avtobiografskega drobca. V pričujočem primeru omemba arhiva iz Rovereta ni naključna, saj je tej ustanovi s široko in strokovno podprto dejavnostjo uspelo pridobiti zaupanje nešteti lastnikov vojnih pričevanj in preprečiti izgubo izjemno pomembnega dela italijanske kulturne dediščine. Da bi do podobne pobude prišlo v Sloveniji, bi bil potreben globlji miselni preobrat stroke oziroma priznanje arhivistov in zgodovinarjev, da so avtobiografski viri – ne glede na izvor, poklic in izobrazbo pisca ali piske ter okoliščine njihovega

² Henrik Tuma, ki je vojno preživel v Gorici in v neposrednem zaledju soške fronte, je sproti zapisoval svoje vtise o vojnih dogodkih, ki so ga najbolj presunili. Po vojni si je prizadeval za njihovo objavo iz prepričanja, »da je bila velika vojna neizmerno zlo za človeštvo, da vojna ni ustvarila in dvignila niti ene človeške kreposti, da je vse, kar je bilo velikega za vojne, bila duša preprostega človeka, ki je vršil svojo dolžnost, da se je edinole iz duše preprostih ljudi izvil klic vsečloveške ljubezni, da je bil edini junak – nepoznan junak« (H. Tuma, *Izza velike vojne*, Branko, Nova Gorica 1994, str. 4).

³ J. Le Goff, *Documento – monumento*, v: *Enciclopedia Einaudi*, Torino 1978, str. 38–48.

⁴ S spomini Jožefe Jarc Lakovič me je seznanila dolgoletna zbirateljica ustnih pričevanj na Goriškem Dorica Makuc. Odlomek iz Jožefinih spominov je naveden v: D. Makuc, *Voci di guerra e di confine*, v: L. Fabi (ur.), *La gente e la guerra. I saggi*, Il campo, Videm 1990, str. 245–249; glej tudi M. Verginella, *Un popolo costretto alla guerra*, prav tam, str. 210.

nastanka – za zgodovinsko stroko pomembni dokumenti in kot taki vredni študijske pozornosti in javnega hranjenja.⁵

Oglejmo si najprej zgodovinopisni pomen slovenskih avtobiografskih pričevanj o prvi svetovni vojni. Že v sedemdesetih letih sta na vsebinsko razsežnost tovrstnega gradiva opozorila P. Fussell in E. J. Leed, ki sta s svojim metodološko in interpretativno prodornim prijemom prispevala k razprtju širokega raziskovalnega polja v okrilju socialne in kulturne zgodovine prve svetovne vojne.⁶ Vanj se je nedavno s svojo študijo *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne* umestil tudi Oto Luthar, ki je idejo za knjigo našel pri slovenskih vojnih kronistih, še posebej pri Cirilu Prestorju, avtorju dnevnika, ki je napisal enega »redkih primerov sprotnih in svetovnonazorsko nekontaminiranih razmišljanj najbolj tragične epizode v človeški zgodovini pred nastopom fašizma«.⁷

Dnevnik Cirila Prestorja je odličen primer vojnega avtobiografskega pričevanja, ki posreduje subjektivne vojne izkušnje, tako tiste s fronte kot iz zaledja. Bralca seznanja s posameznikovim odzivanjem na politično, kulturno in družbeno prelomne zgodovinske okoliščine, ko so se sredi vojnega prizorišča ne samo zaradi epohalnega uničenja, temveč tudi zaradi modernizacijskega preboja evropske množice soočile z modernim svetom in s tehnologijo smrti. »Prva svetovna vojna je zatemnila vsako obliko dostojanstva in vrednot. Butnila je vojaka v brezizhoden svet oziroma v svet, kjer so možni izhod postale rane, smrt ali nevroza; navaditi se vojne je pomenilo udomačiti se v svetu, ki se ga je dalo določiti le v terminih paradoksa«,⁸ poudarja Leed. Na bojiščih se je dogajalo vse to, kar je bilo zunaj in onkraj norm. Vojni zublji so odpravili vsakdanje utečene kulturne kode vedenja in vsilili nova materialna in duhovna razmerja, ki so zahtevala popolno, včasih pasamo začasno odtujitev mirnodobnemu življenju.

Narobe bi bilo misliti, da nam avtobiografski viri ponujajo celovit vpogled v vojne izkušnje mnogoglavega vojaštva. Omogočajo nam predvsem fragmentaren pogled v miselni svet, čustvovanje in doživetje piscev, ki so bili člani vojskujočega se množstva. Z njihovo pomočjo lahko sledimo posameznim vojakom, njihovemu odhodu z doma, vstopu v vojaško življenje, ki se je odvijalo najprej v vojašnici, potem pa na fronti in v zaledju, njihovemu boju s sovraž-

⁵ O avtobiografiki vplivnih Slovencev glej: I. Grdina, *Avtobiografija pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja*, »Slavistična revija«, 40, 1–4, 1992, str. 341–363.

⁶ P. Fussell, *The Great War and Modern Memory*, Oxford University Press, Oxford 1975; E. J. Leed, *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.

⁷ Ko Luthar poudarja nekontaminiranost teksta, misli na odsotnost domoljubnih in pogovornih fraz, ki »v bistvu zakrivajo pravo refleksijo doživetega« (O. Luthar, *O žalosti niti besede. Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*, Založba ZRC, Ljubljana 2000, str. 15).

⁸ Navedeno po italijanskem prevodu: E. J. Leed, *Terra di nessuno*, Il Mulino, Bologna 1985, str. 36.

nikom, strahu in pomanjkanju. Ob tem ne gre prezreti, da je zgodovinar tisti, ki določi in izkristalizira posamezni pomen delovanja, čustvovanja in razmišljanja posameznega zgodovinskega akterja oziroma pisca avtobiografskih zapiskov.

Če so po eni strani dnevniki, pisma in spomini zaznamovani s subjektivnostjo, pa nam po drugi veliko povedo tudi o okolju, v katerem je posamezni vojak doživljal svojo vojno izkušnjo, kar pomeni, da so prežeti tudi s segmenti objektivnega dogajanja. Avtorji dnevniških zapiskov, pisem in spominov spregovorijo o vojni skozi prizmo subjektivne izkušnje, pripovedujejo o vojnem prizorišču in o tem, kar vidijo in čutijo sredi vojnega dogajanja.⁹ Ker se individualna vojna izkušnja v njihovi pripovedi prepleta s širšim dogajanjem, se nam tudi ponuja možnost primerjave drž in razmišljanj vojakov, ki so se borili na posameznih evropskih bojiščih.

Iz dosedanjih analiz dnevniških zapiskov je razvidno, da je bila potreba po ubeseditvi groze med vojaki splošna¹⁰ in da je bilo pogosto tudi zatekanje v naravo, ki je veljala za protipol vojnega uničenja. Josip Vrbovšek iz Škofij na Štajerskem, ki je v bližini topniškega ognja umirjal svoj nemir s pogledom na alpsko tirolsko pokrajino, se v svoji naravnosti ni veliko razlikoval od angleških kolegov, ki so nedaleč stran od francosko-nemških strelskih jarkov iskali novodobno Arkadijo.¹¹ Če je mir antiteza vojne, potem je tudi razumljivo, da so od vojne pretreseni vojaki hrepeneli po pastoralnem svetu, pripominja Fussell, ko analizira razloge občudovanja bukoličnega sveta v prvi svetovni vojni.¹²

Na fronti se je pisanje dnevnika in dopisovanje z domačimi praviloma odvijalo v obdobjih bojnega premora oziroma med začasno vojakovo oddaljitvijo z bojišča. Piščev umik v zasebnost je bil sredi posoških in galicijskih strelskih jarkov, kot tudi v tirolskih kavernah in rovih skorajda vedno kratkotrajen. In vendar je v od vojne odtujenem svetu tako dnevniško beleženje kot dopisovanje posamezne vojake obdarjalo s pridihom domačnosti. Sredi vojnega dogajanja je bil spust v svet zasebnosti dejanje svobode, ki ga niti vojaška cenzura niti grožnja možnih kazenskih postopkov nista mogli resno ogroziti.¹³

⁹ Avtobiografski viri, pripominja Giovanni Levi, so odlični vodnik bodisi pri preučevanju širjenja vedenjskih vzorcev in z njimi povezanih vrednot, ki prehajajo z enega konca družbe na drugega, bodisi pri analizi odločitev, izbir, negotovosti zgodovinskih akterjev (G. Levi, *Retorica e verità*, v: G. Starace, *Le storie, la storia*, Marsilio, Benetke 1989, str. X).

¹⁰ O nezmožnosti upodobitve grozot kot dogajanja »na ro bu pameti« glej: O. Luthar, *O žalosti niti besede*, cit., str. 9.

¹¹ »Pa poplašano je vse moje duševno trpljenje, da imam le razgled na gore, na moje gore...«, je v svoj vojni dnevnik zapisal Josip Vrbovšek. Vrbovškov dnevnik hrani Goriški muzej v Kromberku.

¹² Navedeno po italijanskem prevodu: P. Fussell, *La grande guerra e la memoria moderna*, Il Mulino, Bologna 1984, str. 297. O razmerju med pastoralnim in tehnološkim svetom glej tudi: E. J. Leed, *Terra di nessuno*, cit., str. 165–166.

¹³ Oto Luthar meni, da je edino zatočišče za premišljevanje o smiselnosti oziroma nesmiselnosti vojne »ostalo intimno dnevniško premišljevanje in v manjši meri pisma, ki pa so zaradi cenzure oropana skoraj vsake intime« (O. Luthar, *O žalosti niti besede*, cit., str. 22).

Tako v dnevnikih kot v pismih in spominih je pripoved pogosto koherentna predstavi, ki jo je pisec želel podati o samem sebi in dogodkih, spremembah in konfliktih, katerim je bil priča. Zatorej moramo pri analizi tovrstnih virov poleg zapisanega upoštevati tudi zamolčano.

Pripovedovanje je dejanje, ki po P. Ricouerju pomeni oblikovanje samega sebe.¹⁴ Težko si je predstavljati avtobiografsko pisanje brez samopazovanja in torej brez težnje po samopreoblikovanju. Vojna je s svojimi travmatičnimi dogajanji silila posameznika ne samo k razumevanju tega, kar je doživljal, prisilila ga je tudi, da je začel razmišljati o tem, kar se je dogajalo z njim samim. V vojnih okoliščinah je pisanje namreč postalo tolažilno in hkrati terapevtsko dejanje. Kazalo je na nenehen poskus subjektivne predelave izkušenj in resničnosti. Nema lokrat sta se prav v dnevnikih in pismih kazala individualni odpor do vojnih razmer in zahteva po dialogu in miru.

»K pisanju jih je gnala notranja potreba«, pripominja I. Wilfan, urednik dnevnika Franca Rueha, ko ugotavlja, da so se vojaki s pisanjem dnevnikov poskušali vsaj nekoliko otresti more, »ki jih je tlačila, ker so morali sodelovati pri ubijanju, dejanju, ki je v normalnih razmerah v nasprotju z vsemi človeškimi vrednotami.«¹⁵ Pisali so z namenom, da bi lažje prenesli grozovite napetosti, ki jih je v njihovo življenje prinesla vojna, in da bi našli neko racionalno nit v dogajanjih, pri katerih so sami sodelovali, a katerih smisel jim je vseskozi uhajal. Občutje razosebljenosti se je oprijelo vseh tistih, ki niso uspeli upravičiti svojih dejanj. In takih, ki so se počutili moralno pohabljeni, na frontah ni bilo malo.¹⁶

Med vojaštvom so se mnogi posvečali intimnemu pisanju tudi zato, da bi ob množici drugih teles ohranili občutek za svojo individualnost in da bi se sredi množice vojakov obvarovali pred osamljenostjo in zavrnjenostjo. Pisanje dnevnika in dopisovanje z domačimi je namreč delovalo kot učinkovito sredstvo premoščanja osamelosti.

Tudi v vojnih razmerah so za pisanje dnevnika in oblikovanje pisem veljali vzorci, ki so prihajali iz meščanskega okolja. Meščanska določila o tem, kaj se lahko in česa se ne sme napisati, kakšno mora biti dnevniško pisanje, da lahko postane učinkovit lek za čustvene rane, oziroma kolikšna mera zunanje razburljivih dogodkov je dopustna v dnevniku, so bila zelo natančna.¹⁷ Po ustaljenih meščanskih kriterijih bi velika vojna morala najti svoje mesto prej v družinskih kronikah, ki so beležile rojstva, poroke in smrti ter velike politične dogodke, kakor pa v dnevnikih, ki so bili primernejši za intima izpovedovanja.

¹⁴ P. Ricouer, *Soi-même comme un autre*, Seuil, Pariz 1990, str. 139.

¹⁵ I. Wilfan, *Predgovor*, v: F. Rueh, *Moj dnevnik 1915–1918*, Slovenska matica, Ljubljana 1999, str. VII.

¹⁶ E. J. Leed, *Terra di nessuno*, cit., str. 48.

¹⁷ A. Martin-Fugier, *I riti della vita privata nella borghesia*, v: P. Ariés, G. Duby (ur.), *La vita privata. L'Ottocento*, Laterza, Bari–Rim 1988, str. 149–209.

Praviloma so več prostora za pustolovsko snov odmerjali popotniški dnevniki, v katerih so obiskovalci daljnih in eksotičnih dežel popisovali svoja doživetja in odkritja. Ker je po meščanskem bontonu dnevniško pisanje nastajalo sočasno z odraščanjem in čustvenem zorenjem oziroma s prestopanjem socialnih, geografskih in kulturnih okvirov, pravzaprav ne preseneča dejstvo, da so slovenski avtorji vojnih dnevnikov predvsem srednje in visoko izobražene, vsekakor gladkega pisanja večje osebe. Med njimi je tudi nekaj družbenih povzpeticov, ki so se že pred vpoklicem v vojsko uveljavili v poklicu ali pa so ravnokar vstopali v malomeščanske oziroma meščanske vrste. Čeprav vajeni prestopanja socialnih in geografskih mej, so se v vojni počutili razseljene in samim sebi odtujene. Velika vojna je v njihova življenja prinesla do takrat nedojemljiv čustveni nemir in grozo.

Franc Zupančič iz Kamnice pri Dolskem je leta 1905 končal geodetski študij v Gradcu in se je leta 1911 kot geometer I. razreda zaposlil v Kranju.¹⁸ Franc Rueh iz Kostanjevice na Krki je leta 1913 diplomiral iz gradbeništva v Gradcu.¹⁹ Janko Hacin iz Češnjevka pri Cerkljah na Gorenjskem se je pred začetkom prve svetovne vojne zaposlil kot odvetniški koncipient v eni od ljubljanskih odvetniških pisarn.²⁰ Albin Mlakar iz Divače se je izšolal na Cesarsko-kraljevi umetno obrtni strokovni šoli v Ljubljani. Isto šolo je na oddelku za podobarstvo in na oddelku za obdelovanje lesa obiskoval Ciril Prestor iz Ljubljane.²¹ Dominik Kacin doma iz Idrijskih Krnic je leta 1914 maturiral na idrijski realki.²²

Socialno bolj homogen je izvor avtorjev doslej objavljenih oziroma v slovenskih arhivih hranjenih vojnih korespondenc. Med njimi velja opozoriti na korespondence bratov Grbec iz Ročinja pri Kanalu, na pisma Matevža Demšarja iz Zabreznika na Štajerskem in Franca Rebrška iz Prosivnika na Štajerskem.²³ Vsi omenjeni pisci so bili kmetje oziroma kmečki sinovi, in ker so bili manj večji pisnega izražanja kot prej navedeni avtorji dnevnikov, so se tudi v manjši meri držali meščanskih vzorcev pisanja. Med njimi je v določeni meri izjema le Mihael Grbec, ki je že pred izbruhom vojne pikolovsko beležil vsakodnevne vremenske razmere, opravila na polju in v hiši, izplačila dninarjem na domači kmetiji, naročnine časopisov in cene knjig.²⁴ Po vpoklicu k

¹⁸ F. Zupančič, *Dnevnik 1914–1918*, Slovenska matica, Ljubljana 1998, str. 315.

¹⁹ F. Rueh, *Moj dnevnik 1915–1918*, cit., str. IX.

²⁰ J. Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, Slovenska matica, Ljubljana 2002.

²¹ O. Luthar, *O žalosti niti besede*, cit., str. 104.

²² D. Kacin, *Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolnišnice v Romuniji iz let 1917–1918*, »Borec«, 1997, 555–556, str. 23–60.

²³ F. Reberšek, *Pisma slovenskega vojaka iz I. svetovne vojne*, »Borec«, 8–9, 1988, str. 767–814; za analizo korespondence Matevža Demšarja in bratov Grbec glej: M. Verginella, *Esperienza di guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la grande guerra*, »Qualestoria«, 1, XIX, april 1991, str. 31–71.

²⁴ Korespondenco družine Grbec hrani Goriški muzej v Krombergu. Glej tudi M. Verginella, *Esperienza di guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la »grande guerra«*, cit., str. 43–45.

vojakom je nadaljeval z zapisovanjem raznovrstnih nakupov in opravil, vendar je v svoje beležke vse pogosteje začel vpisovati tudi misli o vojni in svoji stiski v njej. Preobrat v smeri notranjega se je dogodil tik pred njegovim odhodom na fronto, vendar ga ni privedel do podrobnega popisovanja čustvenega sveta. Grbec je ostajal zvest svojim dnevniškim navadam, beležil je predvsem opravljene spovedi, obhajila, obiske sv. maš, zaobljube in priprošnje Bogu ter Mariji. Primer Grbčeve korespondence je za nas zanimiv še iz enega vidika. Zgovorno priča o tem, kako je dopisovanje med vojaki na fronti in domačimi omogočalo ohranjanje tesnih družinskih vezi, podaljševanje emotivne in materialne solidarnosti ter vzajemnega nadzorovanja.

Vojaške in civilne oblasti so v času prve svetovne vojne redno dopisovanje omogočale in celo spodbujale, saj so se zavedale pozitivnih učinkov tesne povezanosti med fronto in zaledjem ter blagodejnega vpliva, ki ga je imelo na počutje moštva ohranjenje vezi z domačimi. Nenazadnje je bil stik med vojaštvom in civilnim svetom potreben za vzdrževanje vznesenega domovinskega vzdušja v zaledju, a tudi za podžiganje bojevitiga duha na fronti in lajšanje psihičnih posledic tistih, ki so se podajali v ogenj prvih bojnih črt.

Če je v primerih mlajših kmečkih fantov dopisovanje postalo neke vrste zagotovilo, da jih domači niso pozabili in da so jim kljub dolgi odsotnosti še vedno pripravljeni nuditi gmotno in moralno podporo, je v primeru mnogih družinskih očetov postalo sredstvo, s katerim so poskušali ohraniti vlogo in avtoriteto družinskih poglavarjev. Ženi in otrokom je denimo Matevž Demšar sporočal, kako naj vodijo domače gospodarstvo in kako naj preživijo brez odrasle moške delovne moči.

Bojazni, da bi domači ne zmogli prenesti velikih bremen, ki jih je vojna naložila civilnemu prebivalstvu, pa ni opaziti v dopisih vojakov, ki so prihajali iz materialno solidnejšega in meščanskega okolja. V njihovih pismih ni tiste dramatičnosti, ki jo je ustvarjala dolga in neprekinjena prisotnost na fronti in je tako zelo razvidna iz pisem kmečkih piscev, kot sta bila Matevž Demšar in Franc Reberšek. Slednji je bil v času štirih let vojskovanja le enkrat samkrat na dopustu. Moral je obležati ranjen v tirolskih hribih, da so ga vojaške oblasti poslale najprej na okrevanje v vojaške bolnišnice v Innsbrück, Prago in Gradec in mu šele nato dovolile kratek dopust doma.

Neprimerno bolje se je godilo častnikom in podčastnikom, ki so imeli pravico do začasnih umikov v neposredno zaledje bojišča in do daljših dopustov. Zavest, da se bodo za krajše obdobje oddaljili s fronte in vrnil v civilno življenje, jih je vselej opogumljala: »Pisal sem takoj svoji nevesti Mari, da se bo še ona z menoj veselila. Tovariši mi v splošnem vsi zelo zavidajo, ker grem zopet v civilno službo. Konec bo vsaj za nekaj časa s ponižnim klanjanjem. Prost bom zopet, zopet bom človek, izbiral si bom lahko družbo, ki mi bo ugajala, in gibal se bom prosto«, je napisal Franc Rueh pred svojim odhodom

na Dunaj. Po nekaj dneh obiskovanja gledaliških predstav in nočnega življenja mu je postalo dolgčas in zaželel si je čimprejšnje vrnitve v Ljubljano, k svoji zaročenki.²⁵

Tako kot Franc Rueh sta se tudi Franc Zupančič in Albin Mlakar zavedala svojih privilegijev. Vsi trije so v zadnjih mesecih vojne beležili vse prepogosto krivično ravnanje s podrejenimi. Njihov odpor do objestnih kadrov, ki so si prizadevali predvsem za odlikovanja, se je povečal v zadnjih mesecih vojne, sočasno s porastom protislovanskega razpoloženja oziroma protislovenske osti med nemškimi častniki. Pospremili so ga s poudarjanjem lastne humanosti in posebne naklonjenosti do slovenskih vojakov.

P. Lejeune trdi, da je treba pri vsaki obliki avtobiografskega pisanja upoštevati neke vrste nenapisano pogodbo, ki je za avtorja vseskozi obvezujoča. Pisec je tisti, ki izbere ton in register pisanja, določi svojega potencialnega bralca ter z njim vzpostavi neke vrste dialog in odloči, v kolikšni meri bo sebe postavil v središče pisanja, v kolikšni pa pozornost usmeril na okolico.²⁶ Avtobiografska pogodba, ki jo Lejeune razume tudi kot neke vrste pripovedovalčevo namero, da samega sebe obravnava kot protagonista, je še bolj kot pri dnevnikih in korespondencah razvidna v memoarih, katerim posvečam zadnji del tega zapisa.

Po koncu prve svetovne vojne so nekateri pisci svoja intimna skladišča spomina in poročila s fronte predelali v memoare. Z njimi so poskušali nagovoriti mlajše in vse tiste, ki vojnega gorja niso doživeli na lastni koži. Res je tudi, da niso bili vsi pisci dnevnikov pripravljeni na povojno predelavo svojih dnevniških zapiskov, toda napačno bi bilo misliti, da to niso storili, ker dnevnikov niso pisali »niti za potomce niti za sebe, saj jih niso kasneje več odprli«, kot pripominja I. Wilfan. Razloge za to, da po koncu vojne Franc Rueh ni »nikoli niti z besedico omenil dnevnikov ali albuma s fotografijami«, ne gre po mojem iskati samo v njegovi osebni drži. Njegovo ignoriranje lastnih dnevniških beležk je bilo skladno s povojno jugoslovansko družbeno in politično klimo, ki povratnikom s front ni bila posebej naklonjena.²⁷ Ko so se vojni veterani vrnili z bojišč v civilno družbo, jih ta ni sprejela odprtih rok. Največkrat je v njih videla novo grožnjo. Imela jih je za moralno pohabljenе žrtve vojnih okoliščin, zato jim tudi ni bila pripravljena priznati herojstva. V povojni Evropi je, kot ugotavlja Leed, mrgolelo povratnikov, oseb z negotovim civilnim statusom, ki so s svojo preteklostjo opozarjali na nesmiselnost vojne izkušnje.²⁸

²⁵ F. Rueh, *Moj dnevnik 1915–1918*, cit. str. 44.

²⁶ P. Lejeune, *Le pacte autobiographique*, Seuil, Pariz 1975; glej tudi: D. Zanone, *L'autobiographie*, Ellipses, Pariz 1996.

²⁷ I. Wilfan, *Predgovor*, cit., str. VII.

²⁸ E. J. Leed, *Terra di nessuno*, cit., str. 262.

Slovenska povojna javnost vojnim povratnikom ni bila posebej naklonjena, zato tudi ni kazala velikega zanimanja za njihove spomine. Nekaj več dovednosti je pokazala za spomine jugoslovanskih dobrovoljcev (med katerimi velja omeniti predvsem memoare Vitomirja Feodora Jelenca in *Knjigo spominov* Ivana Laha²⁹) in povratnikov iz ruskega ujetništva. Zanimanje slovenske javnosti za vojno memorialistiko pa še zdaleč ni bilo tolikšno, da bi si ta zvrst avtobiografskega pisanja lahko pridobila ugledno mesto v povojnih založniških programih. Nenazadnje tudi zato, ker je bilo v obujanju spominov na veliko vojno preveč razočaranosti in prepričanja, da je vojna svet prisile in ugonabljanja vsega človeškega. Pisci povojnih memoarov so namreč omenjali krivice, ki so jih doživeli po koncu vojne in s svojim pisanjem potrjevali, da se je kljub prelomnim spremembam nadaljevala kriza posameznikove identitete in da se je s koncem stare domovine dokončno omajala tudi podoba zanesljivega jaza in »trdne identitete«.³⁰

V medvojnem času objavljena memorialistika je danes pomemben vodnik pri zgodovinopisnem osvetljevanju izkušenj slovenskih vojakov na balkanski in vzhodni fronti. Če so se namreč medvojnimi memoarjem, ki so bili največkrat napisani na podlagi dnevniških zapiskov, pridružile še nove izdaje dnevnikov, ki omenjajo tudi čas ruskega ujetništva, ostaja delovanje slovenskih vojakov na vzhodni fronti in še posebej njihova prisotnost v ruskem ujetništvu nepopisan list slovenske zgodovine. Zaenkrat imamo na voljo predvsem opise subjektivnih izkušenj in avtobiografske vire, ki zahtevajo korenit kritičen pretres.

Če se na kratko pomudimo ob votku zgodb, ki jih pripovedujejo slovenski ujetniki v Rusiji, odkrijemo v njih skupne poti prestopa nikogaršnje zemlje in etape ujetništva. Odhodu na fronto sledi hitra predaja ali odpadništvo, nato transport v rusko zaledje, internacija, potem osvoboditev in vrnitev v domovino. Pisci memoarov, kot so na primer Tone Habe, Martin Muc in Leopold Vadnjal, ponujajo različen vpogled v posameznikovo čustveno vpletenost v vojno in doživljanje ujetništva, hkrati pa nas seznanjajo z načini ohranjanja in predajanja spomina na vojno. Na določenih mestih se njihovi spomini strinjajo, na drugih pa se povsem izključujejo in narobe bi bilo, da bi jih uporabili le za sestavo neke vrste vojne mozaika.³¹ Izkušnje naših treh avtorjev so bile po eni strani podobne tistim, ki so jih doživeli drugi ujetniki slovenskega rodu, potem ko so doživeli ognjeni krst na fronti v Karpatih in Galiciji, po drugi pa se v njihovih ujetniških odisejih močno kaže teža subjektivne izbire in samosvojega iskanja preživetja in svobode.

²⁹ V. F. Jelenc, *1914–1918. Spomini jugoslovanskega dobrovoljca*, Ljubljana 1922; Dr. Ivan Lah, *Knjiga spominov*, 1. in 2. del, Ljubljana 1925 in 1940.

³⁰ E. J. Leed, *Terra di nessuno*, cit., str. 248.

³¹ A. Gibelli, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Bollati Boringhieri, Torino 1991, str. 49.

Tone Habe, Leopold Vadnjal in Martin Muc so bili pred odhodom na bojišče razpeti med ruralnim in urbanim svetom. Bili so otroci kmečkega okolja, ki jih je izločilo iz svoje srede. Vsi trije so se poklicno izšolali, vendar jim vključitev v mestno in meščansko okolje ni povsem uspela. Ostali so na pol poti. V njihova življenja je vpoklic k orožju prinesel nov zanos. Prepričani so bili, da je vojna dogodek, ki ga je potrebno doživeti. Šele srečevanje z množično smrtjo na bojiščih je močno spremenila njihovo miselnost in čustvovanje. Želeli so si stran od uničenja in razčlovečenja,³² in ko so se znašli v ruskem ujetništvu, so spoznali nove, nič manj travmatične oblike odtujenosti.

Po vrnitvi iz ruskega ujetništva so čutili moralno dolžnost, da v pisni obliki podoživijo vojno izkušnjo in upravičijo svojo nekajletno odsotnost. Opisati ujetniško izkušnjo je zanje pomenilo podoživeti bolečino, a tudi obuditi spomin na svojo soudeležbo v »velikem zgodovinskem dogajanju«, ko je razpadel stari svet in se porodil novi. V lastni vojni in ujetniški izkušnji so poskušali najti neki višji pomen, nekaj, kar naj bi upravičilo njihovo žrtvovanje in izgubo.³³ Njihovo obujanje »velike zgodovine« in svojega mesta v njej je zaznamovano z dvoumno držo, ki se kaže v težnji po pričevanju in hkrati po pozabi ter je v skladu z zavestjo individuuma, ki je bil v vojni žrtev, a tudi protagonist, ki je na lastni koži hkrati občutil veličino in zanikrnost vojnega dogajanja.

³² Mejo med predvojnimi in vojnimi časom so vojaki morali vzpostaviti predvsem na mentalni ravni, trdi Gibelli (*Prav tam*, str. 36).

³³ O veteranih in njihovem razpoloženju glej: G. Mosse, *Le guerre mondiali. Dalla tragedia al mito dei caduti*, Laterza, Rim-Bari 1990, str. 6.

ŽENSKE V ZALEDJU VOJNIH ZUBLJEV

IRENA SELIŠNIK

Uvod

Najboljši odgovor na vprašanje, kaj so ženske doživljale v zaledju vojnih zubljev, je opis tega obdobja izpod peresa poročevalke na občnem zboru Splošnega ženskega društva, kjer je bilo predstavljeno poročilo o delovanju društva med leti 1914–1918.

»Bili so strašni meseci. A strašnejši so bili tem bolj, ker je naša vlada metala v ječe ter odganjala v pregnanstvo cele trume naših mož, mladeničev, deklet in žena, ker so jej bili nezanesljivi, sumljivi, ali celo kar znani »Srbofili«... Naše društvo ni delovalo, a njegove članice so delale več kot kdaj koli. Nobene gospodinje ni med nami, ki se ni borila z naporom vseh svojih moči za prehrano, obleko in obutev svoje družine, vsaka je bila prava mučenica. Koliko letanja, koliko iskanja, koliko trpljenja in odrekovanja! V vseh poklicih se je delo počelverilo in popeterilo, vsaka ženska – bodisi uradnica, učiteljica, obrtnica ali trgovka – je morala izčrpati svoje telesne in duševne sile do skrajnosti. Kakor kmetice in delavke, prav tako so morale meščanke v vseh svojih poklicih in na vseh mestih nadomeščati moške moči in so jih nadomeščale odlično. Če kdaj, se je v svetovni vojni dokazalo, da je ženska vredna in sposobna vršiti moške dolžnosti ... Naše društvo ni delovalo, a njegove članice so poleg svojih poklicnih opravil izvršile še ogromno dela človekoljubja in dobrotljivosti. Zbirale so darove za naše stradajoče in zmrzujoče vojaštvo, letale od hiše do hiše za darovi, perilom, oblekami in obutvijo za sirote in vdove, za begunce in vojne slepce. Po vojaških bolnicah so hodile od postelje do postelje, tolažile, krepile in bodrile naše uboge ranjence z besedami in darili ...«¹

Zgornji poetični odlomek razkriva žensko izkušnjo, če seveda a priori sprejmemo njeno posploševanje na zgodovino žensk, in jo torej beremo nekoliko rigidno. Toda pomembno je, da ne uporabljamo preveč očitno identitet tistih, katerih izkušnje dokumentiramo in na ta način potrjujemo razliko med njimi.² Kljub vsemu pa je skupna izkušnja zelo povedna in njena diskurzivna

¹ ZAL, LJU 285, Fond Splošno žensko društvo, škatla 4. Letno poročilo Splošnega ženskega društva 1918.

² Joan W. Scott (1991) *Experience. V: Feminist Theorize the Political*. Ur: Butler J. in Scott J. Routhledge : London.

moč velika, zato se jo bom poslužila. Izkušnja sama je interpretacija in kliče k interpretacij, da vzpostavi razliko med fikcijo in dokazi, dekonstruira mit. Glavni poudarki ženske izkušnje, ugotovljeni na podlagi zgornjega citata, naj bi torej bili med vojno na političnem preganjanju, vojni ekonomiji in skrbi za slepce, invalide, koroške »legionarje« in osirotele otroke.

1. Politično preganjanje

»Saj veste, da vas lahko uničim. Spomnite se, kaj ste govorili v župnišču v Smledniku. Proti Avstriji. Gospodična, vojska je, časi so nevarni, oblast pa imamo mi v rokah. Ne silite me, da bi storil skrajni korak.«³

Zgornji dialog se je odvijal med učiteljico Angelo Vode in krajevnim župnikom, v nevarnih časih vojne. Angela Vode, ki je bila že tedaj aktivna v delavskem gibanju, poleg tega pa je sodelovala tudi s Preporodom,⁴ je kasneje zaradi svojega prepričanja izgubila službo. Vzrok temu naj bi bila njena aktivnost v protiavstrijski propagandi. Toda ali je njena izkušnja reprezentativna?

Ob začetku vojne je policijski in sodni aparat vladajočih avstrijskih krogov postal še bolj restriktiven, zlasti na ozemlju, kjer so živeli Slovenci. Ukrepi proti Slovencem so se po svoji obsežnosti ločevali od dežele do dežele. Kljub temu pa je imel vojaški absolutizem oziroma polabsolutizem prizvok najhujšega terorja. Razpuščen je bil državni zbor, enako se je zgodilo z deželnim zborom, ukinjeni so bili časopisi in prepovedana društva. V tem času se je obešalo in streljalo, interniralo in konfiniralo, dodaja Lončar (tudi sam masarykovec⁵ in član Socialistične omladine⁶) v poprevratnem letu 1921. V isti knjigi so med žrtvami vojnega absolutizma omenjene tudi Slovenke.⁷ Angela Vode v svojih spominih prav tako omenja hude pritiske oblasti na Štajerskem, kjer so zaprli v ječe in koncentracijska taborišča tudi mnogo učiteljic.⁸ Med njimi znano preporodovko, učiteljico – Lino Medic Lušicki.⁹ Oblast je zaprla tudi učiteljico Leopoldino Kos, ker naj bi s svojo družbo v gostilni slavila padec trdnjave Przemysl.¹⁰ Tudi ona naj bi bila članica Preporoda,¹¹ torej narodno radikalno usmerjena.¹² V Pre-

³ Vode Angela (2000) Spomin in pozaba. Zbrano delo Angele Vode. III. knjiga, str. 80.

⁴ Vode Angela (2000) Spomin in pozaba. Zbrana dela Angele Vode. III. knjiga, str. 53.

⁵ Angela Vode se tako spominja, da je pred vojno slišala, da Masaryk načrtno dela za razpad Avstrije.

⁶ Vode Angela (2000) Spomin in pozaba. Zbrana dela Angele Vode. III. knjiga, str. 76.

⁷ Lončar Dragotin (1921) Politično življenje Slovencev. Ljubljana: Slovenska matica, str. 93.

⁸ Vode Angela (2000) Spomin in pozaba. Zbrana dela Angele Vode. III. knjiga, str. 70.

⁹ Lina Lušicki (Lušicki) je sodelovala tudi s Splošnim ženskim društvom in je bila v letnem poročilu 1919 omenjena tudi kot potencialna urednica novega ženskega časopisa Naša Volja. (ZAL, LJU 285, Fond Splošnega ženskega društva, škatla 4).

¹⁰ Slovenski narod, 5. 3. 1918, Zasedovanje učiteljice Leopoldine Kos.

¹¹ Tajna organizacija Preporod, ustanovljena v letu 1912, naj bi bila protiavstrijsko revolucionarna, v njene vrste pa naj bi bili vključeni predvsem mladi. V: Ferdo Gestrin in Vasilj Melik (1966). Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918. Državna založba Slovenije: Ljubljana, str. 324.

¹² Janko Pleterski (1971) Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Slovenska matica: Ljubljana, str. 21.

porodu naj bi med letoma 1912–1914 delovalo še vsaj deset žensk, med njimi jih je bilo vsaj pet bolj aktivnih.¹³

Poleg prepovedovk so javno prav tako delovale tudi članice Splošnega ženskega društva, čeprav je med prvo svetovno vojno Splošno žensko društvo prenehalo delovati. Njihove aktivnosti sicer niso bile tako subverzivne in prvovrstno politične kot udejstvovanje prepovedovk, kljub temu pa je avstrijska oblast vseeno prepovedala razstavo »Jugoslovanska žena« v letu 1914, kjer bi bila zastopana tudi umetniška dela iz Kraljevine Srbije. Prav tako članicam društva ni uspela organizacija shoda jugoslovanskega ženskega gibanja v zadnjih mesecih vojne, pod pretvezo razstave mednarodnih ženskih ročnih del v Zagrebu.¹⁴ Kljub temu pa vse žensko delovanje ni bilo prepovedano. Ženske so imele zelo pomembno vlogo v uspešnem deklaracijskem gibanju.¹⁵ Z zbiranjem podpisov v podporo majniški deklaraciji so začele že v decembru 1917, nekateri občinski odbori pa so svoje izjave za podporo poslali celo že v oktobru 1917. Poskusi vlade, da bi ga prepovedala v pozni pomladi, so bili neuspešni.¹⁶ Prav tako ni bila prepovedana agitacija članic društva v letu 1918 za oživljeno Slovensko matico in slovensko gledališče.¹⁷

Nekonsistentnosti v odločitvah vlade, kaj prepovedati in kaj ne, in nespoštovanje nekaterih vladnih odredb lahko pripišemo bližajočemu se koncu vojne in slutnji, da avstrijska monarhija ne bo preživela oziroma ne bo prava izbira za Slovence.¹⁸ Razloge, da ni vlada prepovedala deklaracijskega gibanja že prej, lahko poiščemo v vsebini izjav, ki so se zavzemale za ohranitev monarhije, poudarjale pripadnost Avstriji in zvestobo cesarju Karlu, torej ohranitvi avstrijskega okvira. Kljub temu pa nam izjave proti koncu vojne in nespoštovanje vladnih odredb o prepovedi shodov kažejo tudi občutke in razpoloženje najširših slojev, njihovo željo po koncu vojne in miru, odpravi dualizma in ustvarjanju nove državne tvorbe.¹⁹

¹³ Lovšin Evgen: Seznam prepovedovcev 1912–1914 in Kolar Ivan: Seznam zaupnikov, prijateljev in podpornikov prepovedovskega gibanja; v: *Preporodovci proti Avstriji*, Ur. Ponikvar Adolf. Zavod Borec: Ljubljana, 1970.

¹⁴ ZAL, LJU 285, Fond Splošnega ženskega društva, škatla 4, Poročilo Splošnega ženskega društva 1918.

¹⁵ Na seji državnega zbora na Dunaju 30. 5. 1917 so slovenski poslanci izrazili svoje narodnostne zahteve, zapisane v majniški deklaraciji. Pravi razmah deklaracijskega gibanja pa se je pravzaprav začel šele z Ljubljansko izjavo (15. 9. 1917), ki je dopolnila Majniško deklaracijo. Le ta je bila objavljena v slovenskih časnikih, podpisal pa so jo na prvem mestu ljubljanski škof Jeglič in predstavniki političnih strank.

¹⁶ Igor Grdina: Slovinci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

¹⁷ ZAL, LJU 285, Fond Splošnega ženskega društva, škatla 4, Poročilo Splošnega ženskega društva, 1918.

¹⁸ Igor Grdina: Slovinci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918. Ljubljana: Študentska založba, 2003.

¹⁹ Vlasta Stavbar: Izjave v podporo majniški deklaraciji. Zgodovinski časopis, letnik 47, št. 1, 1993.

V času vojne naj bi tako postal »izdajalec« ne le tisti, ki je pomagal so-vražniku k zmagi, ampak vsak državljan, če je javno kazal svoje nezadovoljstvo z vladnimi odredbami,²⁰ je zapisal Lončar. Toda če izvzamemo ženske, ki so bile politično aktivne in je bilo njihovo delovanje neposredno naperjeno proti avstrijski oblasti, ali je avstrijski državni aparat res omejil politično življenje, kaznoval kršitelje in preprečil izražanje nestrinjanja z oblastjo? Sfera javnega je običajno vezana predvsem na koncept parlamenta in političnih institucij. Izjemne zakonske odredbe in cenzura v vojnem času so skušale omejiti politično življenje in so zato prepovedale delovanje imanentnih političnih institucij. Kljub temu pa političnega življenja in javnosti niso mogle omejiti. Javnost se je dogajala v kavarnah²¹ in na ulici, se vzpostavljala v vsakodnevni interakciji. Jasno, da tudi med ženskami, ki so čakale v dolgih vrstah za nakup živil. Nič čudnega, da so ob koncu vojne stopili v veljavo ukrepi, ki so omejili delovanje kavarn do 12. ure in gostiln do 11. ure zvečer.²²

2. Vojna ekonomija

Vojna preskrba je določala ritem vsakodnevnega življenja v zaledju. Vojna je namreč mobilizirala moške in ženske so morale prevzeti »moška dela«, hkrati pa so vodile gospodinjstvo in bile odgovorne za preskrbo družine z nujnimi življenjskimi potrebščinami.²³

*Ko je odšlo naše moštvo na bojišče in v strelske jarke, je naše ženstvo prevzelo vodstvo v vsem narodnem gospodarstvu. Naša polja je obdelovalo jugoslovansko ženstvo z deco in starci, polnilo je kašče in skednje ter skrbelo za red po njivah, travnikih in gozdovih... Brez žensk bi se ustavilo vso obrtno, trgovsko in upravno življenje.*²⁴

Tako so se recimo vrste pred mesnicami pričele že ob 2. uri zjutraj, ženske in otroci pa so tam čakali po štiri ali tri ure.²⁵ Notranje ministrstvo, ki je zbiralo

²⁰ Lončar Dragotin: Politično življenje Slovencev. Ljubljana : Slovenska matica, 1921.

²¹ Igor Grdina: Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918. Študentska založba: Ljubljana, str. 251, 2003.

²² Slovenski narod, 23. 4. 1918: Odlok stopi v veljavo. Odlok je stopil v veljavo že 15. aprila 1918.

²³ Svoljšak Petra: »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«. V: Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Zveza zgodovinskih društev : Ljubljana, 2004.

²⁴ Domovina, 8. 2. 1918: Naše ženstvo.

²⁵ Naprej, 14. 3. 1918, Rajonirajo meso; Naprej 3. 6. 1918. Poziv mestnemu magistratu: »Pričela se je neznosna vročina. Po ulicah leži ponekod na debelo prahu, ker se spomladi in že lani jeseni ni blato nikdar postrgalo in še ceste niso nič nasuli. Veter vzdiguje cele oblake prahu, ki se vlegajo na pasante in silijo v stanovanja. Pred prodajalnami se nastavljajo izmučene ženske in otroci, ki jih mori poleg mučnega čakanja še neznosni prah...« Naprej, 19. 2. 1918, Pomanjkanje mesa v Ljubljani: »Ubogi ljudje prihajajo na trg že v zgodnjih jutranjih urah, se postavijo pred mesarskimi lopami in čakajo ure in ure, da dobe košček mesa. Danes ponoči je zavladal hud mraz z burjo in snežnim metežem. Kljub temu so prišli, kakor se nam poroča, ljudje že ob prvih jutranjih urah na trg čakati na meso. Neka mati, ki mora preživljati 11 oseb in ima štiri sinove pri vojaki, je čakala od 2. ure naprej. Ker je brila mrzla burja, so si nekateri poiskali zavetja v stolnici, drugi so pa na Vodnikovem trgu zakurili in se grelj okoli ognja ...«

poročila o razpoloženju na Kranjskem, je bilo obveščeno tudi o dogajanju pri aprovizaciji in je ukrepalo proti tistim, ki so bili v svojem nezadovoljstvu preveč glasni. Razlog za aretacijo je bilo lahko tudi nezadovoljstvo s črnim kruhom,²⁶ zlasti v začetku vojne. Seveda pa aprovizacija ni bila le ženska skrb, tudi moški v zaledju so morali uporabiti vse svoje sposobnosti in iznajdljivosti za barantanje in iskanje poceni živil. Tako so tudi moški nastopali v člankih o pomanjkljivi preskrbi in dolгих vrstah.²⁷ Svoje zahteve, vezane na izboljšanje preskrbe, pa so izrazili tudi s protesti.²⁸ Nezadovoljstva nad slabo preskrbo proti koncu vojne ni bilo več kaznovano, saj se je bilo med ljudmi preveč razpaslo, popuščala pa je tudi strogost državnega aparata predvsem zaradi neuspehov na fronti.

Vojna in njene potrebe so preusmerile gospodarstvo, ki je pridobilo prav vse znake tipičnega vojnega gospodarstva. Rasla je potreba vojske po hrani, oborožitvi, strelivu, zdravilih, na drugi strani pa so se pričeli krčiti obroki civilnega prebivalstva. Izoblikovalo se je plansko gospodarstvo, po vsej monarhiji so nastajale centrale za zbiranje posameznih potrebnih dobrin. Vpeljane so bile živilske karte, racioniranje, ukinitve določenih pogodb, prisilo ponudbe, zaplembo in določitev najvišjih cen ter mezd. Navijalcem cen, tihotapcem in črnohorzijancem so grozile drakonske kazni.²⁹ Na podeželju so, po ugotovitvah žetvene komisije na Kranjskem, na domačijah ostale v glavnem ženske z otroki.³⁰ Vojska je pobrala konje, padlo pa je tudi število rogate živine. Površina neobdelane zemlje se je večala, tako kot se je stopnjevala lakota.³¹ Mestna aprovizacija od leta 1917 ni več prejemale pripadajočih pošilk živil, ki jih je

²⁶ Janko Pleterski Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Slovenska Matica: Ljubljana, str. 23. Jože Košir, ki mu je črni kruh povzročal prebavne težave, je v pisarni vprašal: »Jaz bi rad vedel, ali naš cesar tudi črn kruh je?«. Na opozorilo, da je to žalitev veličanstva, je odvrnil: »To je men vseen, entveder vsi glih al pa noben.«, 1971.

²⁷ Naprej, 25. 4. 1918, Prodaja tobaka na Dunajski cesti št. 17: »V soboto, dne 20. aprila smo čakali na tobak od pol 7. do 8. zjutraj. Pride mala deklica in naznani, da železničarjem ni treba čakati, ker tobaka ne dobe. Potem odpre gospa prodajalno pa pravi: »Kaj pa čakate? Jaz sem že sinoči tobak prodala. Imam sicer še nekaj velikih paketov, pa zate se ne postavim k »šoltarju«, to bom imela za moje ljudi«. Tako ni dobil nikdo tobaka. Tako smo čakali poldrugo uro...«; Naprej, 12. 4. 1918, Z Brezovice pri Ljubljani: »...se pritožujejo železničarji, da ne dobe železničarji, ki so zunaj na progi, niti praška sladkorja za otroke pod petimi leti...« O težavah s preskrbo v vojnem času piše tudi Oton Župančič v kratki socialni igri, za živila neuspešno prosi mož. (O. Župančič (1972) Aprovizacija. Zbrana dela. VI. knjiga. Ljubljana: DZS, str. 253–257).

²⁸ Naprej, 22. 11. 1917, Radi pomanjkanja aprovizacije: »Radi pomanjkanja aprovizacije je te dni nastala precej velika nezadovoljnost med državnimi železničarji. V kurilnici in v delavnicah so včeraj ustavili delo, »ker lačni ne morejo delati. Popoldne so začeli zopet z delom, ko so jim obljubili nekaj živeža...«

²⁹ Šorn, J.: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924. Cankarjeva založba: Ljubljana, 1997.

³⁰ Vilma Brodnik: Preskrba Ljubljane med I. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989.

³¹ Šorn, J.: Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924. Cankarjeva založba: Ljubljana, 1997.

centralistično urejala in razdeljevala država. V letu 1917 in 1918 je bilo pomankanje živil že tolikšno, da se jih niti na živilske izkaznice ni več dalo zagotoviti za vse prebivalce.³²

Totalna vojna je spremenila vsakdanje življenje civilnega prebivalstva, navade in običaje ljudi,³³ ki so vojno kljub temu doživljali zelo različno. Medtem ko so se ženske na podeželju soočile s prekomernim delom na poljih, so se meščanke iz revnejših slojev soočile z lakoto. Mestna oblast jim je želela pomagati z izkaznicami za prehrano in druge nujne življenjske potrebščine, ki so bile razdeljene na osnovi socialnega statusa, zdravja (pravico do boljše preskrbe so imeli bolniki in bolnice) in številnih drugih dejavnikov. Poseben status v vojni ekonomiji so imele matere z dojenčki, le-te so prejele posebne rjave izkaznice za živila, tako jim ni bilo treba čakati v vrstah pred prodajalnami.³⁴ V medvojnem obdobju je tako država vzpostavila vrsto mehanizmov za skrb nad zakonskimi in nezakonskimi otroki ter nad sprogami vojakov (tudi ločenimi).³⁵ Prav v vojnem času sta bili tako ustanovljeni Ministrstvo za socialno skrb³⁶ in Ministrstvo za ljudsko zdravje.³⁷ V javnosti so bile zelo odmevne akcije društva Dobrodelnost, ustanovilo je poseben odbor, ki naj bi poskrbel za matere, potrebne pomoči, delovale pa so tudi mnoge druge zasebne fundacije.³⁸

³² Vilma Brodnik: Preskrba Ljubljane med I. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989.

³³ Petra Svoljšak: »Leta strahote«. Slovenska kronika XX. stoletja. Ljubljana: Nova revija, 1995.

³⁴ Slovenec, 31. 1. 1918, Matere. V članku V. Brodnik (1989) Preskrba Ljubljane med I. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino XXIX, pa so omenjene tudi »rdeče karte«, ki so jih prejele noseče in doječe matere, s katerimi so dobile mleko, da bi jim ne bilo treba čakati v vrsti.

³⁵ Naprej, 13. 5. 1918, Važna odločitev glede preskrbninskega prispevka za ločene in ločeno živeče žene: »Upravno sodišče je v tem vprašanju odločilo, da se besedilo postavbe v preskrbninskem zakonu tolmači tako, da zakon pripozna zakonski ženi preskrbninsko podporo tudi takrat v polnem obsegu, ako ni živila z vpoklicanim zakonskim možem v skupnem gospodinjstvu. Ker zakon ne vsebuje nobene posebne izrečne odredbe za sodnijsko ločene zakonske može, so tedaj te, kakor sploh zakonske žene, upravičene, da se jim izplača preskrbninska podpora v polni meri.«; Naprej, 20. 6. 1918, Vzdrževalnina za nezakonske otroke: »Po vzdrževalnem zakonu iz leta 1912 smejo nezakonski otroci na bojišču se nahajajočih očetov računati samo na oni prispevek, katerega je oče takega otroka dokazano plačeval kot alimente; Naprej, 22. 6. 1918, Razglas; Gisela Bock: Ženske v evropski zgodovini. Ljubljana: cf*, str. 282, 2004.

³⁶ Naprej, 21. 11. 1917, Ministrstvo za socialno skrb. V sklopu ministrstva je bila ustanovljena tudi posebna komisija za žensko delo. (Naprej, 28. 1. 1918, Ustanovitev komisije za žensko delo v ministrstvu za socialno skrb) »Žensko delo je med vojno silno naraslo. Nevarnosti, ki nastajajo vsled tega ne le za ženske same, temveč za splošno blaginjo, zahtevajo temeljito, strokovno obravnavo vprašanj, s sodelovanjem žen, ki so v zvezi z ženskim delom. Na podlagi tega spoznanja se ustanovi posebna komisija za žensko delo.«. Njena članica je bila tudi Alojzija Štebi (Naprej, 24. 6. 1918, Minister za socialno skrb).

³⁷ Naprej, 21. 1. 1918, Ministrstvo za ljudsko zdravje.

³⁸ Slovenec, 9. 3. 1918, Na pomoč materam in dojenčkom!: »Namen te ga odseka je, posvečati materam in dojenčkom vsestransko skrb. V to svrho bo prirejal pouk za matere, preskrboval doječim materam po možnosti živila, dojenčkom, katere lastne matere ne morejo dojiti, pa mleko; ubožnim materam bo preskrboval plenice in v slučaju bolezni njim in njihovim dojenčkom brezplačno zdravstveno pomoč in zdravila. Sčasoma nameravamo ustanoviti jaslice, kjer bodo sprejemali v varstvo dojenčke revnih mater...«. Društvo Dobrodelnost je bilo ustanovljeno med prvo svetovno vojno. Glavni namen društva je bil, »...da krščansko dobrodelnost organiziramo, in sicer potom krajevnih dobrodelnih

Mati je torej v uradnem diskurzu cenjena in slavljenja pripadnica naroda.³⁹ Vendar pa ista mati med narodom ni bila tako cenjena. Sestrsko solidarnost je v vrstah za živila zatajila in ostale ženske so v nakupovalnih vrstah nadlegovale matere z dojenčki ali pa jih niso hoteli postreči prodajalci.⁴⁰ V Nemškem cesarstvu je bilo negodovanje javnosti usmerjeno proti »vojakovi ženi«, zlasti tistim iz revnejših slojev. Očitali so jim, da živijo bolje kot pred vojno, in to ne le bolje od svojih delavskih tovarišic, pač pa celo bolje od pripadnic višjih slojev.⁴¹

O tem, kako hudo je bilo pomanjkanje živil in drugih dobrin, npr. cigaret, pišejo tudi tedanji časopisni članki. Razjarjene ženske so zaradi krivic, ki so se dogajale pri delitvi mestne prehrane, tako »izbile nekemu moškemu iz ust cigareto«, ki je bila simbol dobre preskrbe.⁴² Morda pa so bile ženske jezne tudi zato, ker so tobačne karte prejeli le moški državljani.⁴³

Vendar pa vojni zaslužkarji in dobičkarji, proti katerim so ženske protestirale, vendarle niso bili le moški, pač pa tudi ljubljanske branjevke. Te so med vojno pridno dražile vse izdelke, katere so prodajale (mleko, krompir, mast, jajca, kokoši...). Svojih cen niso bile pripravljene znižati, na besede jeznih kupcev pa so včasih odgovorile tudi s tepežem.⁴⁴ Veliko branjev je bilo zaradi

odborov...«. Ti krajevni odbori pa so imeli naslednje naloge: skrb za mladino, pomoč vpoklicancem, invalidom in njihovim svojcem, tam kjer ni Vincencijeve družbe, skrbeti tudi za uboge, skrb za bolnike, skrb za slepe, gluhoneme, invalide in skrb za izseljence ter posredovanje služb. (A.M. (1917) Dobrodelna organizacija, Ljubljana: Dobrodelnost). Med drugim je društvo organiziralo tudi akcije zbiranja denarja za ljudi, potrebne pomoči. (Naprej, 18. 5. 1918, Dnevi darovanja). Delovali pa so še Kranjsko deželno društvo avstrijskega zaklada za vojne vdove in sirote ter varstvo otrok in mladinsko skrbstvo, Vdovski in sirotinski sklad pri črnovojniškem okrajnem poveljstvu, Soški fond ... Več v: Vilma Brodnik: Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno. Kronika I. 38, št. 1/2, 1990.

³⁹ Glej: Slovenec, 12. 9. 1918, SKSZ. Žensko vprašanje: »Ali ne bi znal materinski ženski genij boljše poskrbeti za sirote, reveže, bolnike in jetnike, za delavke in nedorasle po tovarnah in delavnicah, za revne matere in dojenčke, za ženske, ki so potrebne pravnega varstva proti moški brutalnosti, za ženske, ki so postale zločinke po kdove čegavi krivdi, pa se morajo zagovarjati pred moškim sodnikom, ki ženske ne razume, ne more razumeti?...«; A. Štebi (1918) Demokratizem in ženstvo. Ljubljana: Socijalna Matica.

⁴⁰ Slovenec, 31. 1. 1918, Matere: »Matere z dojenčki so dobile posebne rjave izkaznice za živila, da jim ni treba čakati pred prodajalnami. Ena takih se sedaj pritožuje, da je občinstvo naprijazno ravno z njimi in da mesar ni hotel postreči. Bodite obzirni do mater!«

⁴¹ Belinda Davis: Reconsidering Habermas, Gender, and the Public Sphere: The Case of Wilhelmine Germany. V: ur.: Geoff Eley. Society, Culture, and the State in Germany, 1870–1930. University of Michigan Press, 1996.

⁴² Slovenski narod, 6. 5. 1918, Salame so jedle.

⁴³ Naprej, 25. 4. 1918, Tobačne karte: »Kadilci se razdele v stalne in slučajne odjemalce. Za stalne odjemalce bodo veljali vsi moški od 18. leta dalje, ki se ne nahajajo samo slučajno v kraju tobačne zaloge in ki nimajo že pravice do dobivanja tobaka. Za slučajne odjemalce se bo smatralo one moške, ki se nahajajo samo mimogrede v kraju trafike...«

⁴⁴ Slovenski Narod, 15. 4. 1918, Posledica predragega krompirja, »Včeraj je prišel nek obrtnik na Cesarja Jožefa trg, da bi kupil 100 kg krompirja ter se obrnil do pri vozu stoječe posestnice s Posavja. Ko mu ga je ocenila na 30 K in nikakor ni hotela cene znižati, je to moža upravičeno razburilo, da je ženski povedal par gorkih. To pa je zopet žensko tako razburilo, da je pograbila bičevnik in z njim treščila obrtnika po glavi, da je bil takoj ves krvav. Tudi dve drugi ženski sta ga hoteli »šturmati«, in ko bi se mož, ki je vse tri hotel začeti bombardirati s krompirjem, ne bil zadržal...«

previsokih cen tudi postavljenih pred sodišče in obsojenih.⁴⁵ Jezni novinar je tako zapisal: »Danes z mastjo veriži že vsaka babnica, cene pa rastejo neznansko, kaj bo jeseni z mastjo, si normalen razum upa komaj misliti! Pošteno delavstvo in maltmož pri tej anarhiji ne zasluži niti za porcijo nezabeljene prikuhe na dan.«⁴⁶

Tako kot drugod v tujini (Nemčija) so bile tudi ženske na Kranjskem,⁴⁷ predvsem nižjega sloja, prve, ki so občutile vojno lakoto, prve, ki so kritizirale vojno in vojne dobičkarje, ter bile spet prve, ki so vzpostavile lastno strategijo preživetja ob poskusih vlade, da bi racionalizirala prehrano. Ženske so tako trgovale s prehrabenimi izkaznicami in nabavljale hrano po ilegalnih poteh.⁴⁸ Na Kranjskem se je tako uveljavilo tudi »romanje na vas« z nahrbtniki, kjer so mestnim prebivalcem pomagali z najnujnejšimi živili sorodniki in prijatelji s podeželja. Zlasti pa se je prekupčevalo in goljufalo z živilskimi nakaznicami. Lačni in jezni pa so svojo nemoč izrazili tudi z grozljivimi pismi, naslovljenimi na župana.⁴⁹

Kljub vsemu pa aprovizacija oziroma skrbi, povezane z njo, v imaginariju ostajajo predvsem »ženska zadeva«. Zlasti so to bile t.i. ženske demonstracije proti slabi preskrbi za časa prve svetovne vojne, ki so se dogajale na širšem prostoru Avstro-Ogrske monarhije in tudi po Nemškem cesarstvu. F. Theubad jih ima celo za zadnjo manifestacijo subverzivne tradicije ženskega upornišva v Zahodni Evropi.⁵⁰ Ženske demonstracije so se zgodile tudi na Kranjskem, prvič 8. 5. 1915. Delavske žene na Kranjskem so ugovarjale proti slabi preskrbi prebivalstva, povod za demonstracije pa je bila uvedba krušnih kart (Izkaz o uporabi moke in kruha). Zanimivo je, da je le nekaj dni po demonstracijah mestni aprovizacijski odsek sklenil in napovedal otvoritev mestne vojne kuhinje.⁵¹ Njihove demonstracije naj bi pravzaprav bile edini znak protesta na Slovenskem.⁵² Na protestih je bilo aretiranih več žensk, štiri pa so bile obsojene.⁵³

⁴⁵ Slovenski narod, 24. 4. 1918, Draženje živil.

⁴⁶ Naprej, 25. 5. 1918, Cene sočivja v Ljubljani.

⁴⁷ Brodnik Vilma: Preskrba prebivalstva med 1. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989.

⁴⁸ Thebaud Francois.: The Great War. V: A History of Women. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century. Ur: Georges Duby in Michelle Perrot. The Belknap Press of Harvard University Press, 1998, str.56.

⁴⁹ Brodnik Vilma: Preskrba prebivalstva med 1. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino, 1989.

⁵⁰ Thebaud Francois.: The Great War. V: A History of Women. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century. Ur: Georges Duby in Michelle Perrot. The Belknap Press of Harvard University Press, 1998, str. 56.

⁵¹ Slovenski Narod, 11. 5. 1915, Mestna vojna kuhinja.

⁵² Marta Verginella: Un popolo costretto alla guerra. V: Le Gente e La Gurerria. Ur.: Fabi Lucio. Il Campo: Udine, 1990.

⁵³ Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jug oslavijo. Slovenska matica: Ljubljana, 1971, str. 18.

V letu 1917 se je začelo krepiti obnovljeno strankarsko politično življenje,⁵⁴ zlasti obnovitev Reichsrata naj bi pomenila opustitev politike »polabsolutizma«. ⁵⁵ Tako so se proti koncu leta 1917 stopnjevale delavske demonstracije in se pod imenom »Manifestacije za mir« razširile na večino slovenskih mest.⁵⁶ Delavci so med svoje zahteve kmalu vključili tudi »kruh«. »*Za mir in kruh*«, tako so njihove proteste označili dnevniki, so se splošni petdnevni delavski stavki v Miljah in Trstu⁵⁷ in kasneje v Piranu in Izoli⁵⁸ pridružile tudi ženske. Podobno se je zgodilo v notranjosti dežele, v Trbovljah, na Jesenicah in Idriji.⁵⁹ Nezadovoljstvo se je tako artikuliralo ne le v deklaracijskem gibanju, pač pa tudi v delavskih demonstracijah.

Nekatere demonstracije pa so imele predvsem ženski značaj, zlasti tiste v letu 1918 v Ljubljani. Marca so šle železničarske žene z rdečo zastavo pred deželno vlado terjat izboljšanje prehrane;⁶⁰ aprila pa so cele tri dni zaporedoma demonstrirale po ljubljanskih cestah.⁶¹ Ženske so v prvem dnevu demonstracij od mestne uprave oziroma župana iztržile še zadnje zaloge makaronov in

⁵⁴ Naprej, 14. 1. 1918, Deseti strankin zbor (Deseti redni zbor Jugoslovanske socialno-demokratske zveze se je vršil v Ljubljani 25. in 26. decembra 1917); Naprej, 14. 1. 1918, Shod narodnonaprednih volilcev. Živahna aktivnost v katoliškem taboru z osnovanjem treh novih strank (Slovenske kmečke stranke in Slovenske ljudske stranke za mesta, trge in industrijske kraje in ponovna ustanovitev Slovenske ljudske stranke).

⁵⁵ Igor Grdina: Slovence med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1860–1918. Študentska založba: Ljubljana., 2003, str. 282.

⁵⁶ Veliki shodi za splošni mir so bili organizirani v decembru 1917, manifestacije zanj so bile v Ljubljani, Borovnici, na Jesenicah in v Trzinu. (Naprej, 3. 12. 1917, Manifestacije za mir). Ponovile so se 8. in 9. decembra 1917 (Naprej, 7. 12. 1917, Mirovni shodi) v Ljubljani, bile so organizirane tudi v Idriji (Naprej, 7. 12. 1917, Mirovni shod v Idriji). Naprej, 21. 1. 1918, Velikostne manifestacije za mir v Ljubljani, »Včeraj ob 2. popoldne se je zbralo v Mestnem domu in na Cesarja Jožefa trgu okoli 5000 delavcev, delavk in meščanov, da izrazijo svoje neomajno voljo proti nadaljevanju vojne in da zahteva ureditev prehrane. ...«; Naprej, 30. 1. 1918, Javni shod v Zagorju ob Savi; Edinost, 15. 1. 1918, Zaradi pomanjkanja kruha: »...Dočim je bilo v nedeljo zjutraj velikansko ogorčenje med prebivalstvom, ki jih je v nepreglednih vrstah čakalo kruha, ker je šele v pekarnah izvedelo, da dobi le polovico dosedanjega krušnega odmerka... Toda ta jutranji mir je bil le navidezen, bila je tišina pred viharjem, ki je izbruhnil nato, sicer ne z vso silo, vendar pa z vsemi, najslabše obetajočimi znaki. V ladjedelnih je delavstvo začelo stavkati. Vzrok je popolnoma umljiv: **brez kruha ni mogoče delati!** Delavstvo pa je ostalo mirno, in razun znane demonstracije pred namestništvom ni bilo nič hujšega. Nasprotno pa je kmalu popoldne prekipelo med prebivalstvom v šentjacobskem, delavskem okraju, odkoder so se začele valiti po ul. Madonni velike množice v dolnje mesto. Bili so večinoma otroci, nedorasla mladina in ženske, katerim se je videlo na obrazu, da v resnici stradajo...«.

⁵⁷ Edinost 23. 1. 1918, Naše ženstvo za deklaracijo.

⁵⁸ Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867–1968. (1969) Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije: Kranj, str. 34; Slovenski narod, 22. 5. 1918, Demonstracije za kruh in mir v Piranu in Izoli v Istri.

⁵⁹ Naprej, 30. 1. 1918, Javni delavski shod na Jesenicah; Trbovlje; Naprej, 4. 2. 1918, Sijajen rudarski shod v Idriji: »V nedeljo 27. t.m. se je že ob 9. dopoldne zbralo v veliki dvorani pri Črnem Orlu 530 moških delavcev in 179 žensk. ...«; Naprej, 9. 4. 1918, Buren shod na Viču: »V nedeljo se je vršil napovedani shod v restavraciji Amerika na Viču, ki je bil ogromno obiskan, zlasti veliko je bilo žensk.«

⁶⁰ Naprej, 18. 3. 1918, Zaradi prehrane.

⁶¹ Demonstracije v aprilu 1918 so navdihnile tudi O. Župančiča, ki pesem *Na Jurjevo osemnajstega* opremi s pripisom »Post demonstrationem«. Na Jurjevo osemnajstega Zbrana dela. III. knjiga. DZS: Ljubljana, 1959.

končno nakazilo⁶² marmelade in cikorije ter naslednji dan od župana izsilile še suhe hruške⁶³ ter se zopet zbrale tretji dan, ko je demonstriralo približno 500 do 600 žensk. Pritožile so se zaradi slabe preskrbe in trdile, da so pri deželni posredovalnici za živino shranjene velike zaloge masti. Deželni predsednik Attems je sprejel delegacijo šestih žensk, ki so se mu pritožile zaradi preskrbe. Medtem je v poslopje deželne vlade pri stranskih vratih vdrlo več kot 200 žensk. Prišle so prav do njegove pisarne, bile so skrajno divje in so pričele v predsobi razbijati pohištvo. Mirne demonstracije so se spremenile v socialni nemir, ki se je končal z razbitimi šipami trgovin, deželnega dvorca, stanovanja poslanca Šušteršiča in celo Kazine. Del demonstrantov naj bi korakal po Šeleburgovi in Prešernovi ulici na Glavni trg. Ostali protestniki pa so se napotili proti skladišču deželnega urada za promet z živino, vendar se jim ni posrečilo vdreti v skladišče. Orožnikom je demonstrante pomagala razgnati tudi vojska.⁶⁴ Zaradi demonstracij so bile uvedene izredne razmere, ki so prepovedovale zbiranje ljudi na cesti, ulicah in v javnih prostorih, gostilne in kavarne pa so morale svoja vrata zapreti že ob devetih zvečer.⁶⁵ Nemire je obsodil tudi delavski Naprej, po katerem bi demonstracije morale biti mirne, organizirane in dostojne.⁶⁶ Antipod tej eskalaciji nasilja so bile načrtovane demonstracije 17. marca, na mednarodni dan žena, kjer so ženske demonstrirale za mir in volilno pravico. Razpravljale so tudi o aprovizaciji, a je to vprašanje bilo le postranskega pomena. Po koncu zborovanja so poslale pozdrave celo revolucionarnemu ruskemu proletariatu in se mirno razšle.

Po oceni oblasti so bile demonstracije rezultat lakote, pa tudi sistematičnega škujanja proti oblasti. Po mnenju Attemsa, deželnega predsednika in policijske direkcije ter delavskega časnika, naj bi bile spontane, po mnenju vojaškega inšpektorja pa tudi župana Ivana Tavčarja,⁶⁷ naj bi celo obstajalo neko vodstvo. Nemško časopisje je poročalo, da so v nemirih sodelovali tudi bolje oblečene deklice in dečki, ki so nosili slovenske simbole in peli nacionalne pesmi, kar pa kategorično zanikajo slovenski časniki. Pleterski zaključuje, da so se v protestih prepletali socialni in nacionalni momenti, s temi dogodki pa se je pečala celo vlada na svoji seji.⁶⁸ Težke socialne razmere so bile vsekakor zadosten razlog za nemire, z naraščanjem legitimnosti jugoslovanske ideje in sovražnostmi, naperjenimi proti monarhiji, pa je nezadovoljstvo s preskrbo

⁶² Naprej, 23. 4. 1918, Demonstracije radi pomanjkanja živil.

⁶³ Naprej, 24. 4. 1918, Okrog 150 žena se je zbralo.

⁶⁴ Pleterski Janko: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Slovenska matica: Ljubljana, 1971.

⁶⁵ Naprej, 25. april 1918, Policijsko ravnanje v Ljubljani.

⁶⁶ Naprej, 25. 4. 1918, Včerajšnji dogodki.

⁶⁷ Slovenski narod, 26. 4. 1918, Izredna seja občinskega sveta ljubljanskega: »Naglašal je župan Tavčar, da so bile demonstracije, ki so jih vprizorile ženske in otroci, brez vsakega političnega značaja, da pa so bile organizirane z njemu neznan strani.«

⁶⁸ Pleterski Janko: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Slovenska matica: Ljubljana, 1971.

kumuliralo tudi v demonstracije proti oblasti in v širše ljudske nemire. Ženske so tako uničile civilni mir, ki je vladal v zaledju in močno spodkopale avtoriteto države.

Toda tudi po koncu vojne je naraščala draginja, živila pa so bila dobavljiva le na živilske izkaznice. Težke oziroma v nekaterih primerih še težje življenjske razmere v novi domovini, ko so se vrste za živila pričele oblikovati že kmalu po polnoči,⁶⁹ pa kljub vsemu niso bile vzrok novih »ženskih« demonstracij. Mogoče se delček razlage, zakaj do novih demonstracij ni prišlo, skriva tudi v naslednjem obetavnem citatu:

»...Južne pokrajine naše države SHS so tako plodovite, da je vsaka tekma z žitom in podobnimi stvarmi z njimi nemogoča. Brez dvoma boš ceneje kupil belo moko v štacuni, kot te bo stal črn kruh doma pridelan. ...«⁷⁰

Naslednje ženske demonstracije proti naraščajoči draginji so se tako zgodile šele naslednje leto 1919, ko se je, zelo zanimivo, preskrba prebivalstva izboljšala. Protidraginjske akcije so se zlasti razmahnile v letu 1920, ko naj bi nanje vplivala tudi ruska revolucija.⁷¹

3. Skrb

Naš narod, vsled vojne tako oslavljen, bo potreboval skrbne nege, da čimprej ozdravi.⁷²

Medtem ko so delavske žene protestirale proti slabi preskrbi prebivalstva, so bile dame pozvane k skrbi in dobrodelnem delu za narod. Koncept skrbi je postal v vojni družbi še pomembnejši, povečalo se je namreč število invalidov, sirot in vdov. Skrb zanje pa so v glavnem prevzele ženske. Do začetka prve svetovne vojne so bila ustanovljena številna društva (Zavod sv. Nikolaja, Društvo sv. Marte), v katerih so prostovoljke delovale v svojem prostem času, neprofesionalno. Ravno distinkcija med prostovoljnim in plačanim delom je bila v očeh mnogih ljudi meja med »damo«, ki izpolnjuje svoje dolžnosti, in ženskami, ki so stopile v sfero moškega dela.⁷³ V vojnem času je zagotovo spadalo med dolžnosti dame tudi njeno dobrodelno delovanje. Oblast je med vojno ukinila kar nekaj društev, prepovedala je delovanje Splošnega ženskega

⁶⁹ Brodnik, Vilma: Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. Prispevki za novejšo zgodovino XXIX, 1989. Tako se je količina masti na izkaznico še znižala, dobava mesa je z 18 dkg mesa v maju 1918 upadla na 15 dkg v novembru 1918. Telečje meso je bilo dobavljivo le za težke bolnike. Sladkor pa je po koncu vojne v celoti nadomestil saharin. Razmere so se kolikor toliko normalizirale šele v maju 1919.

⁷⁰ Finžgar, F. S.: Naše kmetiško ženstvo in – nova doba. Slovenka, št. 1, letnik I, 1919.

⁷¹ Vode Angela: Spomin in pozaba. Zbrana dela Angele Vode. III. knjiga. str. 103, 2000.

⁷² Alojzija Štebi: Demokratizem in ženstvo. Ljubljana: Socijalna Matica, 1918.

⁷³ Angela Woollacott: From Moral to Professional Authority: Secularisem, Social Work and Middle-Class Women's Self-Construction in World I Britain. V: Journal of Women's History. 1998, št. 2. L. 10.

društva,⁷⁴ najverjetneje pa je prenehala delovati tudi Ženska krščanska zveza.⁷⁵ Kljub temu so katoliške žene med vojno ustanovile Družbo sv. Elizabete s humanitarnimi nalogami. Družba se je ukvarjala s pomočjo ubogim, z varstvom osirotelih otrok in mladine ter z oskrbo bolnikov. V Trstu pa je bila ustanovljena še Organizacija oskrbnic vojniški sirot.⁷⁶

Tudi članice mirujočega Splošnega ženskega društva so kot prostovoljke izvedle nekaj dobrodelnih akcij za vojake, nato pa na povabilo Slovenskega odbora za vojne invalide osnovala poseben ženski odbor,⁷⁷ ki je skrbel za »moralno in duševno preskrbo slepcev«⁷⁸ (ta je kasneje postal del Društva Kuratorija slepcev). Ustanovljena sta bila Društvo SHS Odbor žena za siročad⁷⁹ in pa Ženski invalidni odbor.⁸⁰ A. Štebi je tako v letu 1926 zapisala, da organizacije, ki so bile ustanovljene pred vojno in v vojnem obdobju, še obstajajo. S tem se ravno ni strinjala Maša Grom, ki je bila mnenja, da je vojna »*uničila človekoljubne naprave*«, pri tem pa je imela v mislih Zavod sv. Nikolaja, ki je »*vsled pomanjkanja dohodka in podpor v letu 1919 prenehal s svojim delom*«.⁸¹ Kljub temu pa v naslednjih letih beležimo ustanavljanje novih humanitarnih društev in zavodov, delovati pa je leta 1924 pričel tudi Zavod za socialno higijensko zaščito v Ljubljani, ki se je prvi lotil sistematičnega izobraževanja – medicinskih sester. Saj »*to delo mora biti smotrno organizirano in sistematično izvajano, tega pa ne more posameznik niti društvo s samo prostovoljnimi sodelavci, četudi so ravno ti prav dobro došli in bi bilo samo želeti, da se čimveč prostovoljcev pridobi za sodelovanje*...«⁸² Povojna leta tako obeležujejo prehod od prostovoljnega dela k profesionalnemu socialnemu delu, v katerem so prevladovalе ženske, vzporedno s tem pa je pričelo izginjati prostovoljno delo (nestrokovno delo).⁸³

Humanitarke iz ljubljanskih društev pa niso bile med vojno povsod a priori dobrodošle, tako npr. delavski Naprej strogo obsodi humanitarno delo dam.⁸⁴

⁷⁴ ZAL, LJU 285, Fond Splošnega ženskega društva, škatla 4, Poročilo Splošnega ženskega društva 1918.

⁷⁵ Alojzija Štebi Aktivnost slovenske žene. V: Slovenska žena. Ur. Minka Govekar. Ljubljana: 1926 Splošno žensko društvo, str. 183.

⁷⁶ Alojzija Štebi Aktivnost slovenske žene. V: Slovenska žena. Ur. Minka Govekar. Ljubljana: 1926 Splošno žensko društvo.

⁷⁷ Slovenec, 16. 3. 1918, Ženski odbor za preskrbo oslabilih vojakov.

⁷⁸ Naprej, 27. 2. 1918, Slovensko ženstvo »...Do teh najbolj nesrečnih rojakov nas vežejo najvišje dolžnosti. Materialne oskrbe oslabilih slovenskih vojakov se je lotil že podpisani odbor, sedaj gre za moralno in duševno preskrbo slepcev. Ne pripustimo, da slepca, – ko se zave, da je izgubil vid, – zamori čut skrajne bede. Kakor hitro so prve rane zaceljene, mora biti pomoč že tu – v moralnem oziru. ...«

⁷⁹ A. Štebi Aktivnost slovenske žene. V: Slovenska žena. Ur. Minka Govekar. Splošno žensko društvo: Ljubljana, 1926, str. 174.

⁸⁰ Slovenec, 18. 11. 1918, Seja ženskega invalidnega odbora.

⁸¹ M. Grom Marija Skrinjarjeva. Ženski svet, 1924 letnik III, str. 145–147.

⁸² Sestra A. B. Zavod za socialno higijensko zaščito v Ljubljani. Ženski svet. 1925 Letnik III.

⁸³ Gisela Bock Ženske v evropski zgodovini. Ljubljana: cf*. 2004

⁸⁴ Naprej, 30. 3. 1918, Skrb za mladino: »Kako sladke so te besede, če človek sliši, da jih govor

Humanitarno delo je v novejših raziskavah označeno kot tisto, kjer je srednji razred definiral samega sebe, svoje lastne interese, razlike in zavezništva.⁸⁵ In tudi na primeru dam iz Splošnega ženskega društva, ki se niso zavzele za socialne pravice in socialne reforme, s katerimi bi se začela krepiti socialna država, lahko pritrdimo tem ugotovitvam. Humanitarno delo žensk moramo tako razumeti bolj v kontekstu koncepta socialnega materinstva⁸⁶ oziroma družbene odgovornosti, ki je vplivalo na naš prostor iz nemškega oziroma skandinavskega ženskega gibanja in je v predvojnem času predstavljalo glavno načelo slovenskega feminizma. V vojnem obdobju pa je to načelo, ki se je praktično izvajalo s humanitarnim delom, bilo v polnem razmahu, če ne že kar obvezna naloga ženske.

Sklep

Načini udejstvovanja žensk v javnem so bili torej zelo različni, od humanitarnega ženskega dela do političnega angažiranja, ki ga lahko v nekaterih primerih lahko označimo tudi kot subverzivno. Delovanje žensk v Preporodu, iz povsem političnih vzgibov, je bilo tako povsem drugačno od delovanja žensk, katere je spodbudila osebna stiska in so stremele k zaščiti lastne družine ter iskanju vsakodnevnega kruha, pri tem pa prekršile kakšno pravilo. Slednje naj bi država dopuščala, vse dokler se ne spremeni v nasilne nemire in to je tudi področje, kjer naj bi bilo prav ženskam dovoljeno več. Vendar pa je to tudi področje, ki ni par excellence politično in je tako tu dovoljeno več tudi moškim. Kljub vsemu pa vse oblike ženskega nastopanja v javnosti potrjujejo njihov aktivni angažma v aktualnih družbenih in političnih spremembah, ki so se dogajale v slovenski družbi.

Ključno sporočilo pričujočega teksta je torej, da so ženske vojno viхро doživljale različno in podobno, da ni bilo enotne ženske izkušnje. Njihova izkušnja je bila odvisna od njihovega socialnega statusa, prepričanja, poklica in

osebe, ki imajo vsega v izobilju, ali če jih dnevno čitamo v ljubljanskih listih. Posebno pa še zvane lepe besede tistim siromašnim staršem, ki imajo majhne otroke, pa nič denarja, da bi jim kupili najpotrebnejša živila in obleko. To vpliva bolj na njih potroto dušo, kakor če bi sedli ob s kapuni in šampanjcem polno mizo. Toda pri nas vidimo samo tuje razmere, za domače pa, so nadvse žalostne, nimamo srca!«; glej tudi: A. Štebi Socijalno materinstvo: »Danes se šopiri dobrodelnost, ki nima prav nič skupnega s praviim socijalnim delom. Dobrodelnost je nekaj izumetničenega, je ponižujoča za one, ki so jo deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je na ta način socijalne pomoči prisiljen.«; Naprej, 7. 6. 1918, Dama iz dobre družbe: »Kdor tu zatrjuje, da gospe boljših krogov brezdelno lenarijo, je ali slab opazovalec ali pa zagrizen kritik. Te dame, ki ne opravljajo najmanjšega pravega dela, imajo pa ničmanj neprestano opravka, niso noben trenutek v miru. Seveda, v čem obstoji njih opravilo? ... Kadar jo srečaš, ima vedno kaj »za oskrbeti« in »komisije«, mora delati obiske in priprave k vabljenjem. ...

⁸⁵ Winter Thomas Personality, Character and Self-Expression. The YMCA and the Construction of Manhood and Class, 1877–1920. Man and Masculinities. January 2000.

⁸⁶ Vsaka slovenska mati je odgovorna za prikrajšane in uboge, za otroke in mladež in v svoji domovini, iz vzgibov ljubezni do prikrajšanih mora delovati v javnosti. Več v: A. Štebi, Demokratizem in ženstvo. Ljubljana, 1918 Socialna Matica. I. Selišnik, Socialno materinstvo. Teorija in praksa, 2003 I. XL, št. 6.

stanu, od njihove osebne zgodovine. Pa tudi od tega, ali je akterka nastopala politično in katere strategije nastopa se je poslužila, ali si je upala javno konfrontirati z oblastjo. In mit o tem, da so bile ženske združene v trpljenju za narod, se tako izkaže za napačen. Enotna izkušnja je ontološka fundacija za žensko identiteto, ki je skupni označevalec, kategorija, ki se hitro spremeni v ahistorično in univerzalno,⁸⁷ kljub temu pa je zelo povedna in mnogokrat zelo politična.

⁸⁷ Po E. Hobsbawmu taka zgodovina preprosto ne more biti dobra zgodovina, saj ni del širšega konteksta. Zgodovinarji torej morajo biti za univerzalizem, ker je to osnovni pogoj za razumevanje zgodovine človeštva, vključujoč tudi zgodovino posebnega dela človeštva. E. Hobsbawm, *O istoriji*. Beograd: Otkrovenje, 2003.

PONOVNO BUJENJE ALI OBNAVLJANJE SPOMINA NA DOGODKE PRVE SVETOVNE VOJNE?

DAMJANA FORTUNAT ČERNILOGAR

V prispevku bom prikazala večdesetletno béro pričevanj, objav, raziskav in skrb za ohranjanje zapuščine soške fronte, ob tem pa tudi vlogo različnih gospodarjev oz. političnih opcij na oblasti. Vsaka oblast ima namreč lastni sistem spomina in ohranjanja ter lastni princip izbiranja.

Skušala sem pripraviti pregled najpomembnejših rezultatov raziskav v Sloveniji, vendar sem se bolj osredotočila na primorski prostor, in sicer iz dveh pomembnih razlogov: dogajanje na tem območju mi je bolj znano in ga bolj spremljam, pomembno pa je tudi dejstvo, da je ta prostor soška fronta oziroma prva svetovna vojna tudi najbolj vidno in dolgoročno zaznamovala.

V slovenskem zgodovinopisju je bila vojaška zgodovina dogodkov v Posočju razmeroma skromno obravnavana. Slovenski zgodovinarji niso veliko niti pogosto pisali o tej temi. Vojaške dogodke so raziskovali predvsem vojaški zgodovinarji. Med objavami prevladujejo reportažni zapisi. Med zapisi udeležencev soške fronte je najbolj znana Matičičeva knjiga *Na krvavih poljanah* in razširjena izdaja *Skozi plamene prve svetovne vojne*.¹ V tridesetih letih preteklega stoletja je izšlo več samostojnih knjig spominov in spominov v manjšem obsegu, objavljenih ob raznih priložnostih.

V šestdesetih letih se je število objav povečalo. Pomemben prispevek je zapis Jurija Mušiča, *Obramba na Soči*, objavljen leta 1966 v *Kroniki*. Janez Mesesnel je leta 1968 izdal prvo slovensko knjigo o soški fronti z naslovom *Soška fronta*.² Omeniti velja tudi Iva Juvančiča in Andreja Pagona, ki sta objavljala v *Planinskem vestniku*, *Primorskem dnevniku* in slednji tudi v posebni brošuri.

Sledile so zanimive objave v sedemdesetih letih. Pomembno je delo zgodovinarja Janka Pleterskega, ki obravnava politično življenje Slovencev med prvo svetovno vojno.³ Vladimir Gradnik je v knjigi *Krvavo Posočje* podal vojaško

¹ Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah: trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljani, Učiteljska tiskarna, 1922; *Skozi plamene prve svetovne vojne: po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom*. Ljubljana, Borec, 1966.

² Janez Mesesnel, *Soška fronta*, Koper, Lipa, 1968; Janez Mesesnel, *Soška fronta*, Ljubljana, Prešernova družba, 1987.

³ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*, Ljubljana, Slovenska matica, 1971.

podobo soških bitk.⁴ Kar nekaj avtorjev se je ukvarjalo s problematiko uporov slovenskih vojakov v avstro-ogrski armadi ter boja za meje po koncu vojne.

Iz baze podatkov v knjižničnem sistemu Cobiss za Nacionalno univerzitetno knjižnico je razvidno, da je v osemdesetih letih število objav na temo soške fronte poraslo, v devetdesetih letih je bil porast še hitrejši.

Zgodovinarica Petra Svoljšak je leta 1991 izdala publikacijo Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno in tako odprla eno izmed novih tem, ki ni izrazito vojaška.⁵

Dogajanjem ob Soči med prvo svetovno vojno se je v devetdesetih posvetil tudi Vasja Klavora, sicer nepoklicni zgodovinar, ki je doslej objavil že tri knjige o soški fronti. Leta 1991 je izšel njegov Plavi križ, čez dve leti sta sledila ponatis in izdaja v nemškem jeziku, leta 2000 druga, dopolnjena in popravljena izdaja, leta 2002 še izdaja v italijanskem prevodu.⁶ Sledili sta knjigi z naslovoma Koraki skozi meglo in Škabrijel.⁷

Prav v devetdesetih letih se je pozornost raziskovalcev in piscev aktivneje usmerila k temu obdobju slovenske zgodovine, ki je bila v preteklosti tudi zaradi političnih razlogov potisnjena v ozadje. Nove politične razmere so najbrž prispevale k bolj smelim in ambicioznim raziskovalnim načrtom ter želji, da bi predstavili javnosti dogajanja ob Soči v času prve svetovne vojne. Temu obdobju slovenske zgodovine sta bili namenjeni mednarodni strokovni srečanja v Kobaridu, aprila in oktobra leta 1990. Rezultat mednarodnega simpozija, ki je potekal v Bovcu, je bila leta 1994 izdana publikacija Soški protokol.⁸ Predavatelji so se dotaknili zanimivih tem. Manfred Rauchensteiner je predstavil Vojno ob Soči z vidika avstrijskega zgodovinarja, Lucio Fabi pa Vojno na Soči, obravnavano z italijanskega vidika. Marta Verginella je predstavila Soško fronto v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov. Tomaž Budkovič je predstavil zanimivo razmišljanje z naslovom Vojna in okolje: primer bovškega območja med prvo svetovno vojno.

Leta 1997, ob osemdesetletnici bitke pri Kobaridu, sta potekala dva strokovna posveta. Prvi je bil avgusta v Bovcu. Na njem so sodelovali: Janez Peršič (Posočje kot mejna dežela), Petra Svoljšak (Posočje pod italijansko zasedbo 1915–1917), Drago Sedmak (Izredno stanje v avstrijskem zaledju), Simon Ko-

⁴ Vladimir Gradnik, *Krvavo Posočje*, Trst, Založništvo tržaškega tiska, Koper, Založba Lipa, 1977.

⁵ Petra Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991.

⁶ Vasja Klavora, *Plavi križ: Soška fronta. Bovec 1915–1917*, Koper, Lipa, 1991. Ponatis: Koper, Lipa; Ljubljana, Mladinska knjiga, 1993. Druga dopolnjena in popravljena izdaja, Celovec, Mohorjeva družba, 2000.

⁷ Vasja Klavora, *Koraki skozi meglo: Soška fronta – Kobarid – Tolmin 1915–1917* (Klagenfurt, Ljubljana, Wien: Hermagoras-Mohorjeva družba, 1994; 1995 v nemškem jeziku) ter Škabrijel, Soška fronta: 1917: Celovec, Ljubljana, Dunaj – Mohorjeva založba, 1997; 1998 še v italijanskem jeziku.

⁸ Andreas Moritsch, Gudmund Tributsch: *Soški protokol – Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba*, 1994.

vačič (Bojna morala italijanskih vojakov leta 1917), Aleksander Lavrenčič (Slovenski vojak Matija Skočir 1918), Janez Švajncar (Preboj pri Kobaridu – tako in drugače), Damjana Fortunat Černilogar (Odnos bojujočih se strani do kulturne dediščine) in Tomaž Ovčak (Evidentiranje in varovanje spomenikov soške fronte). Prispevki so bili objavljeni v Novi reviji.⁹ Drugi mednarodni strokovni posvet je bil oktobra v Kobaridu. Na njem so svoje referate predstavili: Branko Marušič (Od Campoformida do Kobarida 1797–1917), Giorgio Rochat (Caporetto – Vzroki poraza), Nataša Nemec (Bitka narodov – soška fronta), Bella Tibor (Madžarski prispevek k preboju pri Kobaridu), Lovro Galić (Udeležba hrvaških in bosansko-hercegovskih enot pri preboju italijanske fronte na Soči 24. X. 1917), Petra Svolfšak (Odmev kobariškega preboja v slovenskih časniki in publicistiki), Gustabo Corni (Beneško-furlanska družba med avstrijsko-nemško vojaško okupacijo 1917/1918), Giovanna Procacci (Vpliv »Kobarida« na javno mnenje v Italiji), Mario Isnenghi (Prizorišče navidezne resničnosti) ter avtorica tega prispevka (Preboj pri Kobaridu in posledice vojne za civilno prebivalstvo in kulturno krajino). Prispevki so bili leto kasneje objavljeni v zborniku Kobarid, Caporetto, Karfreit 1917–1997.

Veliko zanimanja sta vzbudili deli Marka Simića, Po sledih soške fronte, in Tomaža Budkoviča, Bohinj 1914–1918. Med fronto in zaledjem.¹⁰ V letošnjem letu je slednji izdal še knjigo Vzpon Bohinja pred zatonom Avstro-ogrske.¹¹

Teme novih razprav in prispevkov so vedno bolj raznolike; vsako razmišljanje prispeva k celovitejšemu poznavanju vojne in dogodkov ob njej in po njej.

Soška fronta, tema, ki je bila dolgo »domena« moških raziskovalcev, je zbudila zanimanje tudi med slovenskimi zgodovinaricami. Opažam, da je podobno tudi v Italiji. Pritrjujem misli Petre Svolfšak, ko je na eni izmed predstavitev svoje najnovejše knjige, *Soča, sveta reka*,¹² dejala, da so ženski pogledi na vojna dogajanja drugačni tudi zaradi tega, ker ženske na vojne gledamo drugače, smo ob prebiranju dokumentov bolj čustvene in nam vojaški ustroj ni niti nam ne more biti domač. Svolfšakova se je posvetila raziskovanju beguncev in njihovih tragičnih usod, odmevnosti vojne v časopisju, proučevala je administrativno ureditev pod italijansko okupacijo in tudi vojaško cenzuro v času vojne. Leta 1998 je branila doktorsko disertacijo z naslovom Italijanska okupacija Posočja.

⁹ Nova revija 187/188, letnik XVI., december 1997; Nova revija 189, letnik XVII., januar 1998.

¹⁰ Marko Simić, Po sledih soške fronte, Ljubljana, Mladinska knjiga, 1996; Tomaž Budkovič, Bohinj 1914–1918, med fronto in zaledjem – Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba, 1999; leta 2001 izdaja v nemškem jeziku.

¹¹ Tomaž Budkovič, Vzpon Bohinja pred zatonom Avstro-Ogrske. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba, 2004.

¹² Petra Svolfšak, Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja 1915–1917, Nova revija – zbirka Korenine, 2003.

Marta Verginella je leta 1990 v prispevku *Ko so krogle in šrapneli granate žvižgali okoli ušes* predstavila zapise slovenskih vojakov v 1. svetovni vojni.¹³ Predmet njenih raziskav so pogosto korespondenca in pričevanja.

Sama sem se osredotočila na raziskovanje delovanja italijanske in avstro-ogrske spomeniške službe v vojnem času in izsledke objavila v reviji *Annales*.¹⁴ Leta 1996 sem zagovarjala magistrsko nalogo z naslovom *Materialne ostaline soške fronte*. V Kobariskem muzeju sem pripravila razstavo z naslovom *Varstvo kulturnih dobrin in soška fronta*.

Iz zadnjih let bi izpostavila še dva obsežna prispevka, ki sta bila objavljena v *Zgodovinskem časopisu*, saj odstirata tančici nad dvema, doslej bolj skritima pogledoma na obravnavano temo. Ivan Vogrič v prispevku *Slovenski književniki in 1. svetovna vojna* obravnava odnos slovenskih književnikov do pojava vojne med prvo svetovno vojno.¹⁵ Damir Globočnik je v prispevku *Karikature v letih prve svetovne vojne* podal pregled slovenskih političnih in drugih karikatur iz obdobja 1. svetovne vojne ter razmere, zaradi katerih so nastale.¹⁶

Izmed slovenskih zgodovinarjev moram omeniti vsaj še dva, ki se že več časa ukvarjata s problematiko prve svetovne vojne. Zgodovinar Drago Sedmak je leta 2001 izdal knjigo *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno*, leta 2003 knjigo *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*. Je tudi avtor številnih člankov in avtor ali soavtor muzejskih razstav na to temo. Marko Štepec je v okviru svojega dela prav tako veliko prispeval k ohranjanju in popularizaciji dediščine soške fronte. Vojaški zgodovinar Janez J. Švajncar se je uveljavil s študijami o Slovencih v avstro-ogrski armadi in slovenski vojski 1918–1919. Je zbiralec vojaških predmetov, leta 1998 je v Logatcu odprl *Vojni muzej*.

V devetdesetih letih je poraslo tudi zanimanje javnosti za dediščino soške fronte. Izdano je bilo kar nekaj vodnikov po poteh dediščine. V zbirki *Vodniki, kulturni in naravni spomeniki Slovenije*, je leta 1990 izšla publikacija Davorina Vuge *Soška fronta*.¹⁷ Petra Svoljšak je vodnik pod istim naslovom objavila leta 1994.¹⁸ Zanimanje za dediščino soške fronte je poraslo tudi v Italiji in Avstriji in marsikdo se je napotil v Posočje in na slovenski Kras odkrivat to dediščino. Antonio in Furio Scrimali sta najprej objavila vodnik po Krasu, nato po gornjem Posočju.¹⁹ Orio di Brazzano se je osredotočil predvsem na dediščino

¹³ Primorski dnevnik, št. 277 – 5. 12. 1990; št. 278 – 6. 12. 1990.

¹⁴ Skrb za kulturno dediščino in njeno varovanje med 1. svetovno vojno – Italijanski odnos do nje. *Annales – Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin*, Koper 5/94, s. 135–148; Odnos avstro-ogrske kulturne dediščine med prvo svetovno vojno, *Annales* 6, 1996, s. 311–324.

¹⁵ Objavljen v *Zgodovinskem časopisu* (ZČ), 54/2, 2000.

¹⁶ Objavljen v ZČ, 54/4, 2000.

¹⁷ Davorin Vuga, *Soška fronta 1915–1917. Isonzofront 1915–1917*, 171. zvezek zbirke *Vodnikov kulturnih in naravnih spomenikov Slovenije*, Založba Obzorja, Maribor, 1990.

¹⁸ Petra Svoljšak, *Soška fronta*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1994.

¹⁹ Antonio e Furio Scrimali, *Il Carso della Grande guerra. Le trincee raccontano*, Edizione Lint

zgornjega Posočja.²⁰ Gabriele in Walther Schaumann sta leta 2002 objavila delo *Unterwegs zwischen Save und Soča*.²¹

Omenjene objave so le drobec v množici objav v tujem tisku; italijanska in avstrijska literatura obsegata veliko več del kot slovenska, kar je mogoče tudi razumljivo.

V zadnjem času je zaslediti velik porast najrazličnejših objav na spletnih straneh. Zanimiva je spletna stran Izobraževalnega društva Svarog Maribor. Skupina mladih raziskovalcev na spletnih straneh prikazuje pod rubriko Življenje med vojno tri zanimiva podpoglavja: Vojne razglednice, Vojna in grafična umetnost, Filmi o prvi svetovni vojni. Zanimiva je tudi stran Vojaške železnice med 1. svetovno vojno, saj se vsebina predvsem nanaša na območje Krasa. Leta 2002 je zaživel Forum soška fronta.

Podobno kot v tiskanih objavah, knjigah ali strokovnih prispevkih lahko sledimo porastu objav tudi v drugih medijih, kot so časopisi in televizija.

Pričakovati je, da bo ob 90. letnici začetka prve svetovne vojne, odprtja soške fronte ter konca vojne ponovno zabeleženo več objav kot sicer.

Poglejmo, kaj je bilo doslej opravljeno z nepremično dediščino soške fronte!

Spomeniška služba se s tem bogastvom, z izjemo vojaških pokopališč, vse do devetdesetih let ni kaj dosti ukvarjala niti mu ni priznavala statusa pomembne dediščine, saj je bila šele v razvoju. Zavod Republike Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine je sicer v osemdesetih letih pričel s terenskimi ogledi objektov, vendar je delo potekalo nesistematično. Seznam objektov prve svetovne vojne so pripravili po literaturi in pričevanjih, a preverjanja na terenu niso bila v celoti opravljena, tudi seznam objektov je bil nepopoln. Načrtno in natančno evidentiranje nepremične dediščine soške fronte se je pričelo leta 1989.

Leta 1991 so pričeli uvajati sistem registra nepremične kulturne dediščine. Od leta 1996 so vanj pospešeno vpisovali posamezne enote kulturne dediščine; najprej tiste, ki so bile z občinskimi ali državnimi predpisi razglašene za kulturni spomenik, nato ostalo dediščino.

Doslej je v register samo z območja Primorske vpisanih 138 enot dediščine soške fronte. Glede na to, da evidenco še dopolnjujejo in da je veliko pritiskov, da je treba v inventar uvrstiti vse obstoječe objekte, je pričakovati, da bo število enot še poraslo. Po mojem mnenju nastaja podobna situacija, kot je bila konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, ko je spomeniška služba pod težo raznih pritiskov v inventarne knjige uvrstila vse spominske plošče in spome-

Trieste, 1992; Antonio e Furio Scrimali, *Alpi Giulie. Escursioni e testimonianze sui monti della Grande Guerra*, Edizione Panorama Trento, 1995.

²⁰ Orio di Brazzano, *La Grande Guerra nell'alto e medio Isonzo. Bainsizza – Monte Nero – Caporetto – Plezzo. Itinerari e storia*. Edizioni Gino Rossato, 1999. Leta 2002 je izšel že četrti ponatis.

²¹ Gabriele in Walther Schaumann, *Unterwegs zwischen Save und Soča. Auf den Spuren der Isonzofront 1915–1917*, Mohorjeva-Hermagoras, 2002.

nike, posvečene narodnoosvobodilnemu boju. Iz zahodne Slovenije je danes takih objektov v register vpisanih 459. Število je gotovo še višje, saj sem upoštevala zgolj tiste enote, pri katerih je iz imena nedvoumno razvidno, da gre za spomenike iz tega obdobja. Ne želim izničiti pomena narodnoosvobodilnega boja in ohranjanja spominskih obeležij, posvečenih temu obdobju. Inventar je problematičen s spomeniško varstvenega vidika, saj marsikatera spominska plošča ne zadošča vsem merilom, ki jih stroka uporablja pri vrednotenju posameznih objektov ali območij. Menim, da mora biti inventar končni rezultat faze evidentiranja, ki lahko zajema le del dediščine s potencialnim ali že doseženim spomeniškim statusom. Inventar nepremične dediščine je vsekakor osnova za uresničevanje cilja varstva, in sicer z namenom ohraniti in predstaviti dediščino, zlasti s pravnim zavarovanjem, in širiti ter spodbujati zavest o kulturni dediščini.

Uprava republike Slovenije za kulturno dediščino je leta 1999 sklenila pogodbo s Tomažem Ovčakom z namenom (bil je namreč pobudnik projekta), da bi evidentiral in pripravil dokumentacijo objektov nepremične dediščine soške fronte na območju Krnskega pogorja. Na podlagi opravljenega terenskega dela je bil podan predlog za vpis v Zbirni register dediščine (ZRD) za 50 objektov ter dve zgodovinski območji. V register je bilo doslej vpisanih 45 enot dediščine.²²

Leto kasneje je Ministrstvo za kulturo Tomažu Ovčaku, da bi nadalje uresničeval projekt inventarizacije spominskih obeležij, odobrilo dodatna sredstva.²³ INDOK center Uprave za kulturno dediščino novih predlogov in dokumentacije še ni prejel.

Čeprav popolne evidence zaradi različnih objektivnih okoliščin še vedno ni, sem menja, da je evidentirano kar lepo število dediščine soške fronte; najkvalitetnejši objekti so bili razglašeni za kulturni spomenik. Na celotnem območju, kjer je potekala soška fronta, je razglašeni za kulturni spomenik 56 objektov, od teh 38 vojaških pokopališč.²⁴ Kot zgodovinska območja so razglašeni Rombon, Krnsko pogorje ter Mengore.²⁵

Zanimivo je, da so bili vsi odloki sprejeti v osemdesetih in na začetku devetdesetih let. Podani so bili tudi novi predlogi za razglasitev zgodovinskih območij, in sicer Vodice pri Sveti Gori ter Sabotin. Vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Pivki, ki je v sklopu civilnega pokopališča, je bilo prav tako

²² Seznam enot mi je bil posredovan 28. 5. 2004.

²³ Pregled (so)financiranja kulturnih programov in projektov v letu 2000. Izdalo Ministrstvo za kulturo, Ljubljana 2000, str. 253.

²⁴ Odloki o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti, Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin: št. 2, 2. 2. 1983; št. 8, 20. 8. 1985; št. 4, 31. 3. 1987; št. 5, 6. 6. 1990 ter odloka o razglasitvi naravnih znamenitosti in kulturnih spomenikov na območju občine Sežana, Uradne objave občin Ilirska Bistrica, Koper, Piran in Sežana, št. 13. 17. 4. 1992.

²⁵ Glej Odlok o dopolnitvi odloka o razglasitvi kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter naravnih znamenitosti na območju Občine Tolmin, Uradno glasilo občin Ajdovščina, Nova Gorica in Tolmin, št. 6., 15. 6. 1993.

predlagano za razglasitev, a do nje, kolikor mi je znano, doslej še ni prišlo; varovano je v okviru sprejetih prostorsko ureditvenih načrtov.

Na območju nekdanjega soškega bojišča je bilo v začetku devetdesetih let opaziti primere uničevanja materialnih ostalin soške fronte, zlasti je bilo zaskrbljujoče nekontrolirano odnašanje dediščine, tudi v tujino. Tudi zaradi tega so bile določene razglasitve, zlasti območij v zgornjem Posočju, sprejete na pobudo lokalne skupnosti. Po razglasitvi območij Rombon, Krnsko pogorje in Mengore je Upravna enota Tolmin prej omenjeno problematiko skušala rešiti z vzpostavitev nadzorne službe. Ta je sprva upravičila svoj namen, a z ustanovitvijo novih občin je nekako zvođenela, ker ni bila urejena razmejitev pristojnosti med posameznimi občinami.

Na področju evidentiranja je potrebno še marsikaj postoriti, zlasti na področju tehnične dediščine soške fronte (poljske železnice, žičnice, letališča in še kaj), a kaže, da za ta specifični segment dediščine pri nas primanjkuje strokovnjakov.

Kaj je bilo doslej opravljeno na nepremični dediščini soške fronte v smislu vzdrževanja in ohranjanja?

Že v vojnem času sta italijanska in avstro-ogrška oblast skrbeli za primerno urejanje vojaških pokopališč. Za avstro-ogrsko oblast lahko rečemo, da je z vso natančnostjo spremljala stanje na terenu. Na to kaže obsežna arhivska dokumentacija, ki jo hrani dunajski vojni arhiv; le-ta je služila tudi italijanskim oblastem pri povojnem urejanju in vzdrževanju vojaških pokopališč. Prve posege so pokopališča doživela že v času vojne, nato v dvajsetih, a najradikalnejše v tridesetih letih, ko je fašistična politika krojila obnove vojaških pokopališč, predvsem pa gradnje velikih kostnic za padle italijanske vojake. To se še posebej odraža v arhitekturi in oblikovalskih rešitvah.²⁶ Ne glede na to je italijanska oblast na Primorskem skrbela tudi za vojaška pokopališča svojih nekdanjih nasprotnikov.²⁷ Tega za obdobje po drugi svetovni vojni nikakor ne moremo v celoti trditi za jugoslovansko oblast, zlasti ne takoj po koncu druge svetovne vojne. Komisija za varstvo, urejanje in vzdrževanje grobišč in grobov borcev je konec sedemdesetih let popisala vojaška pokopališča padlih v prvi svetovni vojni. Za vsako pokopališče je bil izpolnjen vprašalnik in izdelano tehnično poročilo, ki je vsebovalo tudi predloge za ureditev, vzdrževanje in pred-

²⁶ O vplivu politike na oblikovalske in arhitekturne rešitve vojaških pokopališč, kostnic in spomenikov je bila v Italiji pred leti izdelana posebna študija. Rezultati so bili objavljeni v arhitekturni reviji *Parametro*, št. 213, 1996 z naslovom »Un tema del moderno: i sacrari della Grande Guerra«.

²⁷ V senžermenski mirovni pogodbi, objavljeni v uradnem listu Službene novine kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca, II, Beograd, 19. junij 1920, št. 133a, so opredelili tudi dolžnost držav udeleženk vojne skrbeti za vojaška pokopališča, ki so na njihovem ozemlju, ne glede na nacionalno pripadnost pokopanih (o tem člena 171 in 172 na s. 55), isto velja za trianonsko pogodbo, objavljeno v uradnem listu Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, III., Beograd 1921, š. 140 (člen 155 in 156 na s. 53).

videne stroške. Predlogi za ureditev pokopališč so bili podani že leta 1966. Iz takrat izdelanih elaboratov je razvidno, da so po vojni za pokopališča skrbeli predvsem krajan in le izjemoma za posamezne grobove tudi svojci. Dvakrat letno so pokosili travo, kakšnih večjih posegov ni bilo. Konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let je k vzdrževanju pokopališč pristopil tudi Zavod za spomeniško varstvo iz Nove Gorice.

Republika Slovenija je to področje uredila s tremi zakoni, in sicer z dvema zveznima, jugoslovanskima, ki so ju v Sloveniji uporabljali na podlagi 4. člena Ustavnega zakona za izvedbo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije (Ur. l. RS, št. 1/91 – I). To sta bila Zakon o zaznamovanju in vzdrževanju pokopališč in grobov pripadnikov zavezniških in drugih tujih armad v Jugoslaviji (Ur. l. SFRJ, št. 60/75) in Zakon o pokopališčih in grobovih borcev v tujini (Ur. l. SFRJ, št. 29/73 in 29/76). Omenjena zakona ter republiški Zakon o grobiščih in grobovih borcev (Ur. l. SRS, št. 4/78) je leta 2003 nadomestil Zakon o vojnih grobiščih (ZVG).

Skrb za vojaška pokopališča se je izražala v večjih posegih na nekaterih vojaških pokopališčih. Posegi so vzbudili tudi negodovanja, saj so bili ponekod izvedeni zelo površno. Pogledi na obnove so različni, vendar moj namen ni razpravljati o tem.

Ker so bila vojaška pokopališča v glavnem obnovljena konec sedemdesetih in na začetku osemdesetih let, nekaj tudi v zadnjih letih, bi jih bilo potrebno na novo oceniti. Pri obnovah so predvsem skrbeli za čim lažje vzdrževanje, manj pa za ohranjanje obstoječega stanja in videza. Tudi o pokopanih je vedenje pomanjkljivo, saj so se ploščice, ki so označevale grobove znanih padlih vojakov, z leti porazgubile.

Poleg že omenjenih posegov na vojaških pokopališčih je bilo v devetdesetih letih več spomeniško varstvenih akcij tudi na drugih objektih, in sicer na trdnjavi Kluže, italijanski kostnici v Kobaridu in nemški v Tolminu ter obsežne akcije na cerkvi sv. Duha v Javorci. Na Tolminskem so bili obnovljeni še trije objekti, v času vojne namenjeni verskim obredom, in 1993. leta kapela v Ladarah. Po obnovi je ni nihče vzdrževal, tako so danes leseni deli že popolnoma dotrajani. Leta 1996 je bila dokončana obnova kapele pod Krnom, ki je zaradi vpliva vremenskih razmer že terjala nove posege. Skrb za njeno vzdrževanje je prevzel Kobariški muzej. Na pobudo Turističnega društva Tolmin je bila leta 1997 obnovljena kapela v Gabrjah. Pri vseh teh akcijah je sodeloval Zavod za varstvo kulturne dediščine Nova Gorica.

Na Goriškem sta še dve kapeli, ki čakata na obnovo, in sicer pri Kosoveljah in Plavah (Dolga Njiva).

V projekt obnove pokopališč je vključena tudi kostnica žrtev prve svetovne vojne, ki je bila zgrajena leta 1939 na Žalah v Ljubljani po načrtih Eda Ravnikarja. Leta 2001 je bilo v Bologni ustanovljeno Združenje kulturno pomemb-

nih evropskih pokopališč Asce z namenom, da bi skrbeli za pokopališča zgodovinskega ali umetniškega pomena. Danes združuje že 53 članic v 15 državah. Med njimi je tudi Ljubljana. Prav letos so t.i. Dnevi dediščine evropskih pokopališč potekali v Ljubljani.²⁸

Pomemben segment dediščine soške fronte tvorijo spomeniki. Spominska obeležja sekundarnega nastanka so redka. Mednje uvrščamo spominska obeležja padlim slovenskim vojakom, postavljena na vaških pokopališčih ali ob cerkvah, s katerimi so se krajani spomnili padlih domačinov. Eden najnovejših je spomenik, postavljen v spomin na padle slovenske vojaške na Škabrijelu (1997). Postavilo ga je Društvo goriških rodoljubov.

V devetdesetih letih je poraslo število lokalnih pobud, da bi uredili posamezne odseke soške fronte za predstavitev v turistične namene. Številne kaverne, ki so nekoč dajala zavetje vojakom in rabile za skladišča, so danes ponekod postale zanimive tudi za obiskovalce.

Bojazen, da se urejanje poti po soški fronti ne bi stihijsko razširilo, je bila sprva upravičena.

Člani novogoriškega Planinskega društva so v osemdesetih letih speljali in uredili Pot po jarkih in kavernah 1. svetovne vojne na Sv. gori. V devetdesetih letih je na Bovškem to pobudo prevzelo in izvedlo Društvo 1313 (Ravelnik), na Goriškem pa Društvo Soška fronta (Vodice). Člani Turističnega društva Kobarid so pomagali pri sanaciji kapele pod Krnom ter uredili in za javnost odprli pot po italijanski tretji obrambni liniji pri Kobaridu.

Leta 2000 je bila ustanovljena Fundacija Poti miru v Posočju. Pobudo za uresničevanje projekta z istim naslovom je odobrila Vlada Republike Slovenije. Program obnove je bil oblikovan kot desetletni projekt s štirimi fazami. V začetna dela so bila preko tega projekta vključena tudi lokalna društva.

Sprva so pri obnovah in urejanju poti po dediščini soške fronte sodelovali zanesenjaki, ki so delovali v dobri veri, da skrbijo za dediščino soške fronte, da ohranijo in znova obudijo spomine na vojaške dogodke. Lahko smo jim hvaležni, saj so jih uspeli popularizirati in nam vtisniti v zavest; a tak pristop zelo hitro pripelje do posegov, ki lahko postanejo za objekte tudi usodni. Menim, da tako usodnih napak, ki jih ne bi bilo moč popraviti, doslej še ni bilo, čeprav je bilo marsikaj storjeno napak.

Pri posegih te vrste je nujno sodelovanje s pristojnim Zavodom za spomeniško varstvo. Potrebno je načrtno pridobivati arhivsko dokumentacijo, ki mora, kolikor ne gre zgolj za čiščenje rastja, postati osnova za začetek kakršnihkoli posegov. Kaj je bilo narejeno na tem področju, bom spregovorila nekoliko pozneje.

²⁸ Dnevi dediščine evropskih pokopališč. Pokopališča govorijo o mrtvih in živih. Delo, 11. 6. 2004, str. 9.

Ker je na Primorskem vedno več pobud za urejanje posameznih odsekov v turistične namene, tudi prijav na mednarodne projekte je na to temo vedno več, ne preseneča, da je potekala novembra 2002 na SAZU v Ljubljani okrogla miza z naslovom Razvojne možnosti Posočja s posebnim poudarkom na zgodovinskem turizmu ter obnovi dediščine soške fronte. Istega leta, mesec pozneje, je sledilo nadaljevanje v Kobariškem muzeju.

Posočje vedno bolj odkriva možnosti uvrščanja dediščine soške fronte v turistične produkte. Kot popestritev turistične ponudbe v trdnjavi Kluže na Bovškem je bila leta 2001 premierno uprizorjena igra Pisma s fronte v režiji Marjana Bevka. V Zgoniku so uprizorili mednarodno koprodukcijsko predstavo Jaz sem zdrav in se mi dobro godi;²⁹ predstavlja nadgradnjo prej omenjenega mednarodnega gledališkega dogodka.

Na področju premične dediščine soške fronte je bilo že marsikaj postorjeno. Muzejska stroka se je v osemdesetih letih preteklega stoletja bolj posvetila obdobju soške fronte. Rezultat tega dela je bilo odprtje obsežne začasne razstave Podobe soške fronte 1915–1917, ki jo je Goriški muzej pripravil v Vili Bartolomei v Solkanu. Razstava je bila odprta dve leti. V manjšem obsegu, pod naslovom Soška fronta 1915–1917, je leta 1989 z njo gostoval v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, nato še v Špetru Slovenov (S. Pietro al Natisone) v Benečiji. Konec osemdesetih let je gostovanja sklenil s postavitvijo stalne muzejske zbirke na Sveti gori nad Solkanom.

Pokrajinski muzej Maribor je leta 1988 pripravil zanimivo in obsežno razstavo z naslovom Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v avstro-ogrski armadi. Pri razstavi je sodeloval Janez J. Švajncer, ki jo je dopolnil z zbirko vojaških znakov.

Ideja o stalni zbirki premične dediščine soške fronte je bila uresničena v Kobaridu. Tamkajšnji muzej je bil odprt leta 1990. Zbirko je postavil Goriški muzej v sodelovanju z domačini. Muzej, ki je v celoti posvečen prav prvi svetovni vojni, s poudarkom na 12. soški ofenzivi, je z vsebino in postavitvijo doživel velik odmev. Je dobitnik pomembnih muzejskih nagrad. V Kobariškem muzeju se je zvrstilo kar nekaj zanimivih občasnih razstav, ki so nastajale v sodelovanju s tujimi institucijami (Inštitut za sodobno zgodovino Dunajske univerze, Muzeji Goriške province, Vojni muzej in inštitut iz Budimpešte, Zgodovinski vojni muzej iz Rovereta) in posamezniki.

Leta 1998 je Goriški muzej pripravil še razstavo z naslovom Prekleta vojna. Nacionalna in etnična struktura vojakov na soški fronti (1915–1917). Z razstavo je gostoval tudi v tujini.

Kobariški muzej je leta 2003 z razstavo o Madžarih na soški fronti gostoval v budimpeštanskem Vojnem muzeju.

²⁹ Dopisnice s fronte, Primorske novice, 18. junij 2004, str. 18.

Obdobje prve svetovne vojne je našlo svoj prostor tudi v nekaterih stalnih razstavah slovenskih muzejev, npr. v Muzeju novejšje zgodovine v Ljubljani in Pokrajinskem muzeju Murska Sobota. Tolminski muzej je v trdnjavi Kluže pri Bovcu prav tako del muzejskega prikaza bovške preteklosti namenil predstavitvi soške fronte.

Obdobje soške fronte postaja vedno bolj zanimivo tudi za zasebne zbiralce; le-ti zbirajo materialne ostaline soške fronte in jih urejajo na svojih domovih. Z osamosvojitvijo Slovenije in mogoče tudi odprtjem Kobariškega muzeja so se pričeli bolj odpirati javnosti ter povezovati z muzejskimi ustanovami. Tolminski muzej je sodeloval pri popisu 6 zasebnih zbirk. Evidentirali smo obsežni fond, 5326 enot. Ena zasebna zbirka je bila z odločbo Upravne enote Tolmin tudi razglašena za kulturni spomenik.

Vedno več zbirk, ki so bile prej javnosti skrite, je danes odprtih. Na spletnih straneh jih je predstavljenih že več kot dvajset. Gotovo jih je še več, saj se nekateri zbiralci neradi javno predstavljajo, zato so njihove zbirke še vedno bolj zaprtega značaja.

Zbiralci so se in se še podajajo v nevarnost, ko poskušajo odpreti neeksplozivna sredstva iz prve svetovne vojne. Ta so doslej, žal, terjala tudi žrtve. Ob odpiranju najdene plinske granate v bližini Naklega na Bovškem je zbiralec iz Bovca na lastni koži izkusil delovanje strupenega plina, ki je bil leta 1917 usoden za italijanske vojake v zadnji soški bitki. Tudi take izkušnje in tragične usode nekaterih ne zmanjšujejo števila tistih, ki so temu konjičku povsem predani.

Ljubitelji dediščine soške fronte so v devetdesetih letih pričeli ustanavljati društva. Bovško Društvo 1313 je bilo prvo, ki je nastalo z namenom, da obuja spomin na soško fronto. Prvi so pričeli urejati območje Ravelnika, da bi obogatili turistično ponudbo Bovca; želeli so tudi uprizarjati utrinke iz vojnega življenja italijanskih in avstro-ogrskih vojakov v trdnjavi Kluže.

Leta 1993 je na Goriškem nastalo Društvo Soška fronta Nova Gorica, leta 1996 na Tolminskem Društvo Peski, leta 1999 se je goriškemu društvu pridružilo še Društvo IR 87 (Solkan), na Tolminskem leta 2001 Društvo Mengore. Društvo SVAROG, ki sem ga že omenila, je bilo ustanovljeno leta 2000 v Mariboru.

Kot pomemben doprinos k vedenju in poznavanju problematik, ki se nanašajo na tu obravnavano temo, bi želela izpostaviti projekt Tolminskega muzeja, imenovan Tolminsko mostišče. Eden izmed ciljev tega projekta je oblikovanje baze podatkov o padlih na območju gornjega Posočja. Iz rimskih arhivov smo pridobili pomembno gradivo. Commisariato generale onoranze caduti in guerra italijanskega Ministrstva za obrambo nam je posredoval seznama italijanskih vojakov, pokopanih v kostnicah v Kobaridu in na Oslavju. Plodno je bilo tudi sodelovanje s češkima raziskovalcema, zlasti pri izdelavi seznama

čeških vojakov, padlih na tolminskem mostišču. Dunajski Vojni arhiv nam je omogočil vpogled v svoj bogat fond. V sodelovanju z zunanjim sodelavcem g. Lovrom Galićem iz Zagreba smo pridobili pomembno in obsežno dokumentacijo. Poleg navedenega je Tolminski muzej pridobil tudi seznam na Bovškem pokopanih padlih vojakov, ki ga v originalu hrani Pokrajinski arhiv Nova Gorica. Zbrano gradivo od nas zahteva precej naporov, urejanja, dopolnjevanja in študij, preden bomo mogli rezultate predstavili tudi širši javnosti. Seznami padlih vojakov na tolminskem mostišču bodo sestavni del publikacije, ki jo muzej načrtuje izdati. Namesto suhoparnih števil, ki se pogosto pojavljajo v raznih objavah, bomo padle ponovno poimenovali z imeni in priimki.

Velik izziv za slovenske raziskovalce pomeni izdelava seznama na soškem kot tudi drugih bojiščih padlih slovenskih vojakov. Menda je samo na območju Galicije razpršenih 378 pokopališč s padlimi med 1. svetovno vojno.³⁰ Na poljskih vojaških pokopališčih je pokopanih precej avstro-ogrskih vojakov slovenskega rodu. Pred nami je torej še veliko raziskovalnega dela.

Čeprav je bilo postorjeno še marsikaj, česar v prispevku nisem navedla, tudi zaradi omejenega prostora, lahko že na podlagi predstavljenega opravljenega dela sklenem, da je soška fronta ostala v spominu vse do danes; mogoče še bolj na Primorskem, kjer so jo ljudje najbolj občutili, zlasti pa živeli in še živijo z njenimi posledicami in zapuščino. Različni politični sistemi so le krojili intenziteto njene prisotnosti v širšem slovenskem prostoru.

³⁰ Delo, 19. 9. 2002, str. 6.

VSEBINA

Peter VODOPIVEC, Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja	7
Walter LUKAN, Zgodovinopisje v prvi svetovni vojni	16
Igor GRDINA, Slovenci v vrtincu <i>velike vojne</i>	35
Uroš LIPUŠČEK, Slovenci in londonski pakt	48
Damijan GUŠTIN, Soška fronta in njeno slovensko zaledje	62
Milček KOMELJ, Prva svetovna vojna in slovenska likovna umetnost	75
Božidar JAKAC, Vojna	87
Tone SMOLEJ, »Ne jaz, ampak vojna je napisala povest.« Prva svetovna vojna in slovenska književnost 1914–1941	98
Petra SVOLJŠAK, Slovenci v primežu avstrijske cenzure	109
Pavlina BOBIČ, V dolini smrtnih senc: vera kot zatočišče slovenskega vojaka	128
Goran SCHMIDT, Vélika vojna v literarnem odsevu	141
Rok STERGAR, Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne	148
Dragan MATIĆ, Slovensko-nemški odnosi med I. svetovno vojno	157
Marta VERGINELLA, Velika vojna v avtobiografskih zapiskih slovenskih vojakov	175
Irena SELIŠNIK, Ženske v zaledju vojnih zubljev	185
Damjana FORTUNAT ČERNILOGAR, Ponovno bujenje ali obnavljanje spomina na dogodke prve svetovne vojne	199

VELIKA VOJNA IN SLOVENC
1914-1918

Uredila
Peter Vodopivec in
Katja Kleindienst

Opremil
Jurij Kocbek

Izdala
Slovenska matica v Ljubljani
2005

Za založbo
Joža Mahnič

Računalniški prelom
Franc Čuden, MEDIT d.o.o.

Natisnila tiskarna
Delo Repro, d.o.o., Ljubljana

Izid knjige je podprlo
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije